VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 7 OKTOBER 2018 PRIS: 89:-

Underbara dagar bakom oss?

FREDRIK HAAGE, HENRIK HÖJER, MATTIAS SVENSSON, PONTUS HERIN och KATARINA BARRLING på spaning efter försvunnen framtidstro.

FRIZON

PER-ARNE BODIN
om att *Glada änkan* kommit hem till Montenegro.

SAMHÄLLE

ELISABETH BRAW
om Grönland i storpolitikens centrum.

TRADITION

LENA KÅRELAND
tar farväl av den litteräre aristokraten Jean d'Ormesson.

TIDSAM 2804-07
07
7 388280 408901
RETURVECKA 46

Läs om flygeln som hjälper överviktiga att leva friskare.

FOTO: HANS ERICKSSON. FLYGEL: HJORTS PIANO.

Om överviktiga en dag kan börja leva friskare, kan en flygel spela en viktig roll. Bland annat tack vare en flygel kan nämligen SSMF finansiera Emma Börgesons fascinerande forskning kring övervikt och inflammationer.

Malmsjöflyglar räknas till de främsta i världen. De tillverkades i över 100 år, produktionen lades ner 1971. En fin Malmsjöflygel skänktes av en privatperson till Svenska Sällskapet för Medicinsk Forskning, SSMF.

Pengarna från försäljningen av flygeln och andra värdeföremål finansierar nu forskning på Göteborgs universitet ledd av den lovande unga forskaren Emma Börgeson.

”Det som mitt hjärta brinner för är inflammatorisk resolution,” säger Emma. Eller mer begripligt uttryckt: inflammationer i kroppen ”sätts igång” och ”stängs av” med hjälp av olika molekyler.

Länge trodde man att det enda som behövdes för att en inflammation skulle avslutas var att molekylerna som satte igång den försvann.

”Nu vet vi att det inte är så. Startmolekylerna sätter igång en snöboll som rullar för evigt ner för berget om den inte aktivt stoppas av andra molekyler.”

Emma Börgesons forskning kan användas för att hjälpa överviktiga att leva friskare. En tredjedel av överviktiga patienter tycks inte utveckla följdsjukdomar på samma sätt.

”Mina preliminära data tyder på att en felaktigt reglerad inflammation kan ligga bakom följdsjukdomar. Just nu undersöker jag och mitt team om det anti-inflammatoriska ämnet lipoxin kan stoppa detta.”

Periodvis forskar Emma från hon vaknar på morgonen till hon somnar. Men för Emma är detta inte betungande arbete. Forskning är en passion som har tagit henne från Linköping till Dublin och San Diego och nu till Göteborg.

Utan SSMF:s Stora Anslag hade Emma inte kommit till Göteborg, där hon nu satt samman ett eget team.

”Anslaget har gett mig ett lugn, vilket jag tror är centralt för att lyckas. Om man slappnar av och läser av intresse, då kommer idéerna. Det är viktigt att inte låsa sig vid en hypotes.”

SVENSKA SÄLLSKAPET FÖR
MEDICINSK FORSKNING
GRUNDAT 1919

90 KONTO | SVENSK INSAMLINGS KONTROLL

Läs mer på ssmf.se eller ring SSMF: 08-33 50 61. Plusgiro 90 11 09-9. Bankgiro 901-1099. Swish 1239011099.

Börja dagen uppdaterad med fPlus Morgonkoll.

Snabb översikt av nyhetsläget, i god tid före frukost.

Prenumerera på om.fplus.se

f+

LEDARE

Goda idéer bortom det rimligas gräns

PJ Anders Linder

Strax efter att jag hade tillträtt som politisk chefredaktör i *Svenska Dagbladet* skrev jag en sorts programförklaring om inställning och attityd till samhällsutvecklingen. Bör en förnuftig människa vara optimist eller pessimist?

Jag landade i vad man skulle kunna kalla dry martini-principen och rekommenderade två delar frimodighet på var del reserverad skepsis. Artikeln väckte rejält med gensvar och lärde mig mycket om SvD:s läsekrets, där inte så hemskt många kom med synpunkter på filosofi och världsåskådning men desto fler hade starka åsikter om hur riktiga drinkar ska blandas.

En nyckelfråga är förstås i vilken grad man som enskild människa är fri att välja mellan optimism och pessimism. Jag misstänker att det i hög grad handlar om ett kynne, ett personligt böjningsmönster, som inte låter sig ändras från ena stunden till den andra. Men för sammanslutningar och organisationer måste handlingsfriheten vara större. Bör tankesmedjor, redaktioner och politiska partier ta sikte på problem och risker eller gör de klokare i att skjuta in sig på öppningar och lovande vägar framåt?

JAG KAN INTE se annat än att det måste finnas framtidstro i en rörelse för att den ska kunna lämna värdefulla bidrag till utvecklingen. Att ensidigt tala om hot och faror kan vara en lättare väg till kortsiktig framgång, men det frigör inte så mycket konstruktiv energi. Fast framtidstron måste ha täckning och vara förankrad i en rimlig bild av verkligheten. Att skönmåla, skarva och bagatellisera får förödande följder i längden. Trovärdiga budskap förmår att skänka hopp inte minst genom att de rymmer idéer om hur något som inte går bra idag kan fås att gå bättre imorgon. De består inte av löften om att elden är ofarlig utan av planer för att släcka den.

Så här i efterhand kan jag fundera inte bara på om martinireceptet var i jolmigaste laget utan också på om motsatsparet optimism-pessimism var så väl valt. Att välja mellan dem ter sig alltför passivt och deterministiskt. Uppgiften måste snarare vara att förena hopp och realism: att vara övertygad om att världen kan bli bättre men samtidigt förstå att framgång inte kommer av önsketänkande och trosvisshet utan av eftertanke, omdöme och kompromisser.

Efter en lång period då övertygelsen om evig framgång har satt sin prägel på politik och debatt befinner vi oss sedan en tid i ett betydligt mer deprimerat läge. Västvärlden översköljs av rapporter om auktoritära framgångar och den liberala världsordningens kris. Följaktligen var det med viss förväntan som jag noterade att *Economist* (15/9 2018) anlägger moteld och publicerar ett manifest för en förnyelse av liberalismen som del av sitt 175-årsfirande.

TYVÄRR KAN JAG inte säga att förväntningarna infrias. Visst kommer man med en del kloka uppslag, men strålkastarljuset riktas i högre grad mot tidningens ärorika förflutna än mot framtiden och resonemangen är för allmänna och nebulösa för att ta skruv. Det här manifestet får inga spöken att gå genom världen.

Då är det betydligt mer klarspråk och närvarokänsla i Adrian Wooldridges essä ”Some thoughts on the crisis of liberalism – and how to fix it”. Wooldridge har en doktorsexamen i filosofi från Oxford men arbetar sedan länge för *Economist*. Förra våren tog han över ansvaret för tidningens prestigekolumn *Bagehot* i vars nätversion essän publicerades i början av juni. Vissa spår känns igen i manifestet trots att de har gjort den nedslående resan från personligt uttryck till kommittéprodukt.

Wooldridges liberalism är så brett definierad att den nästan skulle kunna likställas med ”den västliga modellen” och han menar att dess goda version alltid är resultatet av en lyckad balansakt i en rad dimensioner – elit/demokrati, topdown/självstyre, globalt/lokalt och hårt/mjukt. Nu varnar han för att den tagits över av en teknokratklass på avsevärt avstånd från de flesta medborgare och ensidigt har kommit att identifieras med de förra värdena: elitism, uppifrånstyre,

gränslöshet, fixering vid mätning och hårda data. Liberalism har blivit de internationaliserade eliternas ideologi i vilken det ofta smyger sig in en betydande irritation mot folkliga strömningar som inte delar de upplystas entusiasm för teknokratiska lösningar. Lomhörda skattefrälsen i EU och Världsbanken reagerar med ilska på bångstyriga opinioner och svarar genom att driva sina principer ännu hårdare.

Här har wooldridge en mycket viktig poäng. Just denna benägenhet till ”overreach” – att makthavare driver i och för sig goda idéer bortom det rimligas och det folkligt accepterades gräns – tror jag är ett av de mest grundläggande skälen till att liberalismen har hamnat i sådana svårigheter.

Exemplen är bara alltför många: EU:s utvidgning och fördjupning vitaliserade en trött kontinent. Men när fördjupningen blivit överideologi och ”mer EU” är svaret på varje fråga blir också motståndet starkare. Detsamma händer när människor som ställer frågor om invandringens storlek inte bemöts med sakliga argument utan med misstänkliggöranden.

AVREGLERINGEN AV FINANSMARKNADERNA har öppnat för mera tillväxt och välstånd, men eftersom den inte matchades av tillsyn och etik har resultatet blivit finanskris och en omfattande backlash mot kapitalismen.

Wooldridge vill att makten ska begränsas för ovalda teknokrater och att den nationella och lokala demokratin ska stärkas. Svepande jämförelser mellan nationalism och lokalpatriotism å ena sidan och rasism och bigotteri å den andra gör bara ont värre. Han skriver: ”De flesta människor lever sina liv på lokal och nationell nivå snarare än i de internationella flygplatsloungerna. Och de flesta människor upprörs över att buntas ihop med fascister. Populism är lika mycket en protest mot att bli förolämpad som en protest mot avstannad ekonomisk tillväxt.”

Liberalismen kan inte delegeras till internationella organisationer och ovalda byråkrater om den ska bli beständig, betonar Woolridge. Den universella tanken behöver lokal färg och förankring.

Om företrädare för den liberala ordningen alltid vill tala mätdata och produktivitetstillväxt och aldrig mänsklig värdighet, gemenskap eller skönhet kommer de att uppfattas som odrägliga översåtar.

Om eu möter kritik mot maktkoncentration med förslag som innebär att makten koncentreras ännu mer kommer spänningarna till sist att bli ohållbara och brexit bara början.

Liberalismen behöver helt enkelt en rejäl dos ödmjukhet. Väl utrustad med sådan, försedd med både hopp och realism, optimism och pessimism, med eller utan oliv, bör den vara allt annat än uträknad.

PJ Anders Linder

”Liberalismen behöver helt enkelt en rejäl dos ödmjukhet.”

INNEHÅLL

AXESSmagasin
VETENSKAP BILDNING TRADITION NR 7 2018

10 SAMHÄLLE

Krönikor Susanna Birgersson flyttar till en mindre stad **10**
Annika Borg ser kvinnligt omhändertagande slå över **10**
Grönland Elisabeth Braw om Grönland i storpolitikens centrum **12**
Afrika Bengt G Nilsson noterar töväder i Etiopien **14**
Resebrev Erik Thyselius gör en dagstur i zonen **16**
Ryssland Ulrika Carlsson tar sig an Nabokov och ryska språket **18**
I korthet Hilma af Klint. Bostadsreglering **19**

20 FRIZON

Annika Borg uppmärksammar ignorerade palestinska kvinnor **20**
Barbro Eberan berättar om familjen Reemtsmas tyska öde **24**
Per-Arne Bodin gläds åt *Glada änkan* **28**

32 OPINION

Daniel Bergström vill att monarken personifierar staten.

TEMA: FRAMTIDSTRON SOM FÖRSVANN

36 Slut på barnatron

En programmatisk optimism har styrt reaktionerna på de stora utmaningar och kriser som drabbat Sverige de senaste åren. Det är dags för nykter pessimism. **Av Fredrik Haage**

40 Framtiden som försvann

Med ökade och till synes olösliga samhällsproblem breder pessimismen ut sig. Men framtidsforskare som i årtionden presenterat de dystraste förutsägelser har lyckligtvis oftast fått fel. **Av Henrik Höjer**

44 Dosera med dynamik

Trots att det finns goda skäl att se dystert på framtiden bör man ändå vara optimist. Men fler måste involveras i de processer som nu för utvecklingen framåt. **Av Mattias Svensson**

48 Vi har en plikt att hoppas

Mänskligheten befinner sig i början av ett gigantiskt teknologiskifte. Men politikerna som borde bejaka den håller sig avvaktande. **Av Pontus Herin**

Geigermätaren som varit tyst börjar snart tjuta högt.

Erik Thyselius, sid 17

52 Kulturångest

Trots att det går bra för Sverige känner många missmod och pessimism. En vag känsla råder av att det finns något i vår kultur som inte klarar av att bemästra problemen som vi står inför. **Av Katarina Barrling**

56 INTERVJU

Mats Wiklund samtalar med Matthew Goodwin om brittisk Sverigebild.

58 TRADITION

Lena Kåreland minns Jean d'Ormesson.

62 CIVILISATION

Litteratur Tommy Olofsson läser James Joyce **62**
Historia Tobias Berglund om monumentet Mannerheim **64**
Idéhistoria Alfred Sjödin om Leonardo da Vinci **66**
Litteratur Vera Maria Olsson läser Rilkes franska dikter **68**
Historia Jakob Sjövall om livet bakom järnridån **70**
Historia Alf W Johansson kritiserar en norsk bok om Sverige **71**
Krönika Anna Victoria Hallberg varnar för värderingsflanken **71**
I korthet Emma Ophus tittar på gamla tv-program **71**

72 RECENSIONER

Martin Lagerholm bejakar illusionernas magi **73**
Annagreta Dyring öppnar ögonen **77**
Kristian Gerner punkterar västtyskt hyckleri **79**
Lisbeth Lindeborg marscherar mot Weimar **81**
Erik W Larsson tar en tripp **84**
Ylva Herholz välkomnar klok kulturpatriotism **86**
Håkan Arvidsson krattar bland kriser och konflikter **88**
Ruth Lötmarker bevittnar nya maktkonstellationer **91**
Maxim Grigoriev utforskar kosmiska utopier **93**
Håkan Tribell uppmärksammar nejsägaren **96**

98 I VÅR TID

Bengt Ohlsson tänker på familjen och demokratin.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd: PJ Anders Linder
Redaktörer: David Andersson, Jan Söderqvist och Mats Wiklund
Redaktionssekreterare: Katarina O'Nils Franke
Vik. redaktionssekreterare: Marcus Nilsen
Redaktionsråd: Louise Belfrage, Peter Elmlund, Thomas Gür, Peter Luthersson och Nathan Shachar

Korrektur: Catharina Lewenhaupt
Layout: Petter Carnhagen och Maria Haack
Bildredaktör: Maria Haack
Ansvarig utgivare: Peter Elmlund
Nästa nummer: 6 november 2018
Annonser: redaktionen@axess.se
Material: Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Material insänt till *Axess* kan lagras och publiceras elektroniskt.

Ekonomiansvarig: Inger Berg
Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr. 111 44 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-788 50 50
Omslagsbild: Josef Eliasson Scandinav bildbyrå
Vinjettbilder: Johan Patricny
Porträtteckningar: Johan Patricny
Villkor och personuppgifter: www.axess.se

Prenumerationsärenden: Helår 9 nummer: 674 kr. Kontakta Pressdata: tfn 08-799 63 31 e-post: axess@pressdata.se
Typsnitt: Freight (Display, Sans, Text & Big), Archer
ISSN: 1651-0941
Repro och tryck: Allduplo

SKRIBENTER

Håkan Arvidsson
Historiker och författare

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Louise Belfrage
Internationell rådgivare
vid Axel och Margaret
Ax:son Johnsons stiftelse

Tobias Berglund
Historiker vid Uppsala
universitet

Daniel Bergström
Tingsfiskal och frilansskribent

Susanna Birgersson
Fristående skribent

Per-Arne Bodin
Professor i slaviska språk
med litterär inriktning vid
Stockholms universitet

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Elisabeth Braw
Verksam vid Center for
European Policy Analysis

Ulrika Carlsson
Fil dr i filosofi och
universitetslektor i Moskva

Annagreta Dyring
Vetenskapsjournalist
och hedersdoktor vid
Stockholms universitet

Barbro Eberan
Fil dr i germanistik
och författare

Kristian Gerner
Professor emeritus i historia

Maxim Grigoriev
Författare och skribent

Thomas Gür
Företagare och skribent

Fredrik Haage
Politisk chefredaktör i
Smålandsposten

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Ylva Herholz
Journalist och författare

Pontus Herin
Ekonomijournalist

Henrik Höjer
Fil dr i historia och
vetenskapsjournalist

Alf W Johansson
Professor emeritus i historia

Anders Johnson
Skriftställare

Lena Kåreland
Professor emerita i
litteraturvetenskap

Martin Lagerholm
Litteraturkritiker och
kulturskribent

Erik W Larsson
Läkare och frilansjournalist

Lisbeth Lindeborg
Fil dr i statsvetenskap

Ruth Lötmarker
Fri skribent och fd
lektor i franska vid
Stockholms universitet

Bengt G Nilsson
Journalist och författare

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Vera Maria Olsson
Frilansskribent

Emma Ophus
Frilansskribent och ledamot i
Moderata ungdomsförbundets
förbundsstyrelse

Alfred Sjödin
Fil dr i litteraturvetenskap
vid Lunds universitet

Jakob Sjövall
Statsvetare

Mattias Svensson
Kulturskribent och författare

Erik Thyselius
Projektassistent vid Axel
och Margaret Ax:son
Johnsons stiftelse

Håkan Tribell
Näringspolitisk expert vid
Uppsala Handelskammare

Mats Wiklund
Redaktör i *Axess*

Barnsligare än barnen

NÄR ELLEN KEY utnämnde sin framtid, det kommande sekel som hon stod inför och det 1900-tal som skulle bli vår samtid, till ”Barnets århundrade” anade hon förmodligen föga att detta århundrade mot sina slutdecennier och in i de därpå följande, skulle gestalta sig som ”Barnslighetens århundrade”.

Brendan O’Neill skriver i *Axess* (6/18) på temat Samtid, om den ”generation av unga vuxna som tycks sakna råmaterialet till vuxenskap” och som därför måste daddas igenom universiteten och skyddas för obehagliga tankar och ord i undervisningen vilka kan skrämma och traumatisera dem.

O’Neill framhåller att detta pekar på en bredare socialiseringskris. ”På ett samhälle som har mist förmågan att leda nästa generation från barndom till vuxenskap och ge den vuxenlivets färdigheter och de kulturella resurser och material som tidigare generationer har byggt upp.”

DÄRMED STÄLLS vi inför frågan när barndomen, och numera i dess eufemism, ungdomstiden, så som en förlängd barndomstid, upphör.

Då den brittiska *Mines and Colliers Act,* Gruvbrytnings- och gruvarbetarlagen, infördes 1842 och förbjöd användandet av kvinnlig arbetskraft i gruvorna, oavsett ålder, föreskrevs att gruvbrytning bara kunde utföras av män över tio år (senare höjd till män över tolv år). Steget från barn till vuxen togs sålunda redan innan man (just man) ens blev tonåring.

De första tecknen på att det fanns något som kunde beskrivas som ungdomskultur kom på 1920-talet, i följden av första världskrigets slakt på unga män, den politiska och sociala frigörelsen (som skulle bli väl kortvarig på sina ställen) och den kulturella diversifieringen och kommersialiseringen av ungdomskulturen i mode och musik.

Den avgörande förändringen inträffade förmodligen under 1960-talet, när ungdomskulturen också spred sig till de vuxna i befolkningen. Ett mått på förändringen var att före dess var mönstret det att pojkar, så fort det blev möjligt, började klä sig som vuxna män. Sedan ett halvt århundrade tillbaka försöker vuxna män istället att se ut så ungdomliga som möjligt i sina klädval. Vuxna och även äldre kvinnor å sin sida, även åtskilliga kvinnliga svenska politiker, klär och iscensätter sig i det offentliga som tonårsflickor.

UNGDOMSKULTUREN har övergått till en ungdomskult. Samtidigt som neurovetenskapen lär oss att hjärnan först är färdigutvecklad mot mitten av 20-årsåldern, talar sig vissa politiker varma för att sänka rösträttsåldern till 16.

Eftersom den ena radikala positionen framdriver den än mer radikala, har också ungdomskulten på sina håll blivit till en barnkult. Minst ett politiskt parti har kampanjat i årets val på temat om barn som är bedrövade inför framtiden (eller är politiska kommissarier om att ställa den till rätta). Vuxna män som söker fristad hävdar att de är barn och får politiskt gehör för en uppenbar osanning. Ministrar rappar och skickar handhjärtan, och sju vuxna kvinnliga statsråd skickar *wefies* som ”bästa smartaste tjejgänget” under samma timmar den kväll som Aktuellt meddelar att varken finansministern eller biståndsministern (bägge med på *wefien*) kan medverka för att diskutera den kvällens huvudnyhet att den pågående flyktingkrisen kommer att finansieras via Sveriges utvecklingsbistånd, vilken därför kommer att minska drastiskt.

Från *Axess* nr 6/18.

KÄNDA FÖRÄLDRAR som i kulturrevolutionärt skrytsamma termer berättat att de har lärt sig så mycket av klimatfrågan av sitt tonårsbarn, tubbar eller åtminstone ställer sig bakom att barnet bryter mot skolplikten och ”strejkar för klimatet”. Och ingen verkar ens reagera på det instrumentella i att barnet utnyttjas i offentligheten av sina föräldrar, och att föräldrarna därmed framstår som allra barnsligast.

Decorum et gravitas. Och avsaknaden därav.

G K Chesterton talade om det ”förnedrande slaveriet att vara ett barn av sin tid”. Vår samtids slaveri att vara ett barn av sin tid är uppenbarligen att just vara ett barn av sin tid, under mycket lång tid.

När O’Neill sålunda hävdar att ”många studenter idag verkar sakna instinkt för vuxenskap” missar han en värre företeelse: Många vuxna idag verkar sakna instinkt för vuxenskap.

Thomas Gür

Krönikor

Jag ska vara här nu

Att flytta till en storstad är lätt.

Staden definieras av sina industrier, parker, hamnar och universitet, av gator och esplanader, av hus och affärer, av nattliv, konserter och restaurangutbud, av museibyggnader och konstsamlingar. Staden är aldrig färdig, den är en larmande byggarbetsplats, ett myller av vägarbeten och rördragningar. Det rivs och planeras, planteras och kontrakteras. Människorna kommer och går, slår sig ner ett tag, drar vidare, eller blir kvar.

Staden kräver inget av sina invånare. Du möts inte av några kunskaps- eller dialekttest, du får ha knasiga värderingar, du behöver inte vara beredd att slåss för din stad, du behöver inte vilja ”bidra”. Det är inte tiden du bott i en stad som bestämmer tillhörigheten, utan hur mycket du njutit. Man behöver inte slå rot för att känna sig hemma.

Efter fyra år i Danmark har jag inte blivit dansk. Däremot blev jag köpenhamnare samma dag som jag flyttade till Köpenhamn.

MEN NU ÄR DET dags att dra vidare. Till en svensk småstad med några tusen invånare. Här finns vackra stränder, en pittoresk stadskärna, en medeltida kyrka, små förskolor med snälla fröknar – och en spritfabrik. Men inget HM, inget Åhléns, ingen bokhandel, ingen biograf. Något nattliv att tala om finns naturligtvis inte heller. Orten gör inget väsen av sig. Här skjuts inte och här hålls inga musikfestivaler.

Hur gör man sig hemmastadd på ett sådant ställe?

När det slår över

EN SAK ÄR SÄKER: När traditionella kvinnoroller ska brytas inom populärkulturen är det inte de äldre manliga, lättgrubblande och småsupande kriminalkommissarierna som får utgöra förebilderna. I den amerikanska versionen av den israeliska serien *Hatufim* (Kidnappade), *Homeland*, spelar den kvinnliga huvudrollsinnehavaren ut en manisk diagnos, som skapar en intensitet och förser henne med en i det närmaste synsk förmåga att förstå hur saker och ting hänger ihop.

Att kompetenta yrkeskvinnor är psykiskt avvikande togs till en ny nivå i thrillergenren inom populärkulturen genom Stieg Larssons hyllade millenniumtrilogi. I deckare och thriller kan vi numera ofta läsa om hårt alkoholiserade och kantstötta kvinnliga brottsutredare, som hos deckarförfattaren Mons Kallentoft eller i Paula Hawkins bästsäljare *Kvinna på tåg*.

I den relativt nyligen släppta HBO-serien *Sharp Objects* fyller den kvinnliga kriminalreportern sina vattenflaskor med vodka och halsar ur dem, med ena handen på ratten. I serien dyker även hennes onda moder upp, i form av skådespelerskan Patricia Clarksons iskallt gestaltade Adora.

NAVET I ADORAS personlighetsstörning är Münchhausen by proxy (münchhausensyndrom genom ombud), ett ytterst ovanligt syndrom som innebär att en förälder, oftast modern, simulerar eller framkallar sjukdomssymtom och skador hos barnet för att själv få uppmärksamhet och framträda som den omhändertagande och goda.

Den personlighetsstörda kvinnan och den onda modern är arketyper, som följer oss genom kulturhistorien. Längre tillbaka än Medea och efter Freud, in i framtiden. I vårt tidsutsnitt kommer arketyperna oss till mötes som trasiga, drogmissbrukande, antisociala kvinnor med yrkesliv och skadade relationer till sina barn. Mödrar som

Skattkammarön
12 Grönlands isar krymper och den isolerade ön är med ens i händelsernas mitt.

Glasnost i Etiopien?
14 Liberaliseringar och demokrati öppnar upp Etiopien. Hur reagerar ärkefienden Eritrea?

En dagstur till zonen
16 Tjernobylkatastrofen är nu en del av Ukrainas turistindustri.

Säger bara som det är
18 I dagens Ryssland låter alla som professorer.

I korthet
19 Hilma af Klint i New York. Bostadsreglering.

Jag väljer tapeter. Det är viktigt. Det är inte mitt hus jag tapetserar, det är mitt liv. Jag ska vara här nu, tänker jag. Jag köper Kerstin Ekmans senaste essäsamling, den om att vara i naturen, vandra, lära sig namnet på blommor, buskar, mossor och träd, om att upptäcka nytt och om återseendets glädje. Tänker att jag får börja i trädgården. Rönn och syren förstås. Murgröna och aklejor har jag också sett. Men vad heter den där klängväxten med vita blommor som har tagit över hela häcken? Snart ska jag utforska det lilla stycket naturskog som ligger ett par stenkast från vårt hus, ner mot havet. Enligt en gammal insändare jag hittar på nätet är denna skog det enda ställe i Norden där det fortfarande bor en insekt med det magnifika namnet ”jättepraktbagge”. Undra om den finns kvar.

> *Hur gör man sig hemmastadd på ett sådant ställe?*

JAG BERÄTTAR FÖR min man om hur jag med Ekman i handen vill göra naturen till min, slå rot på vår nya hemort. Han säger att han tar hjälp av fåglarna. Sjön med tranorna. Flyttfåglarna som vänder tillbaka varje år. Rödstjärten precis utanför huset. Vi ska ha starholkar i trädgården, säger han, de ska bo hos oss.

Förstrött försöker jag få en bild av de politiska trätoämnena på orten – och blir genast varse att jag inom mig härbärgerar ett ganska ettrigt litet nimbydjur. Politikerna vill låta bygga en enorm vindkraftspark rakt ut i bukten, bara någon mil från stranden. Om jag lovar att släcka lamporna, stänga av elementen och kalla dagar bara elda i kakelugnarna, sopsortera, börja kompostera, sluta konsumera, låta bilen stå, gå, cykla; kan ni snälla söta rara låta bli att förstöra havsutsikten?

På kommunens hemsida kan man läsa om den äldre stadsbebyggelsen och om vilka som bott i stadsgårdarna av korsvirke runt torget. Försöker föreställa mig kofferdikaptenerna och packhusförvaltarna, prästerna och guldsmederna. En stadsdragare byggde huset vi just nu renoverar. Efter stadsdragaren flyttade en toffelmakare in, efter toffelmakaren en trafikföreståndare. Det var alltsammans långt innan kommunikatörernas och konsulternas tidevarv.

Jag ansöker om medlemskap och blir nummer 3 677 i den Facebookgrupp som diskuterar traktens historia. Någon har lagt upp ett klassfoto från 1943. Flickorna har stora rosetter i håret, lärarinnan ser allvarlig och snäll ut där hon sitter i mitten av bilden, omgiven av sina elever. Skolan ligger precis runt hörnet från vårt hus och är känd för sin ovanligt goda ordning, fast alldeles vanlig och kommunal. Jag hoppas att det är just där mina barn kommer att få lära sig allt det där jag får svindel av att tänka på att de måste lära sig innan de blir stora och kan klara sig själva.

Själv kommer jag alltid att vara en ”nyinflyttad” så länge vi bor här, mina barn däremot kommer att ha sina första minnen härifrån.

Jag ska vara här nu.

Av Susanna Birgersson

är så uppe i sina yrkeskall att de, som Carrie i *Homeland*, nästan backar på barnet i brådskan att komma iväg till det riktigt viktiga i livet: arbetet. Även det går att se som en skildring av Münchhausen by proxy. Det finns en dov och mörk underton av det förflutnas arketyper: Yrkeskvinnor blir galna och är oförmögna, destruktiva mödrar.

DET ÄR, TROTS ATT det är skrämmande, intressant att omhändertagande, en egenskap som tillskrivs kvinnor i högre grad än män, kan slå över och bli såväl självdestruktiv som till skada för andra människor. Ett slags kvinnligt makt- och våldsutövande förklätt till omsorg. Münchhausen by proxy är ett sjukt tillstånd och diagnosen är omdiskuterad och svårställd. Men omhändertagande som ett sätt att få uppmärksamhet är mer utbrett än så.

Jag har ofta fått besynnerliga intryck av kvinnors agerande i samband med den så kallade gymnasielagen, en lag som innebär att tusentals unga män utan asylskäl ska få stanna i Sverige. Vi reagerar sannerligen olika på fenomen i samtiden. Videoklippet med den unga kvinnliga sociologistudent som gråtande hindrade ett flygplan från att lyfta när en medelålders man skulle utvisas från Sverige till Afghanistan

> *Yrkeskvinnor blir galna och är oförmögna, destruktiva mödrar*

väcker exempelvis ingen sympati hos mig utan får larmklockorna att ringa. Är det den erfarna själasörjaren inom mig som drar igång klockorna? Den politiska realisten i mitt inre som gör sig påmind? Eller är det, Gud förbjude, en släng av cynism som ger sig till känna?

OAVSETT VAR tyngdpunkten ligger, i en del av kvinnornas agerande ser jag det som Freud i sin misogyni skulle kalla hysteri. Jag bevittnar människor som är uppfyllda av sitt omhändertagande. Kvinnor som tycks vara helt främmande för att deras omsorger kan kantra och förvandlas till maktutövning. En sådan laddad och energistinn omsorg tycks kräva att den som är föremål för stödet fortsätter att vara beroende, ett offer, för att ekvationen ska gå ihop.

Framtiden får utvisa om vår tids fiktiva kvinnor sprängde kvinnorollerna en gång för alla och även luckrade upp de fördomar som finns om människor med psykiska diagnoser. Om populärkulturens roller resulterade i en ny tvångströja eller i en uppknuten. Ytterligare en sak är i alla fall säker: För verklighetens kvinnor är omhändertagande ett tveeggat svärd.

Av Annika Borg

GRÖNLAND

Skattkammarön

När Grönlands isar krymper kan väldiga tillgångar på olja och gas exploateras. Plötsligt är den fattiga och isolerade ön i händelsernas mitt, skriver **Elisabeth Braw**.

PRECIS FÖRE JUL för två år sedan kom ett dramatiskt besked från Danmarks statsminister Lars Løkke Rasmussen: staten tänkte köpa tillbaka en militärbas den lagt ned och sålt två år tidigare. Anledningen till att staten sålt basen var förstås att den inte längre behövdes – men nu infann sig en kinesisk investerare som ville köpa basen av den nye ägaren. Det vore ändå inte så bra, bestämde regeringen och köpte tillbaka basen. Isolerade, fattiga Grönland har blivit en högintressant region. Det har stora konsekvenser för både grönlänningarna och oss andra.

I generationer var Grönland ett – om man får tillåta sig att parafrasera Neville Chamberlain – fjärran område om vilket vi visste föga. Närmare bestämt: vi visste att området var världens största ö, beboddes av inuiter och regerades av Danmark. Vi visste också att ön i Arktis till största delen var täckt av is, och att inuiterna delade ön med renar, isbjörnar och arktiska rävar. Vissa av oss visste också att ön hade stora outgrävda skatter: diamanter, koppar, järn, uran. Det var dock närmast irrelevant, eftersom det arktiska klimatet gjorde all affärsverksamhet – inklusive bergsbruk – så komplicerat att det inte var värt mödan. Grönland fick fortsätta att vara en lite bortglömd region som överlevde genom storskaligt finansiellt understöd från danska staten.

Men så kom klimatförändringarna. Grönlands istäcke krymper. Det gör det lättare att leva på ön, för att inte nämna att bedriva bergsbruk och annan affärsverksamhet. (På senaste tiden har många thailändare och filippiner flyttat till Grönland; de utgör nu de största inflyttningsgrupperna efter Island.) Och genom att isen smälter har hela Arktis blivit intressant – särskilt eftersom havsbotten har enorma mängder olja och gas. Ryssland har återupprättat flera gamla sovjetiska militärbaser i sina arktiska provinser. Dessutom utgår både Ryssland och Kina från att isen kommer att smälta så mycket att transportfartyg utan större problem kan färdas längs den så kallade nordöstra passagen från Asien till Europa. China Ocean Shipping Company, som ägs av kinesiska staten, har inte mindre än 1 110 transportfartyg som ledningen hoppas kunna använda på den arktiska rutten, och Kina planerar till och med att införliva den i sitt enorma Belt and Road-initiativ.

EN ANNAN STOR förändring har också inträffat på Grönland: sedan 2009 har ön nästan fullständigt självstyre och bestämmer om allt utom utrikespolitik och försvar. De stigande temperaturerna gör ön själv naturligtvis än mer intressant.

– Grönland, som har många viktiga tillgångar, var strategiskt redan under kalla kriget, men självstyret 2009 i kombination med det ökande intresset för Arktis

har helt förändrat situationen, säger den Reykjavikbaserade konsulten Damien Degeorges, som specialiserar sig på Grönland och Island.

Plötsligt är Grönland i händelsernas mitt.

Att vara i händelsernas mitt betyder att danska staten köper tillbaka en militärbas som den lade ned för inte så länge sedan för att undvika att den kommer i kinesisk ägo. Och Kina är plötsligt allomstädes närvarande på ön.

– Grönlands läge och dess resurser gör kinesiska företag intresserade av Grönland, förklarar Degeorges och tillägger:

– Det faktum att man kan kontrollera Grönlands ekonomi med relativt få investeringar inom till exempel resurser eller infrastrukturer kan göra det till en säkerhetsrisk.

GRÖNLANDS BEFOLKNING består av 58 000 personer, vilket gör det till Europas mest glesbebodda område. Grönlänningarna har också lägre utbildningsnivå än de flesta andra européer: endast 6 procent har universitetsexamen.

Att Kina är mycket engagerat i Grönland ser man redan i Reykjavik. Trots att Kina och Island inte har vidare täta förbindelser är den kinesiska ambassaden i Reykjavik en stor och imponerande byggnad med tillhörande personal – av den enkla anledning att Reykjavik är den huvudstad som ligger närmast Grönland. Och det kommuniststyrda Kina har med kapitalismens hjälp snabbt etablerat sig i den självstyrande regionen. För två år sedan köpte företaget Shenghe Resources 12,5 procent av Greenland Minerals and Energi, som bryter uranium och zink. Hongkongbaserade General Nice äger redan rättigheterna till en järngruva på Grönland – och försökte förra året köpa en före detta amerikansk flottbas där.

– Kinas huvudsakliga intresse i Arktis är tillgången på naturresurser så att det kan tillfredsställa behoven bland sin snabbt växande medelklass. Det är ungefär samma strategi som i Afrika och Sydamerika: där USA är frånvarande eller ger sig av flyttar Kina in. På detta sätt har Kina ökat sitt ekonomiska och diplomatiska inflytande på Island och Grönland, noterar amiralen Nils Christian Wang, som till i våras var kommendant för Danmarks Fœrsvarsakademi.

> *Även sådana som inte störs av tanken på Grönland som bihang till Kina har börjat oroa sig över utvecklingen.*

FRÅGAN ÄR FÖRSTÅS: Är Kinas uppmärksamhet och investeringar en positiv utveckling? Det var den grönländske premiärministern Kuupik Kleists inställning när de kinesiska investeringarna började komma igång för några år sedan. ”Asiater är mer blygsamma. De visar inte den mästarmentalitet vi ser hos västerlänningar”, sade han. Men Claus Hjort Fredriksen – som idag är Danmarks försvarsminister – var vid samma tidpunkt bekymrad. ”Grönland kan komma att bli ett bihang till Kina”, sade han. Degeorges håller med Fredriksen:

– Kinesernas växande intresse av Grönland har blivit ett problem.

Även sådana som inte störs av tanken på Grönland som bihang till Kina har börjat oroa sig över utvecklingen. Det går nämligen att spå framtiden genom att se på hur det gått för andra länder som fått stora kinesiska investeringar. De har ofta upptäckt att investeringarna kan vara till mer bekymmer än glädje. I vintras tvingades Sri Lanka, som inte kunde betala tillbaka sina skulder till statliga kinesiska bolag, helt enkelt att skänka en viktig hamn till Kina. Liknande scenarier kan hända på Grönland.

Det vore problematiskt inte bara för grönlänningarna själva utan för Danmark och resten av Nato.

– Kinas investeringar på Grönland är inte ett omedelbart operationellt problem, men på längre sikt kan Kinas växande kontroll av den begränsade infrastrukturen i Arktis bli en militär utmaning, säger Wang.

FAKTUM ÄR ATT Grönland är angelägnare som militärområde än moderstaten Danmark.

– Grönland är strategiskt mycket viktigt för både Danmark och USA och har varit det ända sedan kalla krigets början. Under kalla kriget betraktades Grönland som en väsentlig del av USA:s säkerhetssfär och idag är Early Warning Radar på Thule flygbas en viktig del av USA:s globala missilförsvar, påpekar Wang.

Degeorges tillägger:

– Tillsammans med Island är Grönland ››

FOTO: JOHN MCCONNICO / TT

epicentrum för en strategisk tävling mellan USA och Kina. Och Grönland får inte bli en säkerhetsrisk för hela Arktis.

Eller Nato.

JUST DETTA ÄR utmaningen för Grönland och kanske ännu mer för Danmark, som ju ansvarar för försvaret: Grönland är strategiskt viktigt och måste därför försvaras. Och fast det numera erbjuder en del kommersiella möjligheter är de inte så många att mängder av investerare flockas dit. Självstyret betyder också att Köpenhamn har mindre anledning att hålla grönlänningarna under armarna med stora bidrag. Därför är Kina så viktigt, men i likhet med många av de utvecklingsländer där kinesiska företag hittills investerat saknar Grönland en stor

Nedlagd marinbas som Kina inte fick köpa. FOTO: NIELS ERIK SØRENSEN

och erfaren tjänstemannakår som skulle kunna klara en kraftmätning med de kinesiska bolagen. Det förklarar varför statsminister Rasmussen tidigare i år såg sig tvungen att på det skarpaste avråda grönlänningarna från att låta en kinesisk investerare bygga en flygplats.

OCH TILL SKILLNAD från Kina kan USA – eller europeiska regeringar – inte be bolag att investera i Grönland eller något annat område. Företag i renodlade marknadsekonomier investerar bara där de ser kommersiell potential; de går inte statens ärenden.

Grönlands regering försöker nu, med finansiellt stöd från EU, att höja utbildningsnivån. Inom några år kommer Grönland förhoppningsvis att ha fler unga invånare som vill starta eget. Efter ytterligare några år har man förhoppningsvis en starkare byråkratkår. Detta är det andra dilemmat: Fokus på Arktis, och konkurrensen kring vem som ska dominera regionen, händer redan nu. Grönland, denna väldiga men tunnbebodda ö, riskerar att bli statist i sitt eget öde – just som det kom en unik möjlighet att vinna på sitt isolerade läge.

AFRIKA

Glasnost i Etiopien?

En våg av liberaliseringar och demokrati sköljer över Etiopien. Men frågan är om ärkefienden och diktaturen Eritrea är beredd att sluta fred, skriver **Bengt G Nilsson**.

VÅREN 2003 RESTE jag med bil genom Etiopien på ett filmuppdrag för SVT. Jag kom så långt norrut som till staden Zalambessa från vilken jag kunde spana in på eritreanskt territorium.

Zalambessa föreföll vid första anblicken vara en spökstad. Ruiner och grushögar, trasiga gator där prunkande ogräs i sprickorna vittnade om att ingen trafik av betydelse hade förekommit på länge. Men skenet bedrog. Jag mötte människor, fler än jag hade kunnat ana. Små barn klädda i nätta skoluniformer, vuxna i färd med vardagens sysslor. I den sönderbombade kyrkan (så gott som hela norra Etiopien är kristet) satt en grupp människor och bad. Det tycktes som om den gamla nyhetsklyschan hade besannats, att livet hade återgått till det normala.

Zalambessa hade lagts i spillror under gränskriget mellan Etiopien och Eritrea som rasade från maj 1998 till juni 2000. Det var två av världens fattigaste länder som drabbade samman över en gränstvist. Kriget kostade ofantliga summor, en korrekt redovisning har aldrig presenterats. En stor del av krigsfinansieringen kom från internationellt bistånd, inte minst det svenska. Inte officiellt och öppet naturligtvis, men konsten att dirigera om biståndspengar till militära ändamål hade praktiserats och förfinats under lång tid i Etiopien, och eritreanerna ville inte vara sämre.

Gränskriget framstod för omvärlden och säkerligen också för många etiopier och eritreaner som helt vanvettigt. Hela regionen var förtorkad vildmark så när som på små centralorter som Zalambessa, Badme och några till. Nationalekonomiskt fanns inget att vinna för någondera krigande part. Synbarligen handlade det bara om prestige och principer.

KRIGET FRAMSTOD som så mycket mer tragiskt med tanke på den händelseutveckling som hade föregått det. När Etiopien styrdes av en stalinistisk militärjunta som hade störtat kejsar Haile Selassie 1974 skapades motståndsrörelsen Tigray's People's Liberation Front, TPLF. Den hade sin hemvist i regionen Tigray vars befolkning utgör ungefär sju av Etiopiens drygt 100 miljoner medborgare. TPLF gjorde gemensam sak med den eritreanska motståndsrörelsen Eritrean People's Liberation Front, EPLF, som hade grundats några år tidigare och stred för självständighet för sitt land som Etiopien sedan gammalt gjorde anspråk på.

I maj 1991 marscherade TPLF in i den

Ett krig styrt av prestige och principer. FOTO: PATRICK ROBERT / GETTY IMAGES

etiopiska huvudstaden Addis Abeba, diktatorn Mengistu Haile Mariam flydde till Zimbabwe och snart satt den karismatiske gerillaledaren Meles Zenawi som ny premiärminister i Etiopien. Att Eritrea skulle befrias från etiopisk dominans var självklart och det formaliserades några år senare. Tanken var att de två länderna skulle samarbeta inom en mängd områden. Etiopien behövde tillgång till de eritreanska hamnarna, Eritrea behövde kunna exportera sina produkter till Etiopien.

Men när gränsen mellan de båda länderna skulle fastställas uppstod en dispyt som utvecklades till en konflikt. Meles Zenawi i Etiopien och president Isaias Afewerki i Eritrea var härdade gerillakommendanter och anfäktades därmed av samma förbannelse som så många av deras gelikar i Afrika. Reflexmässigt utgick de ifrån att en konflikt löses bäst med vapen. Motståndarens argument bemöts mest effektivt från skyttegraven. När Eritrea vägrade acceptera den gamla gränsdragningen och ockuperade den strategiskt och ekonomiskt betydelselösa staden Badme var det ett slag i ansiktet på den nya styrande eliten i Addis Abeba. Badme ligger i Tigray, där Meles Zenawi och de flesta av hans närmaste medarbetare hade sina djupt förankrade rötter. Eritreas ockupation var inte bara en militär framstöt, den var en skymf mot det ledande skiktet inom TPLF. Efter oerhört blodiga strider där små barn användes som levande minröjare återtogs Badme.

> *Gränskriget framstod för omvärlden och säkerligen också för många etiopier och eritreaner som helt vanvettigt.*

KRIGET UPPHÖRDE 2000 och gränstvisten hamnade så småningom hos den permanenta skiljedomstolen i Haag som slog fast att Eritrea hade startat kriget men att staden Badme hade ockuperats otillbörligt av Etiopien och borde återlämnas. Ingen av parterna var nöjd med det beslutet. Gränsen förblev omtvistad och läget var fortsatt låst. Ända till i somras.

När jag träffade Meles Zenawi i hans arbetsrum sent en kväll i september 2003 såg han bara en lösning på konflikten med Eritrea, och det var att det landets hela regering inklusive president Isaias Afewerki skulle avlägsnas, bytas ut. Historiens ironi gjorde att freden mellan de båda länderna istället möjliggjordes av att Etiopiens ledare och flera av dennes närmaste män byttes ut, medan Isaias i Eritrea sitter kvar. Det inträffade i våras, som kulmen på en rad dramatiska inrikespolitiska händelser i Etiopien.

Meles Zenawi, som insjuknade och dog 2012 under något oklara omständigheter, kan närmast kallas en upplyst despot. Han gjorde ett starkt intryck på mig under vårt möte. Han var eftertänksam, skarp i intellektet, lågmäld och mycket påläst. Men han var också en hänsynslös maktmänniska som inte skydde några medel för att konsolidera den dominans som hans Tigraydominerade parti hade erövrat.

ETIOPIEN ÄR ETT LAND som alltid har plågats av starka inre spänningar på grund av den diversifierade befolkningssammansättningen. Under hela den mångtusenåriga kejsarperioden, som avslutades 1974 när Haile Selassie störtades, har regionen Amhara i landets norra och centrala högländer utgjort ett politiskt och kulturellt centrum i landet. Det förändrades abrupt i och med den militära segern över stalinistjuntan 1991, då representanter för landets 7 procent tigrayaner fick ett oproportionerligt politiskt inflytande.

När Meles dog tog hans vice premiärminister Hailemariam Desalegn över. Han var en teknokrat, bördig från södra Etiopien och visade sig snart vara bara en tillfällig stolvärmare. Han avgick i april i år och något förvånande angav han som skäl att han inte varit kapabel att hantera de landsomfattande protesterna mot regeringens brutala repression mot demonstranter i landet. Under många år har aktivister i Amhara och Oromo organiserat manifestationer mot våld och politiskt förtryck, vilket har mötts med hänsynslös polisbrutalitet. Hans avgång signalerade att ett större maktskifte var på gång i landet.

Oromofolket, som utgör en tredjedel av landets befolkning och som under hela Etiopiens historia har förslavats, plågats och mördats av övermakten, har nu fått sin upprättelse och revansch. Den 2 april i år tillträdde den fyrtiotvåårige oromopolitikern Abiy Ahmed som ny etiopisk premiärminister. Abiy kan betraktas som klippt och skuren för jobbet som handlar om att ena Etiopien och ta farväl av det militaristiska förflutna. Han är gift med en kvinna från Amhara, talar flera etiopiska språk flytande och arbetade tidigare inom landets säkerhetstjänst. Därutöver var han ordförande för oromofolkets parti som ingår i den stora styrande koalitionen i Etiopien, vilken tidigare helt dominerades av politiker och militärer från Tigray.

ABIY AHMED rivstartade med att frige tusentals politiska fångar. Han stuvade om i kabinettet och aviserade liberaliseringar inom både politik och ekonomi. Han vill förändra systemet med etnisk federalism, som omhuldades av Meles Zenawi men betraktas som ett av den förra regeringens främsta verktyg för att kontrollera etniska grupper som exempelvis oromofolket. Han har också avlägsnat ››

Premiärminister Abiy Ahmed har rivstartat.
FOTO: FARAH ABDI WARSAMEH/TT

terroriststämpeln på oromofolkets väpnade motståndsrörelse Oromo Liberation Front, OLF, som i många årtionden har fört en kamp för autonomi. Det är ett vågspel eftersom frihet i ett land som Etiopien oftast uppfattas som frihet från centralmakten. OLF lär inte släppa sina krav, vilket demonstrerades i mitten av september då OLF-ungdomar gick bärsärkagång i Addis Abeba med 23 dödsoffer som följd. De flesta av dem fattiga människor av annan etnicitet än oromo.

Abiy har aviserat att statliga företag som flygbolaget Ethiopian Airlines skall få kunna få privata delägare och organiserad politisk opposition skall bli möjlig. Allt detta möttes med jubel på de flesta håll, men när Abiy tillkännagav att han ville acceptera de internationella besluten rörande gränsdragningen och sluta fred med Eritrea, då höll många politiska analytiker på att trilla av stolen.

I JULI TOG Abiy steget fullt ut och reste till Asmara i Eritrea, där han mottogs med stora famnen av president Isaias Afewerki som höll god min i elakt spel. Den här utvecklingen hade han sannolikt inte önskat sig. I Eritrea hålls inga val, Isaias och hans regering styr oinskränkt. Ekonomin går på knäna, flera tusen eritreaner flyr landet varje månad, ofta för att undkomma mångårig militärtjänstgöring eller helt enkelt för att få ett bättre liv. Om Etiopien demokratiseras och insisterar på öppna gränser mot Eritrea, vad händer då med Isaias maktinnehav som baseras på hårt förtryck, och där den internationella isoleringen utgör själva den politiska livsluften för honom?

Och hur skall det gå för Abiy Ahmed i Etiopien? Att återlämna Badme och att skaka hand med ärkefienden Isaias i Eritrea, det var vågat nog. Men implikationerna av detta var ju att Abiy underkände allt det fosterländska patos som motiverade Meles Zenawi och hans maktgrupp från Tigray att piska fram gränskriget 1998. Att Meles gamla kärntrupper stillatigande skall acceptera det är inte troligt.

Abiy Ahmed har kallats en afrikansk Gorbatjov. Är det en hedersbetygelse eller en politisk dödskyss? Han får inte nöja sig med att på sedvanligt afrikanskt manér skapa en personkult kring sig själv. Han måste bygga demokratiska institutioner och om han lyckas med det så är det ett sannskyldigt mirakel i det strängt toppstyrda Etiopien.

Om han misslyckas så väntar silkessnöret och säkerligen en politisk backlash i stort format.

RESEBREV

En dagstur till zonen

Tjernobylkatastrofen är nu en del av Ukrainas turistindustri. Men beskådandet av tragedin håller dess minnen vid liv, skriver **Erik Thyselius**.

GRÖNSKAN. DET ÄR vad som slår emot oss när minibussen rullar in mot ”zonen”, namnet på det område som spärrades av efter Tjernobylkatastrofen 1986. Vår guide, en ung kvinna från Kiev, berättar om olyckan och brandmännen som gav sitt liv för att släcka elden i reaktorn, Sovjetregimens lögner och om de uppoffringar som gjordes för att undvika en ännu större katastrof samtidigt som bussen skumpar allt hårdare.

Ogräs breder ut sig på vardera sidan om den spruckna motorvägen. En övervuxen busskur vittnar om att det var länge sedan lokalbussarna trafikerade sträckan. Bortom vägen skymtar vidsträckta fält och skog. Vi har tur och lyckas få se en skymt av ”Prezewalskis häst”, en förvildad tamhäst som planterades i området 1998. Guiden pekar entusiastiskt mot flocken. Det är sällan man får se dem. Resan fortsätter mot den första vägspärren. Vi kliver ut ur bussen och får vänta en stund. Här finns en turistshop och några anslagstavlor som beskriver katastrofen. Efter att militären kollat våra papper fortsätter färden.

Bussen stannar vid en glänta utmed vägen. Några nyfikna hundar gör oss sällskap. De är ofarliga men man bör helst inte röra deras nosar, förklarar guiden. ”Strålning?” hinner jag tänka innan händerna snabbt åker ned i byxfickorna. Hon leder oss till vad som en gång var en liten förby till Tjernobyl. Här har naturen tagit över. Vi får på egen risk gå in i byggnaderna och ta foton. Även om mar-

Leksakerna fick överges

FOTO: ANDREAS JANSEN/GETTY IMAGES

ken är sanerad sedan länge kan enskilda föremål fortfarande vara radioaktiva, och vi får absolut inte röra någonting inne i husen. Vad som en gång fungerade som ett Folkets hus ekar idag lika ihåligt som socialismens löften om ett klasslöst samhälle. ”Leve kommunismen, en ljus framtid för hela mänskligheten”, står det på ukrainska över en scen som tittar ut över en tom sal. I ett angränsande rum är golvet helt borta.

VID DEN ANDRA vägspärren får vi testa oss för strålning genom att kliva upp på maskiner som varit i drift alltsedan katastrofen. Ett högt klick indikerar att man är ”grön” och spärren öppnas. Bussen åker sedan genom staden Tjernobyl, som fortfarande uppges ha några hundra invånare. Många av dem som bor i staden på längre basis (det vill säga några veckor i taget) arbetar på ett eller annat sätt med administrationen eller övervakningen av zonen. Här finns också områdets enda hotell för den som vill stanna ett extra dygn. En ensam man på cykel iklädd militärjacka är den enda invånare vi ser från bussen.

Efter en stund stannar vi igen. Guiden leder oss till ett träd som är en så kallad ”hotspot”, det vill säga platser där radioaktiviteten är extremt hög. De i gruppen som har fått geigermätare tar entusiastiskt fram dem och vill komma så nära marken som möjligt. Ljudet från apparaterna går från ett tyst puttrande till ett hotfullt knastrande. Bortom trädet ligger ett daghem. Eftersom explosionen skedde på natten var inga barn där då olyckan skedde. Vi går in. Sängar och skolböcker finns kvar. Golvet knakar under fötterna.

VI ÅKER VIDARE. I horisonten tornar det upp sig: kärnkraftverket i Tjernobyl. En gigantisk 150 meter hög plåthangar täcker idag större delen av kärnkraftverket, som ersatt den spruckna betongvagga som fortfarande omsluter reaktor fyra. Den sista reaktorn togs ur drift så sent som år 2000, men anläggningen som omsluter verket fortsätter att vara arbetsplats för hundratals människor. Cirka 3 000 personer arbetar inom zonen idag. Projektet överses av Europeiska banken för återuppbyggnad och utveckling och beräknas kosta drygt 1,5 miljarder euro. Sannolikt väl investerade pengar, med tanke på vad ett nytt utsläpp av radioaktivitet över kontinenten skulle få för konsekvenser. Utanför kärnkraftverket har ett monument till minne av dem som omkom i eftersläckningsarbetet rests.

En dagstur till zonen sägs utsätta kroppen för mindre strålning än en längre flygresa och är inte farlig. Somliga platser är dock fortfarande extremt radioaktiva och i bussen på väg mot staden Pripyat tar vår guide upp en geigermätare. ”Snart passerar vi genom den röda skogen, där en stor del av det radioaktiva nedfallet från Tjernobyl landade efter explosionen. Ni kommer snart att märka det.” Geigermätaren som varit tyst börjar snart tjuta högt. Den ursprungliga skogen schaktades bort av bulldozrar och begravdes på olika platser i området. Ett problem idag är att ingen vet exakt hur många de är eller var de finns, får vi förklarat.

Överallt pressar naturen tillbaka de mänskliga spåren. Vad som en gång varit stolta gator är idag övervuxna stigar. Idrottsanläggningens löparspår går knappt att urskilja. Som besökare får man stundtals anstränga sig för att föreställa sig hur allt en gång har sett ut. Det ikoniska pariserhjulet och radiobilarna kräver dock ingen fantasi, även om de är sönderrostade. I ett klassrum står några skolbänkar. På golvet ligger hundratals gasmasker. I korridorerna har färgen flagnat bort. Vi rör oss mot en intillliggande byggnad: simhallen i Pripyat. Alla tar foton. Lite research visar att den var i bruk så sent som 1998, främst av saneringsarbetare.

Rundvisningen verkar gå mot sitt slut när vår guide frågar om vi vill gå in i ett av Pripyats höghus. Det vill vi – min inledande svenska oro för bristande säkerhetstänk har vid det här laget ersatts av stalkerns dumdristighet. Hisschakten gapar tomma när vi beger oss de dryga 20 våningarna till taket på höghuset. Utsikten är vacker och här ser man ännu tydligare hur naturen tagit över staden: överallt är det grönt. På vägen ned kikar vi in i en av de övergivna lägenheterna. Här finns bara en dammig säng och en hink med skräp. Vi är noga med att inte röra något.

> *Överallt pressar naturen tillbaka de mänskliga spåren. Vad som en gång varit stolta gator är idag övervuxna stigar.*

Snart är vi framme i Pripyat – en gång hem för 50 000 människor och ett sovjetiskt mönstersamhälle. Rundturen börjar i vad som en gång utgjorde centrum. Guiden visar oss bilder av hur olika byggnader såg ut före katastrofen. I en matbutik ligger rostiga kundvagnar, flagnande skyltar och tomma frysboxar i väntan på att åter bli påfyllda. Affären invigdes dagen före evakueringen.

PRIPYAT LOCKAR inte bara turister: väggmålningar och klotter vittnar om andra besökare. Mestadels är det kicksökande ungdomar som vill vara en del av en ”stalker”-kultur (ordet stalker kommer ursprungligen från boken *Picknick vid vägkanten* av bröderna Arkadij och Boris Strugatskij, publicerad flera år före Tjernobylkatastrofen. 1979 filmatiserades den av Andrej Tarkovskij.) En och annan ytterkantsfigur sägs också stryka omkring i staden nattetid.

En övergiven radarstation.

FOTO: GETTY IMAGES

Tillbaka i bussen åker vi mot rundturens slutmål: radaranläggningen Duga 3 som byggdes för att upptäcka inkommande missiler från väst. Vår guide förklarar att den sannolikt inte skulle ha varit särskilt effektiv om nu en robot hade skickats iväg. ”Hackspetten” gjorde sig mest känd för att störa radio- och tv-sändningar världen över.

MATT AV ALLA INTRYCK återvänder gruppen till Kiev. Tankarna vandrar. Vad som igår var skådeplatsen för en tragedi, är idag ett turistresmål. Samtidigt bidrar kommersen till att minnena hålls vid liv. Det är i alla fall vad jag säger till mig själv. Dessutom går det inte att komma ifrån att det onekligen är spännande, för att inte säga hisnande, att i trygghet få utforska hur världen efter apokalypsen kommer att se ut. Kanske är det ingen slump att turismen till Tjernobyl verkar öka för varje år?

RYSSLAND

Säger bara som det är

Det ryska språket kan verka strängt och avvisande. Men det handlar inte om att förolämpa utan om att rapportera sanningen, skriver **Ulrika Carlsson**.

I BÖRJAN AV Vladimir Nabokovs roman *Pnin* kommer Timofey Pnin, invandrare från Ryssland, in i väntsalen på en station i en småstad i USA:

– Information, please, said Pnin. Where stops four-o'clock bus to Cremona?

– Right across the street, briskly answered the employee without looking up.

– And where possible to leave baggage?

– That bag? I'll take care of it.

Pnin är lektor i ryska vid en liten amerikansk högskola. Han talar engelska i stort sett genom att översätta ryska meningar ord för ord, och de yttringar som är resultatet av denna operation är komiska inte bara för att de bryter upp det engelska idiomet, men också för att de trots alla fel är så formella, abstrakta och högtravande. Han låter som en klassisk europeisk professor, en välklädd frankofil. ”But I must obtain my valise!” utbrister han vid ett tillfälle.

Men det är inte för att Pnin är akademiker som han talar som en professor. I dagens Ryssland låter alla som professorer – studenter, byråkrater och försäljare. När man druckit upp sin öl på krogen och servitrisen kommer förbi frågar hon inte ”Vill Ni ha en till?” Hon säger ett enda ord, ett handlingsverb i infinitiv, med en intonation som gör det till en fråga: *Povtoritj?* – bokstavligt översatt, ”Att upprepa?” Första gången jag hörde detta brast jag ut i skratt. Sedan svarade jag genom att upprepa servitrisens infinitiv men med intonationen hos en militär order. Upprepa!

TILLTALET I NI-FORM mellan främlingar förstärker känslan av avstånd och formalitet, och de många satsadverbial och andra konstruktioner som ger meningar utan subjekt –”Möjligt att sitta här?”, ”Obligatoriskt att bära skoskydd”, ”Behövs påse?” – har samma effekt av att göra kommunikationen opersonlig. Per Durst-Andersen, lingvist och professor vid Copenhagen Business School, presenterar i boken *Linguistic Supertypes* en modell som delar in alla språk i tre kategorier på ett sätt som belyser just denna egenhet hos ryskan i motsats till exempelvis svenskan och engelskan. Han kallar ryskan ett ”verklighetsorienterat” språk, medan svenska, danska och brittisk engelska är åhörar-orienterade. Till den tredje kategorin, talar-orienterade, hör bland andra turkiska och bulgariska.

Vladimir Nabokov
FOTO: GETTY IMAGES

> *I dagens Ryssland låter alla som professorer – studenter, byråkrater och försäljare.*

Att svenska är åhörar-orienterat innebär för Durst-Andersen att själva den grammatiska grunden i språket är inriktad på att ge åhöraren information som är relevant, för honom. Verbens tempus utgör stommen i sådana språk. Genom att använda perfektformen – ”Hon har suttit i fängelse” – signalerar talaren att han ger ny information, påbörjar ett nytt ämne. Vill talaren bygga vidare på information som redan är känd för åhöraren använder han imperfekt: ”När hon satt i fängelse skrev hon en bok.” Också när det gäller substantiv gör språk som svenska en skarp skillnad på ny och gammal information genom de två typerna av artikel, bestämd och obestämd. ”Boken om hennes fängelsevistelse har kommit ut”; ”Hon har gett ut en bok om sin fängelsevistelse.” I ryskan finns inga artiklar. Man måste luska ut av sammanhanget huruvida den bok talaren just nämnt är densamma han berättat om tidigare. Inte heller finns de två tempusformerna för att tala om det förgångna som anpassar det som sägs till vad han redan vet.

DET CENTRALA I verklighets-orienterade språk är skillnaden mellan avslutade händelser och fortgående händelseförlopp. På ryska uttrycks detta både i nutid och dåtid genom verbets två aspekter: perfektiv och imperfektiv. Denna grammatiska skillnad motsvarar en skillnad i själva situationen som beskrivs, en objektiv skillnad snarare än en fråga om vad som är mer relevant för åhöraren, eller hur talaren först fick reda på vad som hänt. På svenska kan man ibland uttrycka samma skillnad med hjälp av prepositioner, ”att läsa (en bok)” motsvarar det ryska imperfektiva *tjitatj;* det perfektiva *protjitatj* översätts till svenska som ”att läsa ut (en bok)”. Men ryskan kräver att man väljer mellan dessa två former varje gång man använder ett verb. Skillnaden mellan det avslutade och det fortgående uttrycks inte lexikaliskt utan grammatiskt – den är inbyggd i språkets grundstruktur.

Fokus på situationen i sig gör att ryssar oftare än svenskar talar om sig själva som objekt. ”Jag tror vi ska svänga här”, ”Jag gillar inte sådana blommor”, ”Jag heter Karlsson” och ”Jag mår dåligt” skulle alla uttryckas passivt på ryska, så att det svenska ”jag” ersätts av ett ryskt ”mig”. ”Enligt mig ska vi svänga här”, ”Sådana blommor behagar mig inte”, ”(De) kallar mig Karlsson” och ”(Det är) dåligt med mig”. Det är som om den som talar, även när han säger något så subjektivt som vad han tycker om och hur han mår, egentligen inte uttrycker sig, utan rapporterar ett objektivt faktum som någon annan lika gärna hade kunnat rapportera.

Durst-Andersen är försiktig med att dra några slutsatser om vilka kulturella skillnader sådana språkliga skillnader kan tänkas vittna om. Det är också uppenbart att väldigt olika kulturer har språk av samma supertyp. För egen del kan jag inte låta bli att koppla det formella, verklighets-orienterade språket i Ryssland till det hårda, stoiska och fatalistiska i den ryska mentaliteten. Om språket tros beskriva en objektiv verklighet snarare än talarens subjektiva upplevelser och åsikter, så kan detta förklara varför folk här kan avvisa varandra utan krusiduller och tala så strängt till varandra. De menar inte att förolämpa, de rapporterar bara sanningen.

I korthet

En triumf för visionären

Nu i oktober sammanstrålar två visionärer: Hilma af Klint och Hilla von Rebay i New York på Solomon R Guggenheim Museums utställning Hilma af Klint; Paintings for the Future. De var två konstnärer, aktiva i början av 1900-talet som öste ur samma andliga källor. Deras respektive livsverk kom att bli helt banbrytande.

Hilma af Klint föddes 1862 på Karlbergs slott i Stockholm och tillhörde den första generation kvinnor i Sverige som fick möjligheten att utbilda sig till konstnär. Hon var även aktiv som medium i en spiritistisk grupp, De Fem, och inspirerad av tidens andliga rörelser som teosofi och antroposofi. 1906 fick hon i uppdrag av andarna att skapa Målningarna till Templet. Dessa tavlor består av ett abstrakt formspråk med inslag av geometri, spiraler, botanik och praktfullt sprakande färger som bröt mot all tidigare konst. Sammanlagt skapade hon över 1 000 verk. Inget av dessa skulle komma att visas under hennes livstid. af Klints testamente klargjorde att tidigast 20 år efter hennes död fick de ställas ut. Världen var ännu inte redo, ansåg hon.

Hilma af Klint gick bort 1944 och först 1986 introducerades hon för en förstummad publik i Los Angeles på utställningen *The Spiritual in Art*. Den första retrospektiven *Abstrakt pionjär* gjordes av Moderna museet i Stockholm 2013, en utställning som slog alla rekord med över 800 000 besökare.

En generation efter af Klint föddes baronessan Hilla Rebay von Ehrenwiesen i Strasburg. Hon intresserade sig tidigt för andliga frågor. Som 14-åring gick hon på föreläsningar av Rudolf Steiner, grundaren av Teosofiska samfundet i Tyskland och anslöt sig till rörelsen redan 1909. Rebay studerade konst och var en del av avantgardet i München, Berlin och Paris. Konstnären Jean Arp introducerade henne till den nya abstrakta konsten. Det icke-representativa hos Wassily Kandinsky, Paul Klee, Franz Marc, Marc Chagall m fl uppfattade hon som profetisk och gudomligt inspirerat. Detta var framtidens konst.

1927 tog Hilla Rebay båten till New York. Där fick hon i uppdrag att måla miljonären Solomon Guggenheims porträtt. I Rebays studio får han upp ögonen för den abstrakta konsten hon har på väggarna och förstår att hon har en stark konstnärlig vision. Guggenheim ber henne då att skapa en konstsamling. Kandinsky, Moholy-Nagy, Delauney, Chagall, Klee m fl köps in i rasande fart. Hon blir chef för Guggenheimstiftelsen 1937 och två år senare öppnas Museum of Non-Objective Painting i ett mindre höghus på Manhattan. Men Hilla Rebay vill ha något annat. Ett tempel dedikerat till den abstrakta konsten.

1943 kontaktar hon arkitekten Frank Lloyd Wright och ber honom skapa ett nytt slags museum, en helgedom till själva skapandet. Lloyd Wright var också påverkad av

***Sjustjärnan nr 9*, 1908.**

tidens anda. Han ville att byggnaden skulle sträva uppåt, mot himlen. Det skulle gestalta en känsla av stigande optimism, och blev på Rebays begäran en lysande gräddvit spiral – som ett gigantiskt ymnighetshorn. (Själv ville FLW måla det knallrött!)

Museet blev färdigt först 1959 och ingen av de tre upphovsmännen Rebay, Guggenheim eller Lloyd Wright satte sin fot i byggnaden. Guggenheim var död sedan 1949, FLW gick bort våren 1959 innan huset var klart och Hilla Rebay fick sparken 1952 då museet också bytte namn till Solomon R Guggenheim Museum.

Det är en historisk triumf att dessa två kvinnor vars livsgärningar på många vis speglar varandra äntligen får mötas.

Louise Belfrage

SÅ SLAPP VI UNDAN BILBRISTEN

Under det kvartssekel som följde efter andra världskriget utvecklades det svenska samhället snabbt. BNP per capita fördubblades och allt fler svenskar fick nu råd med PV, tv och wc.

Med rekordåren kom genombrottet för massbilismen i Sverige. Antalet registrerade personbilar ökade mellan 1950 och 1970 från 250 000 till 2,3 miljoner. Men ännu 20 år efter krigsslutet fanns en utbredd bostadsnöd med många trånga och omoderna lägenheter och på en del håll även en skrande bostadsbrist. Problemen berodde inte på att politiker skulle ha nedprioriterat bostadsfrågorna. Tvärtom. År 1947 ålades kommunerna ansvar för att sörja för en tillfredsställande tillgång på fullvärdiga bostäder. Den ”tillfälliga” hyresreglering som hade införts under kriget bibehölls för att hålla hyresnivåerna nere. Priset på bostadsrätter var reglerat fram till 1968.

En avgörande orsak till den bostadsbrist som Sverige har brottats med i decennier är att Sverige på politisk väg har minskat utrymmet för entreprenörer och avskaffat priset på bostäder som styrinstrument. Hyresregleringen hämmade både nybyggnationen och moderniseringen av det befintliga lägenhetsbeståndet. Assar Lindbeck konstaterade 1971:

”Hyreskontroll tycks i många fall vara den mest effektiva hittills kända tekniken att förstöra en stad – med undantag för bombning.”

Hade Sverige i stället beslutat om ”en social bilpolitik” 1947, medan bostadsmarknaden hade släppts fri, hade sannolikt bristen på bilar idag varit en het politisk fråga medan bostadsmarknaden hade varit i balans. I mitten av 1960-talet hade Socialdemokraterna faktiskt planer på två genomgripande liberaliseringar – avskaffande av hyresregleringen och av många jordbruksregleringar. Dessa planer övergavs dock efter att den ofta övertaktiske Folkpartiledaren Bertil Ohlin hade blåst till strid mot sådana reformer. Ohlin var även en världsberömd nationalekonom och blev sedermera mottagare av ekonomipriset till Alfred Nobels minne. Men, som Hjalmar Söderberg har konstaterat: ”En del saker fordras det en fackman för att inte förstå.”

Anders Johnson

Av Annika Borg

Inte närvarande

Flickor och kvinnor som växer upp i de palestinska områdena lever i en skuggtillvaro. I kollisionen mellan det sekulära och islamiska projektet ignoreras deras erfarenheter och livsvillkor.

1

Israel och Palestina torde vara en av världens mest överrapporterade konflikter. Palestinier ser sig som övergivna av regimerna i länderna runt omkring, vilket är sant, men också att de lämnats åt sitt öde av hela västvärlden. Det sistnämnda kan vara svårt att förstå för den som satt sig in i den pro-palestinska västerländska aktivismen och dess mediala genomslag . Men sällan uppmärksammas de palestinska regimernas behandling av den egna befolkningen. I synnerhet lyser ett kluster av ämnen med sin frånvaro: de palestinska kvinnornas uppfattningar, reflektioner och livsvillkor. Med tanke på omfattningen av det intresse som detta lilla landområde i världen drar till sig är det anmärkningsvärt. Palestinska kvinnor är i skugga.

För några år sedan deltog jag i en studieresa för journalister i Israel och Palestina. Arrangörer var Svenska kyrkan och Diakonia, finansiär Svenska kyrkan. Mest befann vi oss på Västbanken och det övergripande perspektivet var den palestinska saken, det var på det viset veckan var upplagd. Under en av dagarna besökte vi en mindre by på Västbanken och lyssnade till en grupp män som berättade om sin situation. En av männen tolkade till engelska. Lite vid sidan av gruppen stod en kvinna, som såg ut att vara strax över tjugo år. Hon tycktes intensivt följa samtalet och var den enda kvinnan från byn som följt med oss till utsiktsplatsen, som låg en bit utanför. Jag sökte ögonkontakt med henne och tänkte att hennes tystnad kanske berodde på att hon inte tyckte sig behärska engelska. Fördomsfullt och ogenom-

Annika Borg är teologie doktor och skribent.

FOTO: WISSAM NASSAR/TT

> Oavsett hur många gånger hon förklarat att det var tillsammans med en annan studerande kvinna hon skulle bo och att de skulle ta vara på varandra, hade pappan vägrat.

tänkt av mig, skulle det visa sig. För mig var det hennes tystnad som dominerade mötet. Jag ville veta vad hon hade att berätta. På vägen tillbaka från utsiktsplatsen ned till byn igen såg jag till att hamna bredvid kvinnan. Det visade sig omedelbart att hon talade utmärkt engelska, betydligt bättre än mannen som tolkat åt oss.

Vi kan kalla henne Iman och hon hade mycket att berätta om sin tillvaro. För ett antal år sedan hade hon påbörjat en utbildning till kemiingenjör i Ramallah. Imans problem stavades bristfälliga transporter. Det var svårt för henne att ta sig till den högre utbildningen i Ramallah och besvärligt att ta sig hem igen. Helst ville hon dela en lägenhet med en kvinnlig studiekamrat i Ramallah, men det hade hennes pappa satt stopp för och förbjudit. Oavsett hur många gånger hon förklarat att det var tillsammans med en annan studerande kvinna hon skulle bo och att de skulle ta vara på varandra, hade pappan vägrat. Eftersom hon var kvinna fick hon helt enkelt inte lov att lämna familjen för att leva ensam, ens under studietiden. Att bära slöja räckte inte, hon behövde vara inom familjens synhåll. Iman gav ett motsägelsefullt intryck: Hennes person skiftade mellan uppgivenhet och livsglädje. Jag kan inte förklara det på något annat sätt.

Iman tillverkade tvålar i sina föräldrars hem och hon inbjöd mig att följa med dit. Hon visste, som nästan färdig kemiingenjör, vad hon höll på med och tänkte starta ett företag, sa hon. Tvålarna låg i små rosa mönstrade påsar och hade ingredienser från lokala olivodlingar, örter och honung. Konflikterna i regionen påverkade Imans liv och rörelsefrihet. Männen vi lyssnat till hade ett och samma ord för att beskriva alla bekymmer de mötte: Israel. Men det problem som inte nämndes, som sällan synliggörs överhuvudtaget, är dock ett helt annat: hederskulturen som begränsar flickors och kvinnors rörelsefrihet och liv.

Imans avgränsade tillvaro, som hon försökte hitta utvägar ur genom utbildning och tvåltillverkning i familjens kök, handlade betydligt mer om den hederskulturella tvångströja, som var knuten runt henne och åtskilliga av hennes medsystrar, än om en polariserad och infekterad konflikt. Studieresans ledare och männen i byn ville tala om bosättningar, Iman ville tala om helt andra svårigheter i hennes liv. Om hon någonsin kunde få sin kemiingenjörsexamen vet jag inte. Vårt samtal, som snabbt blev förtroligt och öppet, var samtidigt känsligt. Hon ville att andra skulle få veta, men var orolig över hur mycket hon berättade.

Iman delar sina livsvillkor med många andra flickor och kvinnor som växer upp i de palestinska områdena. De lever i en skuggtillvaro. Tvålarna jag köpte med mig hem bevisade att Iman hade rätt: Hon visste vad hon höll på med.

När jag reser i Israel gör jag vanligtvis samma promenad genom östra Jerusalem. Från Damaskusporten ut i det myllrande folklivet på affärsgatan Sultan Suleiman Street och sedan vänster, upp på Salah Eddin Street till The Educational Bookshop. Den välsorterade bokhandeln ››

> Det visade sig omedelbart att hon talade utmärkt engelska, betydligt bättre än mannen som tolkat åt oss.

även ett café, för den besökare som inte kan hålla sig från att öppna sina nyinköpta böcker går det utmärkt att sjunka ned i en av korgstolarna på gatan utanför med en kopp te eller kaffe. I hyllorna finner man såväl böcker författade av västerländsk intellektuell vänster som av palestinska och andra författare från arabvärlden.

Varje gång jag är där tänker jag att en dag kommer räkenskapens dag för de västerländska debattörer, akademiker och NGO:er (non-governmental organisations) som genom sina skrifter och sitt agerande bidragit till att upprätthålla en polariserande diskurs och på så sätt traderat svartvita bilder av konflikten. I bokhandeln finns även böcker som är skoningslöst kritiska till de palestinska regimerna i Ramallah och Gaza. Men de böckerna är inte skrivna av en västerländsk akademisk vänster, åtminstone har inte jag hittat någon sådan publikation vid mina besök. Det är inte heller västerländska pamfletter som intresserar mig, utan författare från regionen och deras beskrivningar, rapporter och reflektioner.

Under min senaste resa plockade jag ut en bok ur en av hyllorna, vars titel omedelbart hade fångat min uppmärksamhet: *Menopausal Palestine. Women at the Edge* av författaren och arkitekten Suad Amiry. Boken visade sig vara en svidande uppgörelse med Hamasregimen i Gaza, skriven ur svikna drömmar och slocknat hopp. Ur chock och besvikelse, som Amiry formulerar det. Hon beskriver hur hon och hennes jämnåriga väninnor tillhör PLO-generationen, de som stod fast förankrade i sekularism och i en förhoppning om demokrati och pluralism. Nu kan man ha starka invändningar mot Amirys beskrivning av ”sitt” PLO, dess förgreningar, aktiviteter och agenda – i boken finns en blindhet för såväl antisemitism som fanatisk aktivism. Men det lämnar jag därhän i detta sammanhang.

Det faktum att ett islamistiskt fundamentalistiskt parti på ”demokratisk” (citationstecknet är Amirys) väg har kunnat få makt i Palestina, resulterade i att hela hennes generations hopp slocknade, skriver Suad Amiry. Israels mur begränsar oss, men Hamas seger blåste ut det sista ljuset, sammanfattar hon. Hamas valseger sammanföll med Amirys egen medelålderskris, vilket förklarar bokens titel, och detsamma gällde för många av hennes kolleger och väninnor. Nästan hela deras liv, åren 1967–2006, har i retrospektiv enbart blivit ett förflutet bestående av ouppfyllda drömmar.

Amiry lyfter fram att hon, hennes vänner och deras strävan, som är typiska för deras generation, nu har blivit atypiska. Den stereotypiserade palestinska kvinnan av idag skapas genom den fundamentalistiska religionens blick. Amiry vägrar att bli en stereotyp, men jag kan konstatera att den kampen har hon på många sätt förlorat. När jag första gången besökte Israel och de palestinska områdena 1989 såg jag inte många stånd i de arabiska kvarteren i Jerusalems gamla stad som radade upp skyltdockors huvuden iklädda hijab. Idag är det ett dominerande inslag. Sekularism har ersatts med global religiös fundamentalism och lokal nationalism, menar Amiry.

Hamas seger är en konsekvens av ”våra misslyckanden” (”our failures”), läser jag. Suad Amiry skriver att situationen från 1967-års krig till Hamas seger 2006 har försatt Palestina i ett svårartat klimakterium, för tidigt. Hur ska man – lyder hennes retoriska fråga – annars förstå depressionen, oförutsägbarheten, bristen på kontroll, hysterin och självmordsbenägenheten som ledde fram till att en majoritet röstade på Hamas?

Boken består av elva kvinnors levnadshistorier, av de förhoppningar som fanns om en utveckling där kvinnor och män byggde ett samhälle tillsammans och hur förhoppningarna förtvinade. Konflikten med Israel är en fond, men fokus är levnadsteckningarna och den egna utvecklingen. Här finns beskrivningar av hur en födelse av en son firas, medan flickor från första början och genom livet förväntades hålla sig undan. Om hur tonårens kärlekshistorier fick drastiska konsekvenser när de upptäcktes av familjen. Här finns de kvinnor som i ord och handling stridit för PLO, men som chockades och tystnade när Hamas tog makten år 2006.

Amiry avslutar boken med en intressant iakttagelse om att Beirut, som en gång var centrum för PLO:s revolutionära tankar, idag är ett center för skönhetsindustrin, med dess ingrepp på och i kvinnors kroppar. Hon konstaterar att det i hennes generation ansågs antirevolutionärt med smink och möda nedlagd på kläder. Det är en träffsäker bild av en förskjutning av kvinnorollen under hennes livstid, en förskjutning man ser i gatubilden i såväl östra Jerusalem och som i Ramallah.

Jag drar mig till minnes Suha Arafats, Yassir Arafats änka, analys av Hamas. Hon anklagade dem för att göra Gaza till ett fängelse och för att islamisera området. Hennes make, menade hon, ville göra Palestina till en sekulär stat och han hade aldrig kunnat föreställa sig att en islamisk

En oas i Jerusalem: The educational bookshop. FOTO: PAMELA RILLON

FOTO: PEDRO UGARTE/TT

Hamasanhängare jublar efter valsegern 2006.

stat skulle växa fram. Suha Arafat speglar även hon den bild Amiry och gruppen kvinnor som hon benämner CRIME (Committee of Ramallah Independent Menopausal Enterprise) förmedlar. Och med religiös fundamentalism och radikalism förstärks och legitimeras en stereotyp, begränsande kvinnoroll.

Kollisionen mellan det islamiska projektet och det sekulära är en nyckel för att förstå den förändrade situationen. Nu har kvinnors begränsade livsvillkor i områdena givetvis en längre i historia än den som började år 2006, vilket också skildras av Amiry. Av en händelse läser jag på nytt spionthrillerförfattaren John le Carrés *Den lilla trumslagarflicka*n strax efter att jag lagt ifrån mig *Menopausal Palestine*. Den stod närmast i bokhyllan en av sommarens varma och lata dagar. Förvisso är det fiktion, men med en ytterst välunderbyggd bas. En av huvudpersonerna, skådespelerskan Charlie, befinner sig under några dramatiska dagar i ett palestinskt flyktingläger. Den unga kvinnan Salima är henne behjälplig med olika ting. Det tar ett tag för Charlie att upptäcka att den tystlåtna Salima talar utmärkt engelska, eftersom hon har studerat i USA. Boken kom ut 1983 och Carré beskriver en situation som liknar den jag själv upplevde när jag träffade Iman på studieresan år 2016.

I ett annat flyktingläger än le Carrés, utanför Ramallah, tillbringade jag och journalistgruppen ett antal timmar en dag under vår resa. Överallt trånga betonggator med hus som byggts på mot höjden (eftersom lägret inte får utökas ytmässigt). Pojkarna var ute på gatorna, jag såg få flickor. Småflickorna var inomhus och vinkade från fönstren. Några män tog med oss till en samlingslokal och berättade om livet i området. Ett flertal pojkar serverade juice och läskedrycker. En av männen berättade att UNRWA – FN:s flyktingorgan för palestinier, som Sverige är världens största biståndsgivare till – inte längre betalade för lärare. Den palestinska myndigheten erbjöd då att stå för kostnaderna men männen hade avvisat förslaget. Efteråt gick jag fram till dem och undrade varför de motsatt sig erbjudandet, även om jag anade svaret. Då skulle vi underminera vår flyktingstatus, svarade en av dem. Att hålla fast vid den rollen var viktigare än att barnen fick skolgång. Vad områdets mödrar och flickor tyckte om det vägvalet för barnen fick jag aldrig reda på. De var inte närvarande.

> Pojkarna var ute på gatorna, jag såg få flickor. Småflickorna var inomhus och vinkade från fönstren.

FRIZON

2

Vägen ut ur källaren

Kidnappningen av miljonären Jan Philipp Reemtsma väckte enormt uppseende. Sonens bok om dramat är en spegling av Tysklands djupgående generationskonflikter.

Av Barbro Eberan

Åter står den berömda och beryktade familjen Reemtsma i fokus i de tyska medierna. Anledningen är publiceringen av Johann Scheerers bok *Dann sind wir wohl die Angehörigen* (”Då är vi väl de anhöriga”, Piper 2018 , som skildrar hur han som 13-åring upplevde de dramatiska dagarna när hans far, multimiljonären Jan Philipp Reemtsma, kidnappats. Att han inte heter Reemtsma har han sina föräldrars omsorg att tacka för: han föddes först när lagen gått igenom att ett barn kunde ta moderns efternamn.

Jan Philipp Reemtsma kidnappades våren 1996 och hölls fången i en källare i 33 dagar tills han köpes fri för 30 miljoner D-Mark. Han har själv skildrat hur han upplevde de dagarna i boken *Im Keller* (1998).

I *Dann sind wir wohl die Angehörigen* beskriver Johann Scheerer hur hans liv plötsligt förändrades. För honom, som just var i begrepp att lösgöra sig från sina föräldrar, var det en traumatisk tid. Han slets mellan saknaden efter fadern å ena sidan – och å den andra lättnaden som tonåring över att slippa faderns krav. Titeln på boken återger hans suck över att huset invaderades av psykologer som skulle hjälpa de anhöriga med långa samtal, vilket han som 13-åring fann avskyvärt.

Jan Philipp Reemtsma blev internationellt känd när han bröt med familjens nazianstuckna cigarrettkoncern, sålde sin arvslott och grundade ett institut för socialforskning (Hamburger Institut für Sozialforschung, HIS), som idag åtnjuter internationell respekt och är en träffpunkt för forskare från hela världen. Hans förebild var den berömda Frankfurterskolan, som tvingades stänga när Hitler kom till makten. Institutets ledare, sociologerna Adorno, Horkheimer och Marcuse, emigrerade till USA, där de hade stor framgång. De skulle på 1960-talet bli de upproriska västtyska studenternas förebild.

Om man vill förstå Tysklands dramatiska 1900-talshistoria måste man beakta generationsperspektivet. När jag skrev min avhandling om skuldfrågan från Hitlertiden, upptäckte jag att generationstillhörighet spelade en stor roll för hållningen till Hitler och nazismen, såväl i Tredje riket som under efterkrigs-

Barbro Eberan är fil dr i germanistik och författare.

FOTO: GETTY IMAGES

tiden. Även om man inte kan dra klara gränser mellan olika generationer är de flesta människor starkt präglade av den värld de vuxit upp i och har därför vissa karakteristika som skiljer dem från andra generationer.

Jan Philipps far, Philipp Fürchtegott Reemtsma (1893–1959), som tillsammans med sina två bröder övertog faderns cigarrettfabrik i Erfurt, tillhörde Hitlers generation (som jag har kallat ”den äldre generationen”). Den var präglad av det tysk-preussiska kejsarrikets konservativa värderingar. Dit hörde inte bara en traditionell kvinnobild (med tre K: Kirche, Küche, Kinder (kyrka, kök, barn) utan också en djup misstro mot parlamentarisk demokrati, som ansågs främja såväl egoism som individualism och därför vara samhällsfarlig. De flesta i den generationen förfasade sig också över modern konst, som de fann dekadent.

Hitler hade visserligen vuxit upp i Österrike men han hade redan som skolpojke beundrat det tyska kejsarriket och övertagit dess konservativa värderingar. Och det var han i Europa ingalunda ensam om. Det tyska kejsarriket var förebild i många länder, inte minst i Sverige. Där som i det övriga Europa delade många Hitlers avsky för alla dessa ”nymodigheter” och var tacksamma mot honom för att han bekämpade dekadensen.

Hitler var alltså i många hänseenden en typisk representant för sin generation. Det förklarar inte bara hur han kunde göra en så makalös karriär utan också varför han hade så starkt stöd även utanför Tysklands gränser. Då den ”äldre generationen” fortfarande satt vid spakarna i Europa på 1920-talet motsvarade Hitlers tankesätt det som många européer under mellankrigstiden tänkte och kände. Hitler var helt enkelt ”mainstream”.

Därför är det inte förvånansvärt att även bröderna Reemtsma slöt upp bakom Hitler. De hade infört maskinella produktionsmetoder och var därför mycket framgångsrika, och för att kunna expandera vidare hade de 1923 flyttat firman till Hamburg. Under nazitiden var de förmögna industrimagnater och till de värderingar som de delade med Hitler var en stark patriotism. Den var typisk för den ”äldre generationen”, och den kunde ta sig uttryck på olika sätt. I de flesta kretsar urartade den till ren chauvinism. Men i bildade borgerliga kretsar speglade sig patriotismen i övertygelsen att den tyska humanistiska kulturen med Goethe i spetsen var överlägsen alla andra kulturer i världen. Många av dem såg ner på Hitler som en obildad uppkomling, men de understödde helhjärtat hans föresats att göra Tyskland stort igen.

1920 gifte sig Philipp Reemtsma och fick tre söner, som alla omkom i andra världskriget. Det låter ana att stämningen i den familjen, liksom i de flesta tyska familjer, var utpräglat nationalistisk. Efter ryska revolutionen 1917 fanns det i den borgerliga västvärlden dessutom en djup skräck för bolsjevismen. De flesta industrimagnater slöt upp bakom Hitler och var tacksamma för att han bekämpade den ”röda faran” från öst. Även bröderna Reemtsma understödde Hitler helhjärtat och donerade stora summor till Hermann Göring.

Men deras motiv att stödja Hitler kunde också ha varit opportunism. För säkert är att de profiterade på nazisystemet genom att utnyttja billig inhemsk arbetskraft på sina tobaksplantager på det av Tyskland ockuperade Krim och därmed tjäna grova pengar.

Ett framträdande drag i Hitlers generation var också tron på en genetiskt betingad nationalkaraktär. Den västerländska rasismen visade sig inte bara i kolonialismen utan också i ett utpräglat förakt för de slaviska folken – ett förakt som bröderna Reemtsma torde ha delat, eftersom de utnyttjade inhemska tvångsarbetare på sina tobaksplantager i Sovjetunionen. Det rasistiska tänkandet kom dock i första hand till uttryck i antisemitismen, som var djupt rotad och allmänt utbredd i Europa. Många européer uppskattade att Hitler satte stopp för ”den judiska världsrevolutionen”. Antisemitismen speglade sig också i kollaborationen, som inte bara var stark vid östfronten utan även i ockuperade länderna i väst. Vi vet idag att Förintelsen aldrig hade kunnat få ett så katastrofalt förlopp om inte flera länder hade medverkat. Men vid krigsslutet förnekade de flesta européer att de någonsin varit antisemiter. Så inleddes ett hyckleri som dominerar i Europa än idag.

››

> Han slets mellan saknaden efter fadern å ena sidan – och å den andra lättnaden som tonåring över att slippa faderns krav.

Krigsgenerationens barnbarn tvingades ofta att i regn och rusk demonstrera för eller emot något de inte förstod, och de har fått nog av bråk. De distanserar sig från 68-årsgenerationens moralism, men de hyser förståelse för att deras föräldrar tänkte och handlade som de gjorde och anklagar dem inte.

Efter krigsslutet delades Tyskland i fyra ockupationszoner. Hamburg låg i den brittiska zonen och följaktligen hamnade bröderna Reemtsmas cigarrettkoncern under brittisk förvaltning. Den äldste brodern häktades och anklagades för att ha mutat Göring.

Men redan 1948 kunde alla tre bröderna återta ledningen av cigarrettkoncernen. Liksom många andra i Tyskland hade de under ockupationstiden vänt kappan efter vinden och blivit övertygade demokrater. De profilerade sig nu som storslagna mecenater. I en park i västra Hamburg lät de bygga ett museum för den nordtyske skulptören och tecknaren Ernst Barlach (1870-1938). Någon ersättning till tvångsarbetarna på Krim har aldrig betalats.

Philipp Reemtsma, som skilt sig 1938, gifte om sig med en 18 år yngre kvinna. Med henne fick han först en dotter, som dog snart efter födseln, och 1952 sonen Jan Philipp, som var hans ende arvinge. Fadern beslöt i sitt testamente att sonen skulle tillträda arvet när han var 26 år gammal.

När fadern dog 1959 var sonen åtta år gammal. Då modern alltid var rädd för att han skulle kidnappas lät hon en privatchaufför köra honom till och hämta honom från skolan. Jan Philipp led av att tillhöra den rika familjen Reemtsma och av att andra barn därför distanserade sig från honom. Han kände sig ensam men litteraturen blev hans räddning och han slukade den ena boken efter den andra. Intresset för litteratur behöll han som vuxen. Han studerade germanistik och doktorerade på Arno Schmidt, en av den tyska efterkrigslitteraturens främsta avantgardister. Han är idag en välkänd litteraturexpert.

Den västerländska ungdomsrevolten på 1960-talet var en internationell protest såväl mot kriget i Vietnam och ”USA:s imperialism” som mot konservativa samhällsstrukturer med sträng uppfostran och strikt sexualmoral. Mot det protesterade också ungdomen i Förbundsrepubliken, men kärnan i den västtyska konflikten var en uppgörelse mellan krigsgenerationen och deras barn om skuldfrågan från Hitlertiden. Eftersom krigsgenerationen aldrig bearbetat sitt bruna förflutna, kände sig deras barn tyngda av den skuld de fått ärva. De klev upp på barrikaderna och krävde att deras föräldrars generation äntligen skulle erkänna öppet att de hade hjälpt Hitler till makten och därefter givit honom sitt stöd – och därför själva måste bära skuldbördan från Hitlertiden.

Johann Scheerer dömer ingen.
FOTO: CHRISTIAN CHARISIUS/TT

I och med att Philipp Reemtsma var så gammal när Jan Philipp föddes kolliderade krigsgenerationen, som han själv tillhörde, direkt med 68-generationen, som hans son tillhörde. Familjen speglar alltså efterkrigstidens hätska västtyska generationskonflikt – den mellan krigsgenerationen och deras barn. Genom att investera sitt arv i ett samhällskritiskt institut distanserade sig Jan Philipp från faderns nazistiska förflutna.

Han råkade dock i en öppen konflikt med en annan generation, som jag har kallat den ”yngre krigsgenerationen”, därför att alla i den åldersgruppen (födda mellan första världskrigets utbrott och Hitlers makttillträde) var involverade i andra världskriget på ett eller annat sätt: de äldre tvingades ut i ett brutalt erövringskrig, tonåringarna skötte som ”Flakhelfer” de kanoner (Flak) som skulle skydda de tyska städerna mot luftangrepp, och de yngsta blev i många fall indragna i Hitlers ”Folkarmé”: en sista reserv av åldringar och barn som skulle försvara sin hembygd i krigets slutskede.

Anledningen till konflikten var utställningen ”Förintelsekrig. Den tyska krigsmaktens brott 1941–1944”. Den hade gjorts vid hans institut, men han hade överlåtit hela ansvaret åt Hannes Heer, född 1941 och ledande gestalt i studentupproret på 1960-talet. Som övertygad 68:a hatade Heer allt militärt, och han ville med nu vederlägga myten om den oskyldiga soldaten, som bara gör sin plikt. Stora foton med anklagande text visade hur militärer hängde judar och partisaner och misshandlade civilbefolkningen.

När utställningen startade sin turné genom Tyskland 1995 kunde ingen föreställa sig de proteststormar som skulle utlösas. Men många tyskar hade varit soldater under kriget och de värjde sig mot vad de uppfattade som en kollektiv skuldanklagelse. De fick stöd av en stor del av befolkningen, som krävde att man skulle sluta med alla dessa skuldanklagelser, så att tyskarna äntligen kunde räta på ryggen och vara som andra folk.

När protesterna mot utställningen trappades upp drog Jan Philipp Reemtsma in den och tillsatte en internationell fackkommission för att utreda om kritiken var berättigad. Kommissionen kom fram till att fotomaterialet hade behandlats vårdslöst och att vissa foton inte visade tyska utan ryska krigsbrott. Jan Philipp Reemtsma avskedade Heer och gav en grupp yngre historiker ur barnbarnsgenerationen i uppdrag att omarbeta utställningen. När den fortsatte sin turné med mindre foton och utförliga textförklaringar fick den bara lovord.

Johann Scheerer kan sägas tillhöra ”barnbarnsgenerationen” och hans bok speglar dess typiska drag som ett starkt harmonibehov och en tolerans som föräldragenerationen inte haft. Krigsgenerationens barnbarn tvingades ofta att i regn och rusk demonstrera för eller emot något de inte förstod, och de har fått nog av bråk. De distanserar sig från 68-årsgenerationens moralism, men de hyser förståelse för att deras föräldrar tänkte och handlade som de gjorde och anklagar dem inte.

Att Johann Scheerer skrev sin bok var snarast en tillfällighet. Han är en känd musikproducent och ett förlag bad honom skriva en bok om hur musik

produceras. Då kände han att han först måste skriva av sig sitt barndomstrauma som han burit på ända sedan fadern kidnappats och inte kunnat bearbeta – eftersom han aldrig hade kunnat tala med någon om vad han tänkt och känt. I familjen var ämnet tabubelagt, och alla i hans omgivning undvek hänsynsfullt att ta upp det. Han visste att alla visste men då ingen vågade ta upp ämnet kunde han själv inte göra det. För den idag 35-årige Johann Scheerer, fader till tre barn, innebar boken en förlösning, en möjlighet att äntligen kunna berätta om något som skulle förändra hans liv för gott.

Av ängslan för att såra sina föräldrar berättade han om sin bok först när den var så gott som färdig.

Johann Scheerer beskriver också sina föräldrar med värme och respekt. När han föddes hade de valt ett sjukhus långt bort från deras hem därför att man där kunde förlossa utan bedövning, som de fruktade kunde skada barnet, och för att där praktiserades en ny metod som tillät hans mor att ha honom hos sig hela tiden.

Den ensamhet som hans far känt som barn gjorde de sitt yttersta för att skydda honom från. Därför såg de till att han slapp det kända namnet Reemtsma och istället fick moderns efternamn. De lät honom också växa upp utan stängsel och ständig övervakning, och han fick alltid leka fritt med andra barn. Och det var fadern som upptäckte hans intresse för musik och uppmuntrade det på alla sätt. Idag har han skamkänslor över att hans första reaktion när fadern kidnappats var lättnad över att slippa dennes krav. Nu hyser han förståelse för att hans far, som med skönlitteratur räddat sig från barndomens ensamhet, ständigt givit sin son böcker och förväntat sig att denna gärna skulle läsa.

Men den 13-årge Johann Scheerer hade inte haft ett spår av lust att läsa och kände bara faderns förväntningar som ett stort tryck. I sin bok skildrar han också hur främmande han stått inför de känsloladdade brev fadern skickat från källaren där han hölls fången och där han skrivit hur mycket han längtade efter sin son. Så hade sonen aldrig upplevt sin annars kyliga far. Dennes förslag att de skulle upprätthålla kontakten genom att läsa en viss bok parallellt hade han ignorerat.

Johann Scheerer skildrar hur faderns bortföring plötsligt vände upp och ner på allt i hans liv. Hans hem förvandlades till en polisstation med en massa okända människor som kröp omkring och lade ut kablar överallt. Hans mor försökte skydda honom och gav honom en fin elektrisk gitarr som han önskat sig. Men hon var nervös, och han fick som barn inte veta vad som egentligen pågick. Han led av att ingen tog honom på allvar. Han kände sig ensam men hade ingen att tala med. Ringa till sina vänner kunde han inte och heller inte ta emot deras samtal eftersom alla telefoner var avlyssnade. Och leka utomhus var inte längre möjligt, eftersom hela parken var ockuperad av polisbilar och tv-bussar.

Han tillbringade dagarna framför tv:n eller med sin gitarr och försökte att inte tänka på sin far för då greps han av panik. Han utgick ifrån att han aldrig mer skulle få se honom, eftersom han var övertygad om sådana dramer alltid slutar med att kidnapparna tar pengarna och sen mördar sitt offer.

Den äldre generationen: bröderna Philipp och Hermann Reemtsma. FOTO: WIKIPEDIA

Allt tycktes för honom overkligt och han hade, skriver han, känslan av att leva på en annan galax. Den känslan förstärktes när han en natt väcktes med nyheten att hans far hade släppts fri i en skog och att han strax skulle hämtas av en bil som skulle föra honom till ett sjukhus där hans föräldrar befann sig. När han sömndrucken raglade ner för trappan såg han en arkivbild av sin far i alla tv-rutorna. Helikoptrar surrade över huset och när han leddes ut till bilen lystes natten upp av alla kamerablixtar.

Känslan av overklighet släppte inte när han stod inför sin bleka, magra far och inte heller när de alla tre låg bredvid varandra i en säng. Han tänkte på hur trivsamt det hade varit när han som barn legat i föräldrarnas säng. Men nu hade deras liv förändrats och de teg, för att ingen av dem kunde sätta ord på någonting så oerhört. Inte ens när de flydde till New York för att undslippa allt ståhej försvann hans känsla av overklighet som föräldrarna uppenbarligen delade. Tigande vandrade de genom Central Park. När de kom hem trädde Jan Philipp en gång utanför dörren för att alla fotografer skulle få sitt foto och sedan lämna dem ifred. Förgäves! Deras lugna familjeliv var slut för gott.

I bokens sista avsnitt skildrar Johann Scheerer hur han 2016 bjudit sina föräldrar på en weekendutflykt med hela familjen. Då hans far inte mådde bra hoppades han att barnbarnen skulle göra honom gott. Men när modern förmodade att bilen som skulle ta dem till flygplatsen var för liten för sju personer plus bagage sade chauffören skämtsamt att om det blir för trångt kan ju en ta plats i bagageutrymmet. Fadern stelnade till, modern likaså, och sonen fick tillbaka overklighetskänslan.

Johann Scheerer konstaterar att den som en gång upplevt frontens fasor aldrig kan glömma och att endast den som delat traumat verkligen kan förstå. Som del av den toleranta barnbarnsgenerationen drar han också slutsatsen att ingen av oss har rätt att döma människor i en situation som vi inte själva upplevt.

> Om man vill förstå Tysklands dramatiska 1900-talshistoria måste man beakta generationsperspektivet.

Av Per-Arne Bodin

Åter laglig i

3

Glada änkan – operetternas operett – är mer än sprittande musik och erotiska intriger. Den har högsta relevans för förståelsen av europeisk historia och utrikespolitik.

Franz Lehárs operett *Glada änkan* har spelats i hela världen sedan den hade urpremiär i Wien 1905. Den räknas som ett kosmopolitiskt musikverk. Endast i Montenegro, det land som operetten handlar om, har den varit förbjuden. Det är ett land som blivit aktuellt i samband med sitt inträde i Nato 2017 och som nu är ett av kandidatländerna till EU på västra Balkan. President Trump kallade i somras montenegrinerna för ett ”aggressivt folk”, som skulle kunna orsaka ett tredje världskrig. Ett märkligt yttrande, som skulle kunna vara hämtat ur någon uppslagsbok från 1800-talet om olika folkkynnen men som

Per-Arne Bodin är professor i slaviska språk med litterär inriktning vid Stockholms universitet.

FOTO: DON ARNOLD/GETTY IMAGES

Montenegro

ändå satt ännu mera fokus på det lilla landet på västra Balkan.

I programmet till den bejublade uppsättningen på Stockholmsoperan som hade premiär förra året kallades librettot för en dinosaurie, men egentligen är det av högsta relevans för att illustrera och förstå mer än ett sekel av europeisk historia.

Glada änkan utspelar sig i Paris och handlar om ett operettrike, Pontevedro. Victor Léon och Leo Stein skrev librettot med utgångspunkt i en fransk roman som redan hade dramatiserats och uppförts på teatern: ”L’attaché d’ambassade: comédie en trois actes” av Henri Meilhac. Librettisterna ändrade namnet på landet. Ursprungstexten handlade om ett tyskt furstendöme och hade Tysklands enande som politisk bakgrund. Landet blev istället Montenegro och operettens handling syftade på en av dåtidens konflikthärdar: Balkan. Den österrikiska censuren ändrade landets namn till Pontevedro, men alla förstod vilket land som avsågs. Huvudstaden i operettlandet har nästan samma namn, Letijne, som dåtidens verkliga huvudstad Cetinje. Flera av rollfigurerna anspelar på dåtida kända montenegriner och de delvis uppdiktade folklore-elementen pekar på Montenegro, som redan 1878 tack vare österrikisk hjälp blivit självständigt från Osmanska riket. Operetten demonstrerar den österrikiska utrikespolitik som ledde till första världskriget. Härska och söndra på Balkan var här ett huvudmål.

Intrigen kretsar kring den pontevedrinska ambassaden i Paris. Diplomaterna har fått ett

> Operetten slutar, som genren kräver, lyckligt.

››

Kompositören Franz Lehár.
FOTO: JOHN GRAUDENZ / GETTY IMAGES

> Furst Nikolaus av Montenegro krävde i ett brev till kejsar Frans Josef att operetten skulle förbjudas.

delikat ärende att handlägga. Den stenrika pontevedrinska änkan Hanna Glawari är i staden och ambassaden har i uppdrag att hindra henne från att gifta sig med en utlänning och föra förmögenheten ut ur hemlandet, eftersom det skulle betyda statsbankrutt. Förstesekreteraren Danilo Danilovitj får i uppdrag att i tjänsten gifta sig med Hanna. Han visar sig ha haft en relation med henne redan före hennes första äktenskap, men blev då försmådd. Hela intrigen handlar om hur detta giftermål ska komma till stånd. Operetten slutar, som genren kräver, lyckligt: Hanna och Danilo får varandra, den montenegrinska statskassan räddas och diplomaterna kan stanna kvar i Paris och rumla om med grisetterna på bordellen Maxim.

Montenegrinerna liksom kroater och ryssar protesterade mot operettens framaställning av landet och avbröt en av föreställningarna genom att slänga in stolar på scenen i en panslavistisk gest av gemensam upprördhet. Särskilt retade sig demonstranterna på att den sydslaviske diplomaten glömde sitt fosterland så snart han satt sin fot på Maxim. En montenegrin skulle inte under några omständigheter glömma sitt land. Furst Nikolaus av Montenegro krävde i ett brev till kejsar Frans Josef att operetten skulle förbjudas. Brevet ledde inte till något annat resultat än att kejsaren gick och såg *Glada änkan*. När den spelades i Konstantinopel några år efter urpremiären fanns hos de slaviska nationalisterna långt gångna planer på att försöka stoppa föreställningen. Våldsamheterna blev en operettrepetition inför det verkliga attentatet, begånget av Gavrilo Princip som kom från en montenegrinsk släkt, mot den österrikiske tronföljaren Franz Ferdinand 1914.

Två av tidens mest brännande frågor anspelas på i librettot. Den ena är förbundet mellan Österrike och Tyskland (dubbelalliansen) som ingåtts några decennier tidigare. Det var riktat mot Ryssland och blev sedan till trippelalliansen, då också Italien anslöt sig. Alliansen var en bidragande orsak till första världskrigets utbrott. Den andra viktiga frågan vid den tiden var allmän rösträtt. Båda dessa aktuella politiska frågor flätas in i operettens erotiska intrig som kommer att gälla *ménage à trois* respektive Hannas möjlighet att välja bland de talrika friarna. *Glada änkan* återger stämningarna i Österrike och på Balkan i början av 1900-talet, stämningar som mindre än ett decennium senare skulle leda fram till första världskriget.

Operettlandet var vad som idag nedlåtande brukar kallas ”failed state” karakteriserat av dålig ekonomi, dåligt styre och korrupta och lata diplomater som dessutom frekventerar en bordell.

Filosofen Theodor Adorno skrev att *Glada änkan* är en av de sista operetterna som har något med konst att göra, innan genren blev massproduktion. Han berömmer den för dess smakfulla svagt sydslaviska ton och ytterligare en fläkt av det sydslaviska när Hanna talar om ringlekar, som är en viktig del av sydslavisk folkkultur. Kören sjunger till och med en rad på ett obestämt sydslaviskt språk om vikten av att glädja sig. Vad han syftar på framförallt är Viljasången, som är det andra slagnumret efter ”Då går jag till Maxim”.

Det finns en tydlig erotisering av det främmande i Viljasången, som följer på dessa rader. Sången sjungs av Hanna under nationaldagsmottagningen som exempel på hemlandets kultur och handlar om en skogsflicka som förför en jägare för att sedan snabbt försvinna igen. Vilja eller Vila är en gestalt i sydslavisk mytologi, hon liknar ett skogsrå och hon är lika farlig men mycket vackrare. Hon är en av många erotiska skogsflickor som finns i den europeiska kulturen från denna tid och kan jämföras med Viktor Rydbergs Singoalla några decennier tidigare.

Två föreställningar om erotisk lössläppthet aktualiseras: en parisisk (”på parisiskt vis” heter det) och en om det erotiskt vilda Balkan, som i Viljasången. Det är erotiken som förenar öst och väst i *Glada änkan*. Operetten är lagom oanständig och lagom förljugen, men också äkta, som Adorno påpekade, så att man kan gå och se den med lagom mycket dåligt samvete.

Låt oss nu gå vidare i den europeiska historien. *Glada änkan* var Adolf Hitlers musikaliska favorit, kanske ännu större än Wagners operor. Richard Strauss ville istället sortera in Lehárs operetter under beteckningen ”entartete Kunst”. Hitler poserade gärna hemma i frack som Danilo, har en av hans sekreterare berättat. Under det sista året i sin bunker lär han oavlåtligt ha spelat *Glada änkan* på band till omgivningens frustration. Flera uppsättningar gjordes i Berlin under kriget. Hitler uppskattade särskilt den som hade premiär 1940 på Admiralspalast. I programmet var librettisternas namn strukna och handlingen flyttad från Paris till Berlin.

Franz Lehár skänkte Hitler ett inbundet exemplar av programmet till *Glada änkan* från urpremiären 1905. Han stannade kvar i Österrike under kriget och har anklagats för att ha varit samarbetsman. Hans situation var svår eftersom hans hustru var judinna, men hon överlevde Förintelsen tack vare Hitlers musiksmak.

Librettisten Leo Stein blev däremot offer liksom också Louis Treumann, som sjöng Danilos roll vid urpremiären. Båda var judar.

Samtidigt som Hitler spelade operetten i sin bunker spelades den på musikaliska komediteatern i det svältande och inringade Leningrad. Operetten blev en protest mot kriget och en hjältemodig handling var att spela den under denna tid med ständiga bombardemang av staden. Den komiska musikteatern var den enda teater som aldrig stängde under de 900 dagarna av tysk belägring. Operetten hade en sådan dragningskraft att Hitler kunde bortse från att librettot hade skrivits av två judar, Stalintidens censorer kunde bortse från att Lehár var nazist och handlingen dekadent borgerlig.

Den sovjetiska censuren tog emellertid bort det erotiska innehållet i operetten. Danilo går inte längre till ”Maxim” för att slösa bort sina pengar och sin tid utan han besöker istället ”sina vänner”. Han super däremot lika mycket som i originallibrettot. I Viljasången stryks skogsflickans förförelse av jägaren och hon blir en romantisk drömbild av kärlek. Danilos glömska av fosterlandet försvinner redan i den ryska översättningen från

Sjostakovitj lät sig inspireras.
FOTO: BERTIL S-SON ÅBERG BÅ/TT

1906 och finns passande nog inte med i de sovjetiska versionerna av Danilos entrésång. Det fanns i operetten en syndig dragning till senkapitalistiskt dekadent lyxliv där partiets krav på socialistisk realism tystnade. *Glada änkan* och andra klassiska operetter blev kvar som en egendomlig relikt eller ett minne av en annan värld av nöjen och glamour från tiden före första världskriget i ett ganska grått Sovjetunionen. Det sena Sovjetunionen blev till slut operettens hemland, medan andra genrer tog över i väst och allt fler intellektuella började uppfatta det som pinsamt och obildat att tycka om operett.

Operetten överlevde alltså ryska revolutionen och *Glada änkan* återuppfördes redan i början av 1920-talet. 1931 förbjöds den men återkom på repertoaren 1935 för att sedan ytterligare en gång förbjudas strax efter kriget, i samband med ett nytt angrepp från partiets sida mot ideologiska bristfälligheter inom musiken. Kampanjen påminner om angreppet på Sjostakovitj 1936 och artikeln ”Buller istället för musik”. Regissörer och sångare som hade gjort uppsättningarna av operetten möjliga i Sovjetunionen blev efter andra världskriget av med sina arbeten bland annat på grund av sin judiska börd och anklagade för att vara rotlösa kosmopoliter. Det gällde åter fosterlandet som librettisterna 1905 hade raljerat om.

I Sjostakovitjs sjunde symfoni, ofta kallad Leningradsymfonin finns ”Då går jag till Maxim” med som citat. Den vanligaste förklaringen är att detta hänvisar till Hitlers förtjusning i operetten och att det är den tyska invasionen av Sovjetunionen 1941 som gestaltas på detta sätt. Jag skulle vilja hävda att motivet istället talar om människornas förtvivlade vilja att överleva i den inringade och svältande staden. Det är motståndsviljan som uttrycks och önskan om ett vanligt liv, ett motiv som alla kunde gnola med i.

Béla Bartók använde likaså ”Nu går jag till Maxim” i sin konsert för orkester från 1944. Bartók menade själv att han aldrig hört sången men citerade Sjostakovitj. Melodin användes också av Alfred Hitchcock i hans skräckfilm ”Skuggan av ett tvivel” från 1943. Den har alltså haft en stor genomslagskraft och kan användas som stämningsskapande element i många olika sammanhang.

Adorno talar om att operettens karakteristika är att upprepa klichéer, vilket kan förklara dess tidigare slagkraft. Kanske operetten, och då särskilt operetternas operett, *Glada änkan*, är smittsam. Kompositören tar makten över sin publik som marionetteatern över sina skådespelare, som Strindberg menade om operetten i allmänhet: ”Man hör icke ostraffat en operett, ty den är suggestiv som det onda; och man går som ett medium åt den okände kompositören, kännande danstag i kroppen när han rycker på trådarna.”

Glada änkans framgångar visar inte bara på musikens makt, utan också på operettens och särskilt den makt som Lehárs operett utövar – på gott och ont. Operetten kan fungera som en överlevnadsstrategi, som i Sovjetunionen under kriget, eller fungera som en drog, som i Hitlers fall.

Först 2014 blev *Glada änkan* tillåten i Montenegro som ett led i landets anpassning till Europa. Ett särskilt evenemang arrangerades i huvudstaden Podgorica för att befästa operettens plats i den montenegrinska kulturen och en bok utgavs där *Glada änkan* presenterades som århundradets viktigaste montenegrinska musikaliska monument. Den montenegrinske tronföljaren kungjorde sitt beslut att dra tillbaka förbudet från 1905. Kritiker hävdar dock fortfarande att operetten framställer hemlandet som en koloni eller som ett Ruritanien. Också i dagens politiska debatt finns operetten närvarande i beskrivningen av landets geopolitiska belägenhet: EU framstår som den rika änkan och Danilo är Montenegro, eller överhuvudtaget västra Balkan, som behöver änkans förmögenhet till varje pris.

Operetten kan fungera som en överlevnadsstrategi, som i Sovjetunionen under kriget, eller fungera som en drog, som i Hitlers fall.

Regeringsformen ger inte kungen någon formell ställning i hur Sverige styrs. Men ska monarken personifiera staten borde den också styras i hans namn.

Normalisera monarkin

Av Daniel Bergström

När kungen, i samband med debaclet i Svenska Akademien, förklarade att han ansåg att han förfogade över Akademiens stadgar, tyckte sig somliga känna hur berggrunden under den svenska konstitutionen skälvde. Men de som uppfattade detta som revolutionerande betraktade felaktigt Svenska Akademien som en statlig myndighet och därmed kungens ingripande som ett tassande på regeringens domäner. Sedan dess har dock Kammarrätten i Stockholm klargjort att Svenska Akademien inte är en myndighet utan är knuten till kungen personligen, ungefär som hovet.

Episoden har hur som helst satt fokus på kungens makt. Den gamla regeringsformen från 1809 formulerade i sin fjärde paragraf saken som att ”Konungen äger att allena styra riket”, dock med det inte oviktiga tillägget ”på det sätt som denna regeringsform föreskriver”. I praktiken uttryckte 1809 års regeringsform en variant av Montesquieus maktdelningslära: kungen innehade den verkställande makten, vid sidan av riksdagens lagstiftande och domstolarnas dömande makt.

VÅR NUVARANDE regeringsform från 1974 är dock unik på så sätt att den i princip inte ger kungen någon formell ställning i rikstyrelsen. Det normala i andra konstitutionella monarkier är att monarken fortfarande leder arbetet med att bilda regering efter val, att han eller hon utser regeringschefen, att han eller hon promulgerar (utfärdar) lagar, samt att han eller hon har den formella fördragsmakten, det vill säga behörigheten att ingå överenskommelser med främmande land. Så ser det ut även i Danmark och Norge.

Sverige är ensamt bland monarkierna om att ha fördelat dessa arbetsuppgifter mellan andra politiska organ. Regeringsbildningen leds som bekant av talmannen, medan det är regeringen som kollektivt promulgerar lagar och ingår fördrag med främmande stater. Av dessa skäl har Sverige ofta kallats för ”en republik med kung”. Avvikelsen i förhållande till andra länder faller i ögonen exempelvis när man läser företalen till EU-fördragen. De inleds med en uppräkning av de fördragsslutande parterna, enligt modellen ”Republiken Tjeckiens president, HM Drottningen av Danmark, HM Konungen av Spanien” och så vidare, vilka någonstans mot slutet av stycket får sällskap av den amorfa fördragsparten ”Konungariket Sveriges regering”.

DET ÄR NATURLIGTVIS ingen slump att den svenska grundlagen ser ut som den gör på denna punkt. 1971 träffades den bekanta Torekovskompromissen mellan de då fyra demokratiska partierna. Den innebar att monarkin skulle bevaras i den kommande nya grundlagen, om än bara till namnet. Efteråt uttalade Olof Palme att Sverige bara var ”ett pennstreck” från republik. Och det var precis så republikanerna uppfattade saken. När Vilhelm Moberg i debattboken *Därför är jag republikan* från 1955 argumenterade för republik skisserade han också ett andrahandsalternativ, händelsevis nästan

Om man nu har en monarki av huvudsakligen symboliska skäl framstår det också som logiskt att så att säga löpa linan ut.

identiskt med den grundlag som sedermera kom att införas. Moberg framhäver att poängen med denna plan B är att avskaffandet av monarkin därefter skulle bli en formalitet, att inga ingrepp skulle behöva göras i statens själva funktionssätt. Detta tänkande synes också avspeglas i den redaktionella utformningen av 1974 års regeringsform. I första kapitlet slogs fast att ”Konungen är rikets statschef”, men därefter hänvisades på åtskilliga ställen endast till ”statschefen”. Detta skulle utan tvekan göra övergången till republik mindre arbetskrävande för det av välfärdssamhällets många lagstiftningsprodukter svårt tyngda utrednings- och departementsväsendet. Det är alltså ingen överdrift att påstå att regeringsformen när den tillkom av många uppfattades endast som en kortvarig vilopunkt på resan mot republik.

FÖR MOBERG, och säkerligen även för Palme, var det en självklarhet att när monarkin hade berövats sin formella funktion skulle också det folkliga stödet för den snabbt försvinna. Så blev ju inte fallet. Stödet för monarkin har under decennierna sedan 1974 varit kompakt och frågan om republik har inte drivits av något riksdagsparti.

Om man vill går det att finna goda skäl för att normalisera den svenska monarkin. Dels skulle det ha symbolisk betydelse. Detta kan verka som ett perifert argument, men å andra sidan är monarkins själva funktion i en demokrati i hög grad symbolisk. Monarken ska, är det tänkt, personifiera staten och förankra den i dess historia. Den positiva effekt som eftersträvas är lojalitet mot en överpolitisk ordning som tar form i något konkret, nämligen en fysisk människa. Politiska motsättningar i samhället behöver då inte leda till ifrågasättande av dess gemensamma ramverk. Detta kan låta mer än lovligt abstrakt, men empiri pekar på att monarki (i vart fall i de länder som klarar av övergången till folkstyre) faktiskt skapar förutsättningar för politisk stabilitet och materiell välfärd, kanske just av dessa skäl. Elva av de tjugo länder i världen som 2015 hade högst levnadsstandard (Human Development Index) var monarkier, trots att monarkierna utgör en liten minoritet av världens länder.

Om man nu har en monarki av huvudsakligen symboliska skäl framstår det också som logiskt att så att säga löpa linan ut. För att den romantiska – men synbarligen nyttiga – illusionen om att monarken personifierar staten ska upprätthållas framstår det egentligen som nödvändigt att riksstyrelsen utövas i Konungens namn, att Högsta domstolen avkunnar Konungens dom, att lagarna utfärdas av Konungen, osv.

EN ÅTERGÅNG TILL denna, i internationell jämförelse inte alls onaturliga, ordning skulle också vara positivt ur maktdelnings- och rättighetsskyddssynpunkt. 1974 års regeringsform avvisade från början tydligt alla skrankor för den lagstiftande makten. Den bärande principen, så som grundlagen är skriven, är folksuveränitet, det vill säga att riksdagens makt är obegränsad.

”All offentlig makt i Sverige utgår från folket” heter det med en för svensk juridik ovanligt bevingad formulering i den första paragrafens allra första mening. Först efter EU-inträdet och efter stort motstånd har det blivit till fullo okontroversiellt i vårt land att domstolarna kan vägra tillämpa grundlagsstridiga lagar (som exempelvis nyligen har skett i två fall med den så kallade gymnasieamnestin). En annan typ av konstitutionell motvikt är att statschefens signatur krävs för att utfärda en lag och att statschefen utser regeringschefen. Det är otillfredsställande ur traditionell maktdelningssynpunkt att regeringen i Sverige, som är beroende av riksdagen, själv utfärdar de lagar som riksdagen stiftar.

Naturligtvis vore det helt oacceptabelt om en kung eller drottning skulle sätta i system att underkänna demokratiskt stiftade lagar, men i undantagsfall och i konstitutionella nödsituationer kan en monark i egenskap av opartisk skiljedomare likväl bidra till stabilitet och skydd av grundlagen. Monarken är inte heller höjd över lagen, riksdagen har alltid möjlighet att genom lagstiftning avsätta en monark som missbrukar sin formella ställning.

Det var alltså inte för inte som Medborgarrättsrörelsen, en förening som samlade flera tunga domare under 1970- och 1980-talen och som framgångsrikt bildade opinion för att stärka det till en början nästan obefintliga skyddet för de individuella fri- och rättigheterna i regeringsformen, på sitt program också hade att återställa monarkens befogenheter. Någon kan säkert tycka att det är paradoxalt att det finns ett idémässigt och faktiskt samband mellan skydd av individens rättigheter och stärkt kungamakt, men så är inte desto mindre fallet.

”Det politiskt laddade talmansvalet efter årets riksdagsval har för övrigt belyst fördelarna med att regeringsbildningen i stället leds av en politiskt neutral person, som inte desto mindre har djup insikt i och erfarenhet av statsstyrelsen.”

DET HAR NU GÅTT tillräckligt lång tid sedan 1974 för att konstatera att det inte blev någon republik som grundlagsfäderna hade trott. Samtidigt är grundlagen, trots reparationsförsök, frånsprungen av den konstitutionella utvecklingen. Dess grundläggande orientering mot folksuveränitet är dödsdömd i dagens rättighetsorienterade och nyklassiska idélandskap. Vid en ny grundlagsrevision – som utan tvekan lär komma – är det lika bra att ta upp frågan om statsskicket. Då är det dags att göra Sverige till en normal demokratisk monarki igen.

Daniel Bergström är tingsfiskal och frilansskribent.

FOTO: MIKAEL FRITZON/TT

FOTO: ALAMY

TEMA

FRAMTIDSTRON SOM FÖRSVANN

Det offentliga samtalet handlar allt oftare om att ”återupprätta” det ena och det andra snarare än om att lägga ut en lockande kurs in i framtiden. Vad är det som ger det förflutna sådan lockelse?

Slut på barnatron

En programmatisk optimism har styrt reaktionerna på de stora utmaningar och kriser som drabbat Sverige de senaste åren. Det är dags för nykter pessimism.

Av Fredrik Haage

Jag är inte en röst för det mörka och det negativa, utan i grunden för det optimistiska, sade förre statsministern Fredrik Reinfeldt någon vecka före valet i en lång intervju i *Dagens Nyheter*. Till de moderata valstrategernas förskräckelse väckte han inte bara minnet av sin gärning till liv, utan fyllde energiskt på med försäkringar om hur rätt och riktig hans ljusstarka bild av Sverige var.

”Det mörka” är egentligen inte mörkt enligt Reinfeldt utan en subjektiv uppfattning, allt som oftast manipulerad av grupper med illvilja på agendan. Den ljusnande framtiden är obevekligen vår.

Reinfeldt gav i valrörelsens elfte timme uttryck för en demonstrativ optimism som för bara några år sedan var okomplicerad offentlig pseudoreligion men som idag framstår som ett antikverat utställningsföremål. Idag slår istället pessimismen tyst och bestämt ned bopålarna runt riket.

Det är Sverige. Det går snabbt.

Framtida historiker lär tvista om när den skönstämda strängen brast och oron började stiga. Flyktingkrisen 2015 är förstås svår att förbise, men det är inte bara den händelsen som har bådat det där mörka som Reinfeldt vill besvärja. Det finns flera andra, och de bärs alla upp av ett mönster.

Det svenska utbildningssystemet har i flera decennier varit offer för en sjudande optimism från höger till vänster. Kittet i 1960-talets nya progressiva skola var tanken på barnet som en oskuldsfull natur vars inre vidsynthet, godhet och frigjordhet skulle avtäckas och uppmuntras.

Katedern var det första att vältas över ända för att skapa rymd åt denna outslagna ros vars blomning skulle ske i leklustans tecken. Så småningom adderades tankarna att även könsskillnader, läxor och – till slut – objektiv kunskap – var otidsenliga hämskor på barnens utveckling. Frånsett några Björklundska skrapningar restes från borgerligt håll inget större motstånd mot detta.

Tvärtom. Under Bildtregeringen manifesterades till exempel en oförmodad naivitet. Skolorna skulle ut på marknad men utan att dåliga incitament reglerades och övervakades, med resultatet att dagens betygsinflation fick sin första jordmån. Sedan dess har borgerligheten lika ivrigt som någon annan hävdat att eleverna bör kopplas upp och ”själva söka sin kunskap på nätet”.

Detta brast till slut 2013 när Pisarapporten där svenska skolelever hamnade i botten drabbade Sverige. Till dess hade i stort sett hela det offentliga Sverige samlats kring uppfattningen att inlärning skall ske utan inlärningsmöda. Katedern är en lika genant symbol för en gången tids underkastelsekultur för individualistiska liberaler som den är för en rousseanskt inspirerad vänster.

En form av försvars- och säkerhetspolitisk Pisarapport hade redan hunnit levereras av Ryssland 2008 när man invaderade Georgien. Med det spräckte landet alla illusioner om en värld som successivt globaliserade sig själv till fred och nationell förbrödring. För att det inte skulle råda någon tvekan annekterades Krimhalvön 2014.

Innan dess hade försvarsminister Björn von Sydow hunnit förnedras 1996 då nedläggningen av det svenska försvaret gick in i ett intensivt skede och Mikael Odenberg visat högre integritet 2007 då han avgick från samma post.

De mest poetiska doktriner om fred och säkerhet formulerades för att passa i den nya sköna globala världen – och försvarsmaktens funktion som budgetregulator – som att svensk militär säkerhet garanterades av trupper på andra sidan jorden i regionala konflikthärdar.

Försvaret plockade bort skyttevärnen och pluggade igen sina bunkrar. Gotland sattes helt oförsvarat. Katastrofberedskap och livsmedelsförsörjning blev ickefrågor och Alliansregeringen passade till och med på att avveckla beredskapspolisen. Ryssland skulle inte komma att bli ett hot att tala om under överskådlig framtid och de som påstod något annat var militärnostalgiker och orosstiftare. I skrivande stund mobiliserar Ryssland sin största militära övning sedan kalla kriget inkluderande 300 000 man, 1 000 flygplan och 900 stridsvagnar.

Även denna häpnadsväckande barnatro omfattade praktiskt taget hela det offentliga Sverige från höger till vänster. Människor tänktes allmänt vara så informationsteknologiskt integrerade att det där med våld liksom skulle vara för opraktiskt att ägna sig åt.

Samma anda har kännetecknat synen på kriminalitet. ”Vid val

››

FRAMTIDSTRON SOM FÖRSVANN

FOTO: JOHAN NILSSON/TT

av påföljd skall rätten fästa särskilt avseende vid omständigheter som talar för en lindrigare påföljd än fängelse." Denna grundsats i brottsbalken har stått ograverad sedan 1989 alldeles oavsett regeringsfärg. Själva principen att undvika fängelse har tillämpats långt längre tillbaka än så.

Det är ingen slump att denna rättsfilosofi vilat över en statsfunktion som i praktiken avvecklats på samma sätt som försvaret. De sommarstängda polisstationerna, dialogpoliserna, straffrabatterna, Dan Eliassons armband, högarna av avskrivna anmälningar och massavhoppen från en redan åderlåten yrkeskår, är bara några belägg för en institutionell kris av ett slag som bottnar i något djupare än ren resursbrist.

I takt med att samhället har blivit våldsammare står det alltmer klart att det svenska rättsväsendet inte är gjort för att handskas med brottslingar i traditionell mening, utan med av omständigheter vilseledda personer som behöver hjälp att se klart.

Den politiska kraftlösheten är bara ett symtom. Straffrätten som idé utgår ytterst från fängelsestraffet, som till sin natur bygger och måste bygga på en i grunden pessimistisk förståelse av människan. Men den ondska som däri måste förutsättas har ingen plats i den optimistiska utgångspunkt som har sanktionerats och därför blir brottsbekämpningen ohjälpligt vingklippt.

Först nu när granater kastas mot polisstationer, "skjutningar" blivit lokalnytt och förorter hamnat under gangster- och klanvälde, börjar beslutsfattare motvilligt närma sig denna pudelns kärna.

Än mer motvilligt har man (påstått) bommat igen gränserna efter 2015 års flyktingkris och i samordnade former inlett reträtten från idén om den universella människan. Kulturella skillnader visade sig ha betydelse och offentlighetens gräns för vad för slags kritik som får komma till uttryck och vad som är acceptabel människosyn förskjuts än idag med häpnadsväckande hastighet.

Bokslutet kring migrationsdebatten är långt ifrån färdigställt, men tiggerifrågan fångar det mesta. Dessa färdades i offentlighetens medvetande från att vara utblottade migranter till att vara offer för kriminella organisationer till att till slut själva vara organiserade. Alliansregeringens dåvarande samordnare mot hemlöshet, kristdemokraten Michael Anefur menade sig ha skaffat all nödvändig insyn i frågan och fördömde i det längsta alla kritiska tankar: "Ingenting tyder på att det skulle vara en kriminell verksamhet." Idag är tiggeriförbud en helt normal uppfattning. Flera andra 180-gradersomställningar är fortfarande i rörelse.

Gemensamt för alla dessa uppräknade skeppsbrott är att navigeringen förstörts av optimismens aldrig nedåtgående sol. Verkligheten själv utgör grundstötningen, inte politiska sammansvärjningar eller kombinationer av sällsynt olyckliga omständigheter.

Ett svenskt tabu avtecknar sig över de olycksdrabbade. I Sverige måste man vara optimist. Man *får inte* vara pessimist. Om vädret möjligtvis. Och, förstås, apropå klimatet. Svensken synes kollektivt ha beslutat att samla ihop all sin kristna synd- och skuldmassa och begagnat klimathotet som sekulär energiavledare och kvar i atmosfären lämnat endast ren optimism att fylla lungorna.

Dålig stämning drabbar ovillkorligen varje situation i en intervju eller ett panelsamtal åtminstone som en ilning om vederbörande inte vill betyga sin optimism om samhällets fundamenta. Kanske finns däri en djupare anledning till det obehag som Sverigedemokraterna väcker hos de tongivande skikten – att de fört in pessimismen i salongen. Om partiet burit det i konstruktiv anda eller inte har inte spelat roll. Pessimism betraktas som något närmast orent.

Men när har egentligen pessimismen lett till samhälleliga dikeskörningar? Politisk varsamhet är bara av godo. Ekonomisk likaså så länge det inte leder till stagnation. Vetenskapen drivs varken av det ena eller det andra.

Vi skulle aldrig acceptera att sparekonomerna underkastade sig någon speciell samhällsanda i sina kolumner. Vi skulle bli rasande om de färgade sina prognoser av upparbetad framtidstro. Är det våra pengar det är fråga om kräver vi iskall realism om det så är Ginnungagap som öppnas.

Sanningen är ju att en nykter pessimism som inte drar mot bitterhet inte bara är en fullt legitim utan också klok hållning, inte minst av den svenska utvecklingen att döma. Pessimism är trots allt realism. Människan är inte naket god och förnuftig och verkligheten är en ganska rå plats.

"Idag slår istället pessimismen tyst och bestämt ned bopålarna runt riket. Det är Sverige. Det går snabbt."

En intressant parallell bild märks i reaktionerna på den Sverigeaktuelle kanadensiske professorn i klinisk psykologi Jordan B Petersons globala framgångar. Petersson har författat något så ovanligt som en självhjälpsbok som faktiskt verkar fungera. *12 livsregler – ett motgift mot kaos* säljer som smör i solsken över hela världen och Peterson själv turnerar som en rockstjärna. Men hos västvärldens politiska och mediala elit är han ett rött skynke. Vrångbilder och felaktiga beskyllningar strilar som ett oupphörligt regn över den allvarsamme och till för bara något år sedan okände mannen.

Peterson vänder på det gängse självhjälpsperspektivet. Han manar läsaren att vända bort blicken från drömda mål i fjärran och istället fatta mod att se in i det egna mörkret. För vi är mörka, och vårt liv är i förstone ett lidande. Om vi verkligen vågar se oss själva för vad vi är så upptäcker vi att kanske så mycket som 95 procent av våra jag är rent självbedrägeri.

Vi bör erkänna att människan är hierarkisk och att vi har ett intresse av att sträva uppåt. Men man skall vara glad om man har kraft att ta sig upp ifrån livets botten av kaos. Det är det viktiga, inte nödvändigtvis att ta sig till något slags topp.

Det är i det sammanhanget Petersons berömda maning till unga att städa sitt rum skall ses. Utgångspunkten är enkel: Vem är du att springa ut i världen och rikta anklagande fingrar mot förhållanden du ogillar om du själv inte ens har förmåga att städa? Och den som disciplinerar sig att hålla rent och snyggt tenderar att utsträcka denna punkt av ordning till andra domäner av livet.

Petersons förkunnelse är genuint pessimistisk men också, eller just därför, konstruktiv. Han förklarar att man inte skall låta sig bländas av någon sol utan kämpa sig fram genom det faktiskt existerande mörkret. Han pekar också på de livlinor människan alltid har använt sig av: de stora myterna och berättelserna som har och alltid kommer att ge oss mening och styrka i en annars tröstlös värld.

Att han blir misstänkliggjord handlar inte bara om att han har

Skådar in i mörkret: Jordan Peterson.

FOTO: CARLOS OSORIO/TT

attackerat nymarxism och postmodernism utan sannolikt också om att han utmanar det optimismens tabu som präglar västvärlden i stort. Den Människa som Peterson ser är inte den gränslösa och av progressiva krafter modellerbara figur som moderna optimister baserar sin verklighetssyn på utan en tragisk konstant.

I Petersons tankar förebådas dessutom något mer. De arkaiska myterna, religiösa eller inte, är enbart individuella i en ytlig bemärkelse. I realiteten transcenderar de alltid det individuella och formar lika mycket tröst och vägledning för samhällen som för enskilda personer. Det är därför de existerar, skulle flera säga.

En del av hans kritiker, och progressiva i allmänhet, verkar uppriktigt rädda för att en de klassiska myternas återkomst skulle ta sig repressiva och inhumana uttryck. Men är det något Petersons framgång vittnar om så är det att de tidlösa berättelserna och symbolvärldarna är en genuin källa till hopp och ordning i en kaotisk och skrämmande värld där en bedräglig optimism inte längre lyser upp. Peterson visar att det går att leda ångest i en konstruktiv och uppbygglig riktning.

Så kanske finns det anledning till viss opt...

Äh, strunt i det förresten.

Fredrik Haage är politisk chefredaktör i *Smålandsposten*.

>>

Framåt – men mot vad?

FOTO: JANERIK HENRIKSSON/TT

Framtiden som försvann

Med ökade och till synes olösliga samhällsproblem breder pessimismen ut sig. Men framtidsforskare som i årtionden presenterat de dystraste förutsägelser har lyckligtvis oftast fått fel.

Av Henrik Höjer

Framåt stod det på en av Centerns valaffischer. Målet var tämligen oklart, men till skillnad från andra partier som ville återupprätta skolan, rädda miljön eller skapa ett tryggare Sverige så stack detta ut. Inte ens ”framtidspartiet” Socialdemokraterna lockade med en ljusnande framtid, utan ville ha ett Sverige där alla som kan jobba ska jobba.

Så framåt – mot vad? Det är vår tids stora fråga, när pessimismen breder ut sig.

Den har framförallt drabbat västvärlden på senare år, enligt flera studier från bland annat Pew research center. Här tror merparten att det kommer att bli sämre ekonomiskt i framtiden. I Frankrike, Italien, Storbritannien och Tyskland tror 60–85 procent att barnen kommer att få det sämre ekonomiskt ställt än de själva. Detta till skillnad från växande ekonomier som Vietnam, Kina, Indonesien och Nigeria, där bara 5–20 procent tror att barnen kommer att få det sämre. På samma sätt tror merparten i till exempel Italien, Grekland och Frankrike att livet i deras land är sämre idag än för 50 år sedan. Medan de i Vietnam, Indien och Sydkorea hör till de allra mest övertygade om att livet idag är mycket bättre än för 50 år sedan i deras länder.

Så kan man fortsätta, för det finns massor av data som belägger att pessimismen frodas i Europa, medan optimismen lever i framförallt Östasien.

Även i Sverige är siffrorna entydiga. En majoritet tycker sedan några år att Sverige utvecklas åt fel håll, enligt SOM-institutet vid Göteborgs universitet. Pessimismen har ökat trots högkonjunktur – och till synes i takt med att allt fler svårlösliga problem och sättningar i samhällsbygget har benämnts ”utmaningar” på vår tidstypiska politikerprosa.

Varför denna utbredda pessimism? Det finns säkert många tänkbara förklaringar, men mycket tyder på att många inte längre tror att politiker förmår lösa dagens stora problem. Såväl brottslighet som migration/integration samt klimatförändringar – högt rankade av väljarna inför valet – framstår som svårlösbara frågor som även delvis utmanar nationalstatens räckvidd. Vi har även sett allt mer av politiker som ropar ack och ve i framför journalisternas mikrofoner: ”Detta är oacceptabelt!”, ”Vad fan håller ni på med?” Begripliga känslor, absolut. Passar kanske frustrerade föräldrar eller lärare som ledsnat – men inte styrande politiker som istället borde presentera reformer och förslag för de oacceptabla beteendena ska stoppas.

Tendensen att lösa problem genom retoriska utbrott kan nog sättas i samband med en studie från opinionsinstitutet Novus (”Rapport: Synen på politiken sedan 2014”). Det generella förtroendet för politiker har sjunkit, och väljarna är mer intresserade av faktiska lösningar av samhällsproblem än maktspelet – men samtidigt angav bara varannan väljare att de tror att politiken faktiskt kan lösa samhällsproblem. Och även i denna studie ansåg en majoritet att samhället är på väg åt fel håll.

Även det generella förtroendet är rätt litet, enligt årets Förtroendebarometer, som ges ut av Kantar Sifo och Medieakademin. Bara 17 procent tror att Sverige kommer att klara integrationen på fem till tio års sikt. Även brottsbekämpning och välfärd får låga siffror – under 30 procent tror att landet klara av dessa saker de närmaste 5–10 åren. Ekonomin får höga siffror i sammanhanget, 46 procent. Men det innebär ändå att majoriteten är rätt pessimistisk inför även den långsiktiga ekonomiska utvecklingen.

Förtroendebarometern visar också att förtroendet för såväl riksdag som regering fallit kraftigt sedan 2010 – då strax under 60 procent hyste ett mycket eller ganska stort förtroende för dem. Sedan ett par år ligger siffran på runt 35 procent, ett synnerligen dåligt betyg på hur Sverige har letts och skötts under 2010-talet.

Undersökningarna antyder att vi behöver politiker som ››

prioriterar statens kärnuppgifter – skola, vård, trygghet – före retoriska utfall och mediejippon. Det är möjligt att det finns människor som vill veta om våra partiledare tycker att håriga ben är kvinnligt (frågan ställdes till ett antal partiledare under en rätt samstämmig debatt på årets Pridefestival). Men en kvalificerad gissning är att flertalet hellre vill veta hur dagens problem ska lösas nu när framtida visioner har tonats ner till förmån för att återupprätta vad vi brukar ta för givet.

Den minskade tilltron till politikens möjligheter kan sättas i samband med flera trender som stärkts oavsett om vi haft höger- eller vänsterregeringar. Ta till exempel de växande ekonomiska klyftorna. Giniindexet, som mäter detta, är nu det högsta sedan SCB inledde sina mätningar i slutet av 1900-talet. Giniförändringarna har till stor del skett helt i otakt med partipolitiken. Siffran har ökat från cirka 0,20 tidigt 1990-tal till drygt 0,28 de senaste åren (detta gäller om man exkluderar kapitalvinster). De ekonomiska klyftorna har ökat under såväl socialdemokratiska som borgerliga regeringar; och på lång sikt har klyftorna ökat (och ibland minskat, men det var under 1900-talet) i takt med globala ekonomiska trender. Den nationella ekonomiska politiken har alltså haft svårt att rå på denna trend.

Den minskade tilltron till politikens makt och möjligheter kan även illustreras av valdeltagandet, som toppade både i Sverige och västvärlden på 1980-talet för att sedan avta. En förklaring som statsvetare brukar framhålla är att makten har blivit diffusare och delvis flyttat utomlands. Globaliseringen har försvagat den nationella politiken.

En annan trend som politikerna verkar ha svårt att bemästra är den svenska skolan. Sannolikt hänger den ökade ekonomiska ojämlikheten samman med den ökade utslagningen från skolan. Både trenderna har växt oavsett regering – och drar oss bort från det som många förknippar med det traditionella Sverige – jämlikhet och en skola som förmår lyfta alla, oavsett bakgrund.

Det är välkänt att allt fler går ut grundskolan utan gymnasiebehörighet. Förra året var andelen 17,5 procent av en årskull. Bland pojkarna är andelen över 20 procent. Bland dem med utrikes bakgrund är siffran ännu högre. Detta är en siffra som stadigt ökat på senare år – för fem år sedan uppnådde omkring 13 procent inte gymnasiebehörighet när de lämnade nian. Utslagningen fortsätter sedan även i gymnasiet. På en allt mer krävande arbetsmarknad anses en gymnasieexamen som ett minimikrav.

”En ny version av klassamhället grundläggs i skolan”, står att läsa i rapporten ”En elevkulls framgångar och motgångar” som Lärarnas riksförbund publicerade i somras. ”I varje årskull slås 35 000 elever ut. Så här kan det inte få fortgå”, skriver rapportförfattarna. ”Fram träder en djupt oroande bild”, fortsätter de. Författarna har följt årskullen som föddes 1998, och som kunde ha tagit gymnasieexamen sommaren 2017. Men mer än var tredje elev nådde inte dit under den utsatta tiden. Vilka är det som misslyckas, förutom pojkarna? Framförallt nyinvandrade elever. Bara 12 procent av dem som kommit till Sverige max fyra år före sin start i gymnasiet klarade gymnasiet på utsatt tid – trots en mängd åtgärdsprogram. Det säger sig självt att denna trend där en tredjedel inte förbereds för ett arbetsliv måste hävas. Men ännu så länge har inte så många politiker intresserat sig för frågan – och dess lösningar.

”Sannolikt hänger den ökade ekonomiska ojämlikheten samman med den ökade utslagningen från skolan.”

En annan, närliggande, fråga är skottlossningarna, sprängdåden och bilbränderna som även de under flera år har ökat och nått nivåer skyhögt över våra grannländers. Det finns brottskategorier, som till exempel bilstölder, som minskar över tid, men de tre brottskategorierna ovan är allvarligare – av flera anledningar.

För det första är dessa typer av brott mer eller mindre nya till sin karaktär. Antalet anmälda mordförsök med skjutvapen har femfaldigats sedan 1970-talet, enligt Brå. Bilbränder har vi ingen statistik på före 1998. Och bombdåden har vi börjat kartlägga först på 2010-talet.

För det andra rör det sig om mycket grova brott. Även om just bilbränder inte i första hand riktar sig mot liv vet i alla vilka skador anlagda bränder kan innebära.

För det tredje sker dessa brott med mycket stor fara för tredje person; och bilbränderna riktar sig direkt mot tredje person. Många har skadats eller rent av skjutits ihjäl av kringflygande kulor. Och även i sprängdåd har flera utomstående personer dödats. Att detta skapar en ny form av otrygghet i samhället säger sig självt. (Ett visserligen anekdotiskt exempel är att ett av mina barn på väg till sin träningslokal i Solna för en tid sedan missade en skottlossning med cirka 15 minuter. Polis på platsen kunde senare berätta att två beväpnade kriminella personer av allt att döma hade stött på varandra av en slump utanför träningslokalen, varvid de började beskjuta varandra. En av dem fick ett lättare skottsår och tog sig till Karolinska sjukhuset. Händelsen resulterade i en mindre notis i mediernaa, vilket säger något om den pågående normaliseringen. Det är möjligt att Sverige i några avseenden var tryggare för ett par decennier sedan – men mina föräldrar oroade sig aldrig för att jag skulle hamna i en skottlossning när jag var växte upp.)

En försvunnen framtid är dock knappast någon ny tankefigur. Senast pessimismen var lika stor som nu var under 1970-talet. Då vrålade Sex Pistols Johnny Rotten ”No future!” och ett par år tidigare hade Hasse Alfredson sjungit att framtiden verkar dyster och

Brottsplats Malmö. FOTO: JOHAN NILSSON/TT

Utan hänsyn till Europa: ryska trupper in i Krim.

FOTO: ANTON PEDKO/LANDOV

undrat om barnen nånsin skulle få det som han och hans generation – och ens få ta ett glas öl...?

Framtidstron återerövrades under 1980- och 90-talen när ekonomin kom på fötter och det akuta kärnvapenhotet avlägsnades samtidigt som friheten ökade i världen. Men drygt 25 år av optimism verkar sedan några år ha nått sin slutpunkt. Även om många långsiktiga globala trender är positiva, drivs de framförallt av att fattiga länder rör sig i rätt riktning. Idag ser det ut som om det allt mer splittrade Europa har nått vägs ände. Vi trängs av ökad politisk instabilitet samtidigt som de tre andra stormakterna Kina, Ryssland och USA agerar hotfullt och utan hänsyn till Europas intresse. Sommarens rekordvärme har åter aktualiserat klimatfrågan och inrikespolitiskt har migrationsfrågans allt större plats på dagordningen lett till svåra politiska och parlamentariska låsningar. Dessutom tyder mycket på att en lågkonjunktur sakta närmar sig.

Men kan vi om ett par decennier titta tillbaka på vår tids pessimism på samma sätt som vi nu i efterhand betraktar 1970-talets överdrivna framtidspessimism?

För en tid sedan skrev jag en artikelserie i tidskriften *Forskning & Framsteg*, där jag under vinjetten ”Facit framtiden” granskade gammal framtidsforskning om vår egen tid. Det blev väl ett par dussin kortare artiklar, som framförallt behandlade prognoser från 1960-, 70- och 80-talen. Det blev en rätt dyster läsning – framtidsforskarna förutspådde allt ifrån en ny istid och civilisationskollaps till skenande överbefolkning och storskaliga kärnvapenkrig. Den stora lärdomen var – förutom att de flesta som påstår något om en avlägsen framtid har fel – att man trots allt i regel har överskattat problemen och underskattat människans förmåga att lösa dem.

Hittills har pessimisterna haft fel långt oftare än optimisterna, vilket inte är så konstigt eftersom vi människor verkar ha en inbyggd negativ ”bias”. Det är numera rätt välkänt att dåliga nyheter sprids snabbare än goda, att negativa händelser påverkar oss mer än positiva, att vi i regel har en alltför negativ bild av samhällsutvecklingen och så vidare.

Låt oss därför hoppas att pessimisterna kommer att ha lika fel som vanligt. Men – det som kanske gjort människan så framgångsrik är nog trots allt just det faktum att hon tidigt i vår historia lärde sig att inrikta sig just på risker och problem. Önsketänkare och överdrivna optimister överlevde nog inte så länge på savannen.

Henrik Höjer är fil dr i historia samt vetenskapsjournalist och författare.

Dosera med dynamik

Trots att det finns goda skäl att se dystert på framtiden bör man ändå vara optimist. Men fler måste involveras i de processer som nu för utvecklingen framåt.

Av Mattias Svensson

I vintras kom Steven Pinkers senaste tegelsten *Enlightenment now. The case for reason, science, humanism and progress*. En genomarbetad argumentation för ”villkorad optimism”, där mänskligheten anses ha förmågan att möta och lösa också svåra problem. Framsteg som gjorts i att bekämpa okunskap, sjukdomar, farsoter, död och misär utgör både belägg och inspiration.

Pinkers bok är i stor utsträckning en uppräkning av sådana exempel. En del begränsningar finns, som att dygnet bara har 24 timmar och att vi därför inte kan ha hur mycket fritid som helst – även om den ökat, särskilt över vårt längre liv. Eller att vi även om jämlikhet är ett värde i praktiken inte vill närma oss en total jämlikhet i utfall, eller ens startpunkt, särskilt inte om det uppnås genom att hålla tillbaka exceptionella människors kreativitet och utveckling.

Det moderna samhället och dess växande materiella välstånd utgör dock på i stort sett alla områden som låter sig kvantifieras en enorm förbättring – längre och friskare liv, minskad spädbarnsdödlighet, varierade och spännande yrkeskarriärer, semester och pension, större möjlighet till förkovran och kulturkonsumtion. Detta är fortfarande en bland mainstreamintellektuella och inom akademin gravt underskattad poäng, och likaså en utveckling för långsam för att tillräckligt uppmärksammas i problemorienterade medier.

Jag är helt med så långt och räknar mig själv till de villkorade optimisterna. Ändå är det något som skaver med uppräkningar av Pinkers slag, och som gör dem ofullständiga. Min villkorade optimism vill addera ännu ett villkor.

En anledning till detta är att det finns goda skäl till dystra framtidsutsikter, i alla fall för den nära framtiden. Det har framförallt med den politiska utvecklingen i världen att göra. I min bok ”Den stora statens återkomst” (Timbro, 2017) beskriver jag tre policymisstag under det tidiga 2000-talet, vars konsekvenser vi kommer att få leva med under lång tid framöver.

Det första är kriget mot terrorismen, västvärldens respons på al-Qaidas terrorattentat mot USA den 11 september 2001. Resultatet blev invasionskrig i Afghanistan och Irak som är de dyraste i USA:s historia, med en nota på i skrivande stund 5,6 biljoner dollar, som väsentligen har skett på kredit och genom framtida åtaganden. Andra resultat är 370 000 döda och över tio miljoner människor som behövt fly från sina hem, många till andra länder.

I väst såg vi även en enorm expansion av statens makt att övervaka befolkning och gränser och en växande infrastruktur för detta. Likaså extraordinära befogenheter som tillfångatagande och fångenskap på obestämd tid och utan rättegång, och till och med tortyr. I detta medverkade 22 europeiska länder, däribland Sverige. Vi kan konstatera att världen inte är säkrare idag, vare sig i väst eller i de invaderade länderna, och att konsekvenserna av kriget kommer att påverka oss för decennier framöver. Knappast till det bättre.

Det andra är finanskrisen, både i sin upptakt och än mer i reaktionen på den.

Statens agerande bäddade för krisen. Den amerikanske centralbankchefen Alan Greenspans räntesänkningar för att parera först att dotcombubblan sprack 2000, och igen efter 11 september, bidrog till ett nykeynesianskt tänkande där USA skulle låna och konsumera sig ur krisen. George W Bush lanserade 2003 en politik för att få fler ur minoritetsgrupper att äga bostäder och i detta syfte mildrades bland annat kraven på handpenning. De mildrade kraven kom sedan att spridas över hela finansmarknaden, inte minst genom de halvstatliga bolåneföretagen Fannie Mae och Freddie Mac. Resten är historia.

EU:s ledare fick i början beröm för att ha hanterat finanskrisen, men bara något år senare visade sig obalanserna inom euroområdet vara ännu värre än de amerikanska problemen. De växte efter att ECB i princip avskaffat kraven på säkerhet för att trycka egna pengar i de nationella underavdelningarna.

Hanteringen av krisen har skapat nya problem. Extremt låga och negativa räntor och direkta obligationsköp från centralbankerna har varit en enorm stimulans för banker och de allra rikaste, men har inte fått fart på ekonomin. Tvärtom sackar produktivitet och investeringar, och skillnaderna ökar mellan de allra rikaste och de övriga. Det är ett enormt experiment som i det tysta lagt enorm makt i centralbankernas händer, och där såväl finanssektorn som belånade hushåll är helt beroende av deras beslut.

Till detta ska läggas en ännu större skuldsättning. Välfärdsstaternas löften utställdes under en tid då stora generationer jobbade medan relativt få varit unga och gamla. De underlättades av låga priser när alltfler länder i Östeuropa liksom Indien och Kina på 1980- och 1990-talet integrerades i den globala marknadsekonomin, och av fredspremien efter kalla krigets slut. Inte ens då gick budgetarna riktigt ihop, Frankrike har inte haft en statsbudget i balans sedan 1975.

››

Villkorad optimist: Steven Pinker.

FOTO: NICK CUNARD/TT

Nu är villkoren de omvända. En ökande andel äldre (och i Sverige även yngre) behöver försörjas av en minskande andel i arbetsför ålder. Få nya länder integreras i den globala marknadsekonomin, och protektionismen breder ut sig (detta har accelererat under Donald Trump, men har pågått under större delen av 2000-talet). Till detta kommer en ny geopolitisk osäkerhet och behov av höjda försvarsutgifter. Så hur har då politikerna reagerat på denna situation? De lovar alltmer till den stora gruppen äldre, som är både stor och röstbenägen. Till och med det fiskalt konservativa Tyskland lovade nyligen högre pensioner, trots att enbart pensionsskulden uppgår till över tre års total BNP. Cyniska ekonomer säger att de tyska barnen gör det enda de kan för att undvika skuldsättningen, de undviker att födas.

Inte heller den massiva skuldsättningen och dess konsekvenser ger anledning att se ljust på den närmaste framtiden.

Några saker finns att lära av detta. De ovan beskrivna policybeslut som försatt oss i en prekär situation har fattats av politiska mainstreampartier och ofta med stort folkligt stöd. George W Bush var en republikansk mittenkandidat som delvis profilerat sig som en samarbetsman och genom att vända sig bort från Reaganeran. Hans främsta allierade i kriget mot terrorismen och beslutet att invadera Irak var socialdemokraten Tony Blair. Enigheten om att införa euron var närmast nordkoreansk bland deltagarländernas kristdemokrater, socialdemokrater och socialliberaler, i alla fall vid de officiella besluten.

Att det finns en misstro mot det politiska etablissemanget är därför varken konstigt eller utan fog. Tvärtom är den mest positiva bok jag läst om politik på senare år Douglas Carswells *Rebel*. Britten Carswell ser det folkliga missnöjet som en sund reaktion mot en kartell av partier som triangulerat i mitten och varit eniga om euron och mer makt till EU, Irakkriget och att politiskt gynna finanssektorn. Carswell har företrätt både Tories och UKIP i parlamentet och var även en ledande brexitprofil. Ändå går han på tvärs med alla fördomar om sådana företrädare som inskränkta och nostalgiska bakåtsträvare. Tvärtom vill han vara en bättre företrädare för upplysning, handel, yttrandefrihet och demokrati än det politiska etablissemang som i hans ögon svikit uppdraget.

Medan Carswell ser framåt mot en ny upplysningstid och en vitaliserad demokrati – utan att hysa några illusioner om Nigel Farage och andra profiler som försökt exploatera det politiska missnöjet, ska sägas – så är det många i det politiska etablissemanget som sörjer den tid vi nyligen levde i. Deras underbara dagar var alldeles nyss.

Många är kvar vid 1900-talets slut. De drar en rak linje från Berlinmurens fall, marknadsreformer, globalisering och framtidstro, och fram till idag – antingen för att de fortfarande tror på att denna trend av globalisering och marknadsreformer kommer att resultera i en ännu bättre morgondag, eller för att kritisera samma marknadsreformer och globalisering för de brister de ser idag och den populism som växer fram.

Jag menar att dessa nyssnostalgiker missat att ta in vad som händer på 2000-talet. Som framgår ovan skedde ett betydande brott med 1900-talets slut redan under 2000-talets början. Populismen är på många sätt bara fortsättningen av denna trend, låt vara med en del nya förtecken. När Donald Trump vill återinföra tortyr, underbalansera budgetar och lova mer, så är han 2000-talet med extra allt. Skillnaden är möjligen att han inte ens skäms för det.

Den stora förändringen på 2000-talet är dock teknokratins triumf. Virginia Postrel gav 1999 ut *Framtiden och dess fiender*, en bok som blev förutseende, fast inte på det sätt som författaren hade hoppats. Postrel menade då vid 90-talets slut att det uppstått en ny skillnad i politiken, mellan vad hon kallade dynamister och statister.

Dynamister, till vilka hon räknade sig själv, såg teknisk, kulturell och ekonomisk utveckling som något i grunden gott och förbättrande för samhället. De anser mer specifikt att goda ordningar kan resultera utifrån enkla, hyggligt stabila och förutsägbara regler. Utifrån dessa söker vi oss framåt genom experimenterande, snarare än att någon styr mot förutbestämda mål. Processen är målet. Denna strömning menade hon omfattade hyggligt marknadsliberala och libertarianska personer, men också progressiva teknikoptimister och en stor del av de Reagankonservativa.

Motsatt läger noterade hon en ohelig allians mellan teknokrater och reaktionärer. De senares centrala värdering är stabilitet, de förras centrala värdering är kontroll. Deras skäl att motsätta sig dynamismens experimenterande skiljer sig. För reaktionärerna handlar det om att experiment och nymodigheter riskerar att ta oss ännu längre bort från ett ursprungligt, mer genuint och ”naturligt” tillstånd. Teknokraterna bejakar förvisso utveckling, men … de vill ha kontroll över processen. Att inte övervaka och styra den förmodade utvecklingen utifrån önskvärda parametrar vore ansvarslöst. Båda finner frihet att experimentera inom enkla, förutsägbara regler som en naiv och direkt oansvarig tanke.

”Jag menar att dessa nyssnostalgiker missat att ta in vad som händer på 2000-talet.”

I dagens populistiska strömningar är det rätt enkelt att hitta direkt reaktionära strömningar. *Make America great again* är en uppenbart bakåtblickande ansats, liksom Sverigedemokraternas ambition att återupprätta folkhemmet. Men i perioden mellan 1990-talets slut och fram till idag bevittnade vi triumfen för den andra sidan av stasismen – teknokratin.

Den oberoende regleringsenheten, fylld av expertis och styrandes mot specifika mål var”det nya svarta” inom både statsvetenskap och nationalekonomi, och rekommenderades exempelvis framför folkstyre i den svenska demokratiutredningen (SOU 1998:124). EU, med avgörande inflytande för en expertinriktad och avskild kommission, blev under 2000-talets tidiga år det främsta uttrycket för denna ambition, med skapandet av den gemensamma valutan euron och en överstatlig konstitution. EU kallades för det första postmoderna styret, ett omdöme som 2004 var menat som beröm, och statsvetaren Mark Leonard gav 2005 ut boken *Why Europe Will Run the 21st Century*.

Den största stjärnan på scenen var Alan Greenspan, kallad maestro för sin förmåga att analysera siffror och diagram och omsätta dem till finkalibrerad policy. När den onekligen naiva tekniktilltron sprack med dotcom-bubblan i början av år 2000 trädde han in som räddaren med strategiska räntesänkningar. Efter terrorattentatet 11 september sänktes de ytterligare. Finanskrisen blev förvisso ett bakslag för Greenspan personligen, som snabbt retuscherades om i historieskrivningen från en finkänslig och pragmatisk teknokrat till en förblindad ideolog, men centralbankerna

New York den 11 september 2001: efter attackerna kom policymisstag. FOTO: EZRA SHAW/GETTY IMAGES

har i dess efterspel fått mer makt än någonsin. Som ekonomijournalisten Nomi Prins konstaterar i boken *Collusion,* om slutet av 1900-talet tillhörde Wall Street, så tillhör 2000-talet centralbankerna. Teknokraterna tog över.

Det är också den teknokratiska eran som lyfts fram som alternativ till den reaktionära populismen: en dröm om mera EU och mer makt till expertisen och en fortsatt tilltro till att centralbankernas modeller stämmer och att de vet vad de gör. Som så mycket annan nostalgi är detta en ideologiserad och förfalskad version. Det är teknokratin som mer än någon annan strömning visat sin otillräcklighet på 2000-talet.

”I dagens populistiska strömningar är det rätt enkelt att hitta direkt reaktionära strömningar.”

Denna långa utveckling är mitt ytterligare villkor till Steven Pinkers villkorade framstegsoptimism. I sin relativa opolitiskhet gör Pinker ingen skillnad mellan teknokrati och dynamism. De kan förvisso överlappa varandra, men det är ändå skilda synsätt. Vad vi ser idag är att alla läger skyller problem och kriser på dynamismen, vanligen med termen ”nyliberalism”. Jag menar att det tvärtom är denna dynamism vi saknat på 2000-talet. Detta är förvisso också en tillbakablick med sin risk för romantiserande nostalgi, men historien är också det facit vi har att försöka lära av för en bättre framtid.

Jag tror att teknokratins primat gör att vi saknar en viktig komponent av framsteget. Deirdre McCloskey, ekonomen som i tre band på 2000-talet beskrivit hur borgerliga dygder och människors värderingar och tankesätt förändrades, är förklaringen till ”den stora transformationen”, den dramatiska ökning av välstånd som allt större delar av världen upplevt under de senaste två decennierna.

I sin avslutande volym *Bourgeois equality* betonar McCloskey inte minst den jämlika friheten som en faktor bakom massförbättringen. Andra har noterat samma sak – att det var vanligt folk utan särskilt imponerande bakgrund eller utbildning som kände sig fria att experimentera och förbättra.

Vanligt folk är också involverade i utprövandet av vilka förändringar som också utgör en förbättring. Detta sker genom marknader. Bara om en produkt eller tjänst är tillräckligt bra för att enligt kundernas bedömning utgöra en förbättring kommer den att ersätta tidigare produkter och tjänster. Avgörandet för om en ny teknik ska få genomslag ligger med detta system i folkets händer. Marknadsekonomin är både balanserande och involverande, vilket ofta underskattas eftersom den också är dynamiskt föränderlig och en spontan process utan mål.

Idag ser jag inte att allmänheten är lika intresserad av och involverad i framsteg och utveckling. Ett exempel är genmodifierade grödor. Fantastiska innovationer som man kan läsa om i upplysta böcker i stil med Steven Pinkers. Samtidigt ett typexempel på teknokratiskt framställda grödor, den minutiösa kontrollprocessen närmast garanterar att det bara är globala storföretag som kan introducera nya varianter, och de höga kostnaderna innebär också att fokus hamnar på mätbara förbättringar för de producenter som ska köpa in grödorna.

Inget fel i det, men vad man då missar är experimenterandet och den breda lekfullhet som dels hade involverat fler, dels inneburit märkbara fördelar också för konsumenterna. De senare har i praktiken fått samma produkter fast med misstanken (och propagandan) att det skulle vara något lurt med dem. De har inte fått egna fördelar i smak och upplevelse som fått dem att ta tekniken till sig. Jag tror att det är anledningen till att innovationerna haft svårt att slå rot, och att genmodifierade grödor ofta upplevs som ett överhetsprojekt. En missriktad skepsis riktas därför mot processen med genmodifiering. Den borde i mitt tycke snarare riktas mot den teknokratiska kontrollen av processen.

Just involverandet av fler människor som både producenter och konsumenter är avgörande för om framsteg ska kunna lyfta alla, särskilt när det gäller nya tekniker. Kolla den helt oplanerade innovationskraft och affärslusta som släpptes lös när internet privatiserades i mitten på 1990-talet, väl beskrivet i Shane Greensteins *How the internet became commercial.* Till en början såg etablerade storföretag inom datorer och mjukvara som IBM och Microsoft inte affärspotentialen, och det blev upp till andra att genom ivrigt experimenterande, samarbete och tävlan visa vägen i en formlig explosion av deltagande, experimenterande och innovation.

Samma sak skulle behövas rörande robottekniken. När tekniker nu prövas som skulle kunna användas i äldrevården är det helt avgörande om människor ser det som en välkommen hjälp, och klurar på ständiga små förbättringar, eller om robotarna ses som en ovälkommen teknik införd för att spara pengar och personal. I det senare fallet lär innovationerna och det breda framsteget utebli, eller i alla fall försenas.

Marknader och experiment är nödvändiga för framsteg på ett sätt som jag tror att teknokrater har svårt att förstå, och detta är en skillnad som jag tror att de flesta framstegsförespråkare missar. Argument och fakta är viktiga för att driva nya framsteg. Men känslan och den personliga upplevelsen är avgörande för involverandet av fler, och den kommer inte av övertalning (och än mindre av mästrande, som när de generella framstegen i statistisk form anförs som svar på människors oro för någon specifik utveckling) utan av praktisk inkludering – den kommer i sin tur bara med den dynamistiska förusättningen jämlik frihet. Det är villkoret jag vill addera till Steven Pinkers villkorade optimism.

Mattias Svensson är kulturskribent och författare.

Robotkirurgi vid universitetssjukhuset i Lund.

FOTO: MIKAEL RISEDAL/TT

Vi har en plikt att hoppas

Mänskligheten befinner sig i början av ett gigantiskt teknikskifte. Men politikerna som borde bejaka detta håller sig avvaktande.

Av Pontus Herin

När det amerikanska företaget Boston Dynamics släpper videosnuttar med sina senaste, människoliknande, robotar blir reaktionerna i sociala medier lika uppskruvade som talande. Halva lägret ser en glimt av framtiden som de gillar: en maskin som tar bort farliga och monotona jobb, som eldar på tillväxten ekonomin och som i mänsklighetens tjänst kanske till och med kan rädda världen från katastrofer. Andra halvan ser en skrämmande robot som tar våra jobb, ska ersätta mänsklig närvaro och till och med en potentiell, okontrollerbar, krigare.

Det har i alla tider funnits teknikoptimister och teknikpessimister. En uppdelning som är svår att passa in på någon politisk skala, även om partisterna gärna försöker. Båda typer finns i båda lägren och utmaningen för politiker blir att tilltala båda, såväl optimister som pessimister. Det försöks också men på ett tydligt defensivt, måhända svenskt, sätt. Nämligen genom att inte flörta med någon sida utan istället hålla fast vid en ”vänta-och-se-strategi” gentemot den nya teknologin.

Att signalera odelad rädsla eller ens skepticism inför teknologiutvecklingen är ett tabu för varje politiker. De skulle anklagas för bakåtsträvande nostalgiker av motståndarna som skulle peka på hur teknikutvecklingen spelat människan i händerna i alla tider.

Men samtidigt är det idag få politiker som talar passionerat om teknikutvecklingen och framtiden. Det räcker med att gå till den nyss avslutade svenska valrörelsen och räkna hur ofta ord som digitalisering, artificiell intelligens eller nanoteknologi användes i debatten.

Under efterkrigstidens första sekler var det självklart för politiker att stämma in i och till och med gå i bräschen för en rådande framtidsoptimism. Med facit i hand kunde man då konstatera att västvärlden nu hade klarat av 100 år av industrialisering. En stor omställning, inte utan umbäranden förstås, men med ett slutresultat som slog allt i historien i form av bättre levnadsstandard och längre liv. Domedagsprofeter som sagt att jobben skulle ta slut visade sig haft fel. Det uppstod nya jobb i nya branscher och utmaningen, förstod politiker, var att bejaka förändringarna och inte hålla fast vid det gamla. Produktiviteten ökade snabbt tack vare den industriella revolutionen och med det välståndet. För svensk del blev allt detta extra tydligt eftersom Sveriges multinationella tillverkningsbolag låg helt rätt i tiden med sina produkter och sin ofta världsledande teknologi.

Men det var då. Låt oss istället spela tiden bakåt 150 år och leka med tanken att vi då hade haft allmän rösträtt, samma heterogena politiska landskap som idag och dessutom full tillgång av information bland väljarna. Tänk vidare att jordbruksarbetarna skulle inse att 95 procent av deras jobb skulle försvinna på grund av den nya tekniken. Frågan är om någon politiker hade talat passionerat om framtiden, om ”strukturomvandling”, om teknologiutvecklingen och hur allt skulle bli bättre.

På några sätt kan faktiskt den tiden jämföras med idag, åtminstone vad gäller graden av osäkerhet. Vi befinner oss idag i en digital och en automatiseringsrevolution som dessutom är på väg att kliva över i ännu en revolution med ledord som artificiell intelligens, robotar och nanoteknologi.

I vilken fas av omvandlingen vi befinner oss just nu är omöjligt att säga, lika lite vad det kommer att betyda för våra liv och arbeten. Teknologin är komplex, vad den verkligen kommer att betyda är diffust och det enda forskarna är överens om är att omvandlingen för människan och samhället blir gigantisk. Förhoppningen och mångas tro är förstås att människan precis som tidigare kommer att hitta nya arbetsuppgifter och att den nya teknologin återigen driver på tillväxten. Men människorna är inte lika säkra. Enligt en opinionsundersökning tidigare i år visade det sig att 59 procent av svenskarna tror att deras barn kommer att få det sämre än de själva. I andra västländer

»

är också pessimismen utbredd. Inte heller forskningen kan säkert slå fast att det väntar guld och gröna skogar.

Den prisbelönte framtidsforskaren Martin Ford menar att den pågående teknikutvecklingen inte går att jämföra med något tidigare. Bland annat eftersom robotar och artificiell intelligens kan ersätta nästan alla arbetsuppgifter. Under industrialiseringen ersatte maskinerna jobb i en viss sektor, varpå arbetarna gick vidare till andra sektorer, som när textilindustrin och sedan varvsindustrin försvann i Sverige och till exempel fordonsindustrin istället skrek efter folk.

Svensken Carl Benedikt Frey på Oxforduniversitet forskar om framtidens arbetsmarknad och har varit inne på samma spår. Han menar att upp emot hälften av alla kategorier som man brukar dela in arbetsmarknaden hotas av automatiseringen. Intressant är också hans förutsägelse om att det är mellanjobben som är hotade. Här lägger han till exempel in jurister, revisorer och ekonomer. Avancerade arbeten som ingenjörer och forskare kommer att dra nytta av den teknologiska utvecklingen. Även de enklaste jobben kommer att klara sig. Städare, hårfrisörer, undersköterskor utför uppgifter som inte robotar klarar.

Även om man är optimistisk, som Frey i grunden är, och menar att människan kommer att hitta nya uppgifter för sin försörjning och allt kommer att lösa sig så att säga, så handlar det förstås om en smärtsam omställning, inte minst då för den för politiker så viktiga medelklassen. Det är inte helt enkelt för politiker att med trovärdighet upprepa mantrat att ”alla behövs”.

”I vilken fas av omvandlingen vi befinner oss just nu är omöjligt att säga, lika lite vad det kommer att betyda för våra liv och arbeten.”

Men om framtiden kan te sig osäker för den enskilde löntagaren som befinner sig i fel segment av arbetsmarknaden handlar framtidsoptimism också om den allmänna synen på ekonomin. Här är bekymret att västvärlden faktiskt inte sett så mycket av några positiva ekonomiska effekter av en digital revolution eller automatiseringen av industrin – två teknologitrender som vi ju av allt att döma befunnit oss i ett tag nu och som borde gjort avtryck.

När industrin låg rätt i tiden: diesellok, tillverkat i Trollhättan på 1960-talet. FOTO: HENRIK VON KLOPP/TT

Ett nyckelmått här är produktiviteten. Det är växande produktivitet som skapar välstånd och som gör att lönerna kan öka snabbare än priserna. Den har drivits av den teknologiska utvecklingen. Under 1960-talets rekordår ökade produktiviteten med runt 6 procent i genomsnitt i Sverige. Decenniet före 2006 låg den på 4 procent per år, men det senaste decenniet har den krympt ihop till under 1 procent. Det är samma trend i hela västvärlden, i Storbritannien till exempel beräknas produktivitetstillväxten till den lägsta sedan industriella revolutionens genombrott.

Orsakerna är en stor gåta bland ekonomer som utan övertygelse brukar peka på en åldrande befolkning, mätbekymmer och att effekterna kommer, vi har bara inte sätt dem än. Men ingen kan veta säkert mer än att de som bestämt hävdar att ny teknologi har gjort oss mer effektiva inte har täckning för sitt påstående.

Inte minst från vänsterhåll förs ofta fram en annan stor framtidsutmaning med den pågående digitaliseringsrevolutionen. Nämligen hur den driver på ojämlikhet och inte förmår sprida värdeskapandet. Börsnoterade digitala jättar som Google, Facebook, Netflix och en uppsjö av digitala så kallade unicorns har skapat enorma värden för sina ägare samtidigt som bolagen har extremt få anställda i förhållande till både sitt börsvärde och sin omsättning. Dessutom har devisen ”vinnaren tar allt” nu gällt ett tag i Silicon Valley. Logiken är att det ligger i internets och digitaliseringens natur att människor vill vara på samma ställe som alla andra varför det i varje enskild nisch blir en enda spelare som tar hem hela spelet, en utveckling som få önskar. Vi ser nu hur myndigheterna mer börjar få upp ögonen för monopolsituationen för IT-jättarna, påhejade av politiker.

Det är de här stora företagen, tillsammans med forskare, som verkligen driver den snabba utvecklingen. Historien visar att uttrycket ”teknologi slår politik” är mer än bara en klyscha. Sverige är ett bra exempel på hur utvecklingen inom telekommunikation, satellit-tv, internet och så vidare har brutit ned monopol och fått politiker att hamna på efterkälken. Listan på länder som klarat sig bra med god ekonomisk tillväxt tack vare teknologiska framsteg, trots ett dysfunktionellt styre, kan också göras lång. Detta kanske har blivit en sådan självklarhet att politiker börjat retirera från ambitionen att driva på utvecklingen och istället se sin roll att hålla i tyglarna och visa sin duglighet genom att titta bakåt och peka på hur allt det som fungerat inte ska gå förlorat.

I den svenska valrörelsens debatter kring välfärden blev detta särskilt tydligt. I två av väljarnas viktigaste frågor, sjukvården och skolan, spås digitalisering och robotar (sjukvård) få stort genomslag och leda till kvalitetsökning och högre effektivitet. Men om detta hördes väldigt lite från talarstolarna, tvärt om basunerades det löpande ut löften om fler människor i vården och skolan. Det kan förstås ses som ett, kanske omedvetet, budskap om att man håller sig skeptisk till den snabba digitaliseringen och teknikutvecklingen i välfärdssektorerna. För historiskt sett har ju teknologin inom alla områden ökat effektiviteten och minskat behovet av människor – inte ökat det. Men nu lovas det alltså fler människor

Synlig effekt av digitaliseringen. FOTO: JOHAN NILSSON/TT

inom sektorerna, som förr. Givetvis gör man här bedömningen att det är vad människor vill höra. Men kanske är det också ett resultat av att det fortfarande finns ganska lite tecken idag på att ny teknik har förbättrat de här välfärdssektorerna.

Inom sjukvården ökar vårdköerna och tidningarna skriver om kaos på akuten. Vad gäller synliga effekter av digitalisering handlar det om digitala journaler, övervakningssystem och annat ”duttande”, annars är det mesta som vanligt. Nu köper landstingen in operationsrobotar och det diskuteras hur robotar även ska kunna hjälpa till att sköta patienter. Men detta ligger alltså i framtiden och alla scenarier kring hur sjukvården ska automatiseras är långt ifrån tilltalande för alla.

”När all information i hela världen finns tillgänglig i en smartphone finns heller inte samma behov av att lära sig saker från sina föräldrar.”

I skolan får eleverna datorer och läsplattor för att undervisningen ska effektiviseras, heter det. Med modern teknik ska de kunna leta information och söka kunskap. Men hur effektivt det blir är oklart. Kanske är det symtomatiskt att i Silicon Valley kräver föräldrar (ofta IT-experter) att mobiltelefoner ska förbjudas och mer lärarledd undervisning. Lärarna verkar skeptiska till utveckling och pekar på fortsatt oordning i skolan. De pekar också på en bieffekt med tekniken där föräldrar när som helst på dygnet kontaktar och kritiserar lärare som verkar blivit landets nya hackkycklingar.

Men, går det att invända, är det för tidigt i den pågående digitala revolutionen att bedöma hur den verkligen kommer att slå på global tillväxt och välfärd. Historien har ju, återigen, alltid visat att världen blir bättre av den teknologiska utvecklingen och inte minst alarmrapporter om att jobben tar slut visat sig fel. Modern teknologi kan också betyda lösningen för mänsklighetens stora utmaningar som miljöförstöring och krig. Dessutom går det inte att mäta allt med siffror utan en framtidsspaning måste ta in livskvalitetsaspekter som sociala kontakter, tid med familjen och så vidare.

Visst gör e-handel och smarta telefoner livet enklare för många. Men bekymret för framtidsoptimisterna är att många kurvor som mäter livskvalitet i västvärlden pekar åt fel håll just på grund av teknologin. I USA uppmärksammas det betydligt mer än i Sverige hur ungas hälsa försämrats på grund av ett beroende av mobiltelefoner och spelande. Det handlar om sämre fysik, sömnsvårigheter, minskad empati och vanligare med depressioner och självmord. Trenden är också att unga umgås mindre med vänner och känner sig mer ensamma.

En gång i tiden var det kyrkan som fungerade som den naturliga mötesplatsen i varje stad och by, för både unga och vuxna. Sedan kom torget med kommersen. Idag utarmas centrumen i städerna och mötesplatser blir opersonliga handelsplatser och köpcentrum. E-handel och fenomen som appar som kör hem restaurangmat minskar också behovet av att röra på sig och träffa andra människor. Frågan är var vi naturligt ska mötas i framtiden. En förklaring till dagens föräldrars nyvunna och närmast patologiska intresse för sina barns idrottande kan nog förklaras av en längtan efter en svunnen tid. Det är runt fotbollsplanen vuxna kan träffa andra vuxna, som de inte hade träffat annars. Här finns något gemensamt att prata om, vilket gör umgänget lättsamt. Precis som i församlingen finns också gemensamma uppgifter att lösa, som att fixa fikabordet eller organisera tvätten av matchtröjorna. Det ger människor en tillfredsställelse att med gemensamma ansträngningar göra nytta.

Idrotten har också blivit ett sätt för, inte minst fäder, att umgås med sina barn inom en domän där känner sig hemma och bekväma. När skärmar tagit över lekandet i skogen och när barnen träffas i ett onlinespel istället för på gården – då har mammor och pappor lite att relatera till och därmed också svårt att möta sina barn. När all information i hela världen finns tillgänglig i en smartphone finns heller inte samma behov av att lära sig saker från sina föräldrar. Men i idrotten är en bredsida fortfarande en bredsida, ett slagskott ett slagskott och det gäller fortfarande att passa bollen och ”kämpa hårt” för att vinna matcher. Här kan de mötas på riktigt. Fadern förstår spelet, pratar samma språk och kan till och med bli en viktig förebild, en fadersgestalt om man så vill.

Hopp är essentiellt, utan framtidstro fallerar människan. Politiker som inte kan förmedla hopp har inte mycket att hämta. Den accelererande teknikutvecklingen kan ses som hoppfull men också som ett hot. Men den är oundviklig och kommer att ske vare sig vi vill det eller inte och politikerna sitter i baksätet. För människan går det att peka på mycket bra som lär slå in. Men också hel del oroväckande scenarier. Hoppet här står till alla som säger att allting alltid ordnar sig och att tekniken gör världen lite bättre. Men politikerna tillhör inte den skaran idag, de står vid sidan om och håller sig avvaktande.

Pontus Herin är ekonomijournalist.

Kulturångest

Trots att det går bra för Sverige känner många missmod och pessimism. Det råder en vag känsla av att det finns något i vår kultur som inte klarar av att bemästra problemen som vi står inför.

Av Katarina Barrling

Ett par kilometer utanför kusten mellan Normandie och Bretagne ligger en 50 meter hög klippö, och på den en muromgärdad stad, dominerad av ett benediktinkloster, ingrävt i klippan: Mont-Saint-Michel. Klostret grundades år 966, och det tog många hundra år att skapa det som idag är Mont-Saint-Michel. Vad som gör platsen anslående är inte bara dess skönhet, utan också hur natur och kultur hänger ihop. Mont-Saint-Michel är en kulturell skapelse, men i samspel med naturen: klipporna, havet och tidvattnet. Omgivningarna är torrlagda vid lågvatten, men när vattnet stiger blir Mont-Saint-Michel en ö.

I Mont-Saint-Michel flyter natur och kultur samman. När vi talar om natur och kultur sätter vi annars gärna upp dem som ett motsatspar. Men det finns också beröringspunkter. Människan är beroende av båda för sin överlevnad. Och båda måste förstås strukturellt, delarna i förhållande till helheten, och helheten i förhållande till delarna – det är inte bara naturen som har sin ekologi, kulturen har också sin. I och med att människan är beroende av både natur och kultur, behöver hon också finna en balans i sitt sätt att förhålla sig till dem, och inte förlora blicken för helheten i sitt nit att påverka och forma delarna. Hon behöver också inse att hon som individ faktiskt är underordnad båda dessa storheter. Inte bara naturen, utan också kulturen.

Att vi behöver underordna oss naturen finns det i alla fall i princip en förståelse för. Naturen är också i en mening hanterbar; den kan delas upp och mätas. Kulturen har vi svårare att förhålla oss till. Den går inte att ta på och är svår att mäta. Var och en som försöker beskriva den löper stor risk att bli inte bara ifrågasatt, utan även hånad. Men att något är svårt att beskriva, eller inte låter sig radas upp på en lista, betyder inte att det inte finns. De starkaste kulturdragen är dessutom dem vi inte märker, och uppmärksammar först när någon bryter mot dem. Som när någon vägrar att ta i hand till exempel. Skall man nu drista sig till att peka ut ett svenskt kulturuttryck framför andra så är det svenska språket. Men till och med dess status som kulturbärare ifrågasätts i den kultur av kulturifrågasättande som vi lever i. Det talas minsann massor av språk i Sverige, lyder argumentet. Och vi har till och med fem erkända minoritetsspråk. Och så är det förstås. Men själva den omständigheten att vi har erkänt vissa språk som minoritetsspråk är just ett tecken på att det finns ett majoritetsspråk. Var och en som läser denna artikel torde se de förbindelselänkar språket kan skapa mellan människor som befinner sig inom samma kultursfär. Samtidigt som det stänger större delen av mänskligheten ute.

Naturen är då mer påtaglig. Och under senare år har den dessutom i stort sett begränsats till att handla om klimat. Temperaturen kan vi känna, iaktta och i någon mening förstå. Klimatångesten steg också i takt med temperaturen under den heta sommaren. Kulturångest hör man mer sällan talas om. Och den som är bekymrad över tillståndet i dagens Sverige möts ofta av ett rabblande av samhälleliga nyckeltal: BNP, hälsa, arbetslöshet – och så vidare. Det som vi vill skall gå upp går upp, och det som skall gå ned går ned – hävdas det. Men även om utvecklingen på en rad sakområden skulle gå i positiv riktning, kan människor känna oro eller missmod av skäl som går djupare. Politiker och debattörer utbrister att de inte kan förstå varför människor inte är gladare, när det går så bra för Sverige. Men kanske ligger under ytan en slumrande existentiell kris? En vag känsla av att det finns något i vår kultur som inte riktigt klarar av att hantera de problem som landet står inför, ja att vår kultur inte ens klarar av att hantera sig själv? En känsla som sträcker sig över hela det politiska fältet, om än med skilda förtecken. Kanske är det något med kulturen? Kanske har vi kulturångest?

Och den svenska kulturen har vissa särdrag som gör att den kan ha svårt att hantera den situation av polarisering och ökade konflikter om kulturfrågor som vuxit under senare år. Sverige har länge varit ett förhållandevis homogent land med stark konsensuskultur, och ett land mer präglat av ingenjörer (som ser handfasta praktiska problem att lösa) än filosofer (som vill resonera om problemens art, inte skyr det som inte går att ta på, som vill pröva även de argument man själv inte nödvändigtvis omfattar, till exempel). I långa stycken är vi också ett land präglat av ››

Mont-Saint-Michel: natur och kultur flyter samman.

FOTO: ALAMY

individualistiska ideal, framvuxna i en miljö som alltså varit anmärkningsvärt homogen – inte minst i internationell jämförelse. Det har gjort det lätt för svensken att vara tolerant: få har avvikit nämnvärt från det övergripande kulturmönstret. Det är lätt att tillåta alla att välja sin egen färg när alla ändå väljer svart. Det är lätt att gilla olika så länge alla gillar lika.

Individualism innebär frihet, öppenhet och tolerans även för sådant som inte nödvändigtvis gagnar det som är bäst för samhället som helhet. Den kollektivism som präglade äldre tiders kultur – den som möjliggjorde skapelsen av något som Mont-Saint-Michel – skulle de flesta av oss sannolikt uppfatta som outhärdlig, med krav på underordning som går bortom vår fattningsförmåga. Men alla kulturer har en baksida, och den individualistiska kulturens baksida skulle kunna sammanfattas med ordet självupptagenhet. Ingen skall någonsin komma och tala om för mig vad jag skall göra. Nåde den politiker som föreslår lådcykel till köpcentret för att skona naturen eller rentav få mig att köpa mindre. Det är ingrepp i min frihet som individ. Mitt rörelseutrymme skall ingen begränsa. Ingen kultur är normlös, men i vår individualistiska kultur består den kollektiva normen framförallt i att motsätta sig kollektiva normer. Det ses som regel inte som legitimt att ifrågasätta en individ med hänvisning till kollektivets bästa, och för att markera att det inte är acceptabelt betecknas sådana former av ifrågasättanden ofta som intolerans. Därmed kategoriseras ifrågasättaren som moraliskt förkastlig och inga ytterligare sakargument krävs.

Vi har alltså en kultur uppbyggd på ett homogent samhälle – och som därmed haft lätt att vara öppen, tolerant och för heterogenitet. Denna kultur sätts nu på prov i mötet med det mångkulturella samhället. Och det är inte bara en fråga om mångkulturen i sig och hur vi klarar av den, utan också en situation som tvingar oss att förhålla oss till vad som egentligen är vår egen kultur, något vi uppenbarligen har svårt för. Det gör det inte lättare att hantera frågor om mångkultur. Om det är svårt att förhålla sig till sin egen invanda kultur, hur svårt skall det då inte vara att förhålla sig till det okända. Vi blir ingenjörer och vill finna snabba lösningar på problemet, istället för filosofer (eller antropologer) som först vill resonera om och förstå det. De snabba kast som präglar debatten om kultur och mångkultur speglar både vilsenhet och frustration.

Svensk politik har, med sitt sociala ingenjörstänkande, ändå länge behandlat kulturen som om den vore en tämligen enkel byggsats. Det är den inte. Kulturen utgör ett betydelsebärande nät, för att låna en bild av antropologen Clifford Geertz, där trådar löper samman på intrikata sätt, och där man inte plötsligt kan lägga in en helt ny del eller ta bort en gammal, och tro att helheten inte kan ta skada. Svensk integrationspolitik illustrerar hur den svenska fyrkantigheten och övertron på politiska lösningar inte klarar av det mer holistiska perspektiv som kulturförståelse förutsätter. Statsvetaren Andreas Johansson Heinö har i sin bok *Farväl till folkhemmet* (2015) den politiska processen från homogent folkhem till mångkulturellt invandrarland, en process som skvallrar om aningslöshet och bristande antropologisk analys, över hela det politiska fältet. Att det skulle kunna uppstå några större problem i det svenska samhället bara för att man för in nya kulturer verkar inte riktigt ha föresvävat svenska beslutsfattare. Beslutsfattare som sedan, när mångkulturen börjar märkas – genom att visa sig vara en annan kultur än den svenska – reagerar med förvåning eller rentav bestörtning, kanske tydligast manifesterat i statsminister Stefan Löfvens barska proklamation: I Sverige hälsar man på varandra. Man tar både kvinnor och män i handen.

Efter ett antal år av tämligen fruktlös diskussion om huruvida det verkligen finns svenska värderingar (för en genomgång, se Dan Korns *Kalle Anka på kräftskiva. Berättelser från landet utan kultur, 2017*), råder idag viss politisk samstämmighet om att svenska värderingar både finns och rentav kan vara viktiga för samhällsgemenskapen. Vad det resoneras mindre om är hur dessa värderingar förhåller sig till den övergripande struktur de är en del av: kulturen, det där betydelsebärande nätet. Om politiken först lägger grunden för ett mångkulturellt samhälle, är det inte självklart att den sen kan komma rusande och försöka pressa tillbaka de nya värderingar som vuxit fram – och som de etablerade partierna dessutom uppmuntrat att växa fram genom sin samlade uppslutning bakom mångkultur – för att sedan ta avstånd från dem, och istället yrvaket rycka ut till försvar för de värderingar och kulturuttryck politiken sent omsider ser som viktiga.

”Principer, till exempel principen om likabehandling eller om religionsfrihet, har blivit svenskens försök att finna decibel och metrar även på kulturens område.”

Kulturell förändring går långsamt. Ironiskt nog är det nu, när effekterna av det politiska beslutet om mångkultur 1975 börjar märkas på allvar, som politiken börjar ändra sig, och istället förmedlar tankegångar som snarare för tankarna till en assimilationspolitik: I Sverige talar vi svenska, tar vi varandra i hand, och står upp för svenska värderingar. Och hör sen! Svensk politik har både tonat ned, eller rentav förnekat existensen av, svensk kultur och bejakat mångkultur, och nu när man ser resultatet är man uppenbarligen missnöjd och börjar tala om vikten av svenska värderingar och handskakningar.

Värderingar är en del av det som upprätthåller en kultur. Men olika typer av kulturyttringar upprätthåller också värderingar, till exempel sedvänjor, livsmönster och traditioner. Att hög som låg tvingas stå i kö då och då speglar ett kulturellt jämlikhetsideal, medan begravningsceremonin speglar en kultur där en död människa ges en särställning alldeles efter sin död. Diskussionen om värderingar hänger direkt samman med diskussionen om kulturen som helhet – och mångkulturen – antingen svenska politiker vill det eller inte. Om vi återknyter till exemplet om att kvinnor och män skall ta varandra i hand, så speglar det en kultur där likabehandling mellan kvinnor och män är det påbjudna, medan vägran att göra så speglar en kultur där så inte är fallet. Även om man plötsligt skulle tvinga alla på svenskt territorium att ta varandra i hand så skulle de underliggande kulturmönstren inte förändras över en natt – de tankemönster som givit upphov till denna handling finns kvar. Politikens plötsliga påbud om att ta varandra i hand bryter dessutom mot det den förmedlat de senaste decennierna. Den som till exempel går miste om en anställning för att ha vägrat ta den tilltänkta chefen i hand kan till exempel få skadestånd. Inte konstigt då att människor från andra kulturer haft goda skäl att tro ››

att man inte behöver anpassa sig till svenska sedvänjor – eller svensk kultur – när man bosätter sig i Sverige.

Ordet ”kulturkrock” är så utslitet att det knappt längre syns vad det betyder. Låt oss ändå begrunda det ett ögonblick. För det kan verkligen uppstå krockar när vitt skilda kulturer möts. Och med detta menas alltså inte att kulturer skulle vara statiska, eller kunna främjas av yttre påverkan. Att ta intryck från andra kulturer behöver självklart inte vara av ondo. Men på motsvarande sätt behöver det inte heller nödvändigtvis vara av godo. Om konsekvenserna blir goda eller inte är en empirisk fråga, inte något man kan postulera på förhand. Och olika kulturer kan vara mer eller mindre svårförenliga. Liksom i naturen är det en fråga om balans. Antropologen Claude Lévi-Strauss har formulerat det som att *varje kultur kan frigöra sin inneboende skaparkraft endast genom att finna den rätta balansen mellan isolering och kontakt med andra*. I Sverige har resonemangen om balans saknats. Istället har det funnits en programmatisk tro på att mångkultur, alldeles oavsett vari den består, är god. Den som på något vis ifrågasatt detta har löpt överhängande risk att anklagas för främlingsfientlighet eller rent av rasism. Idag förs en diskussion om att allt det som mångkulturen fört med sig inte är av godo. Men att det kan finnas mer grundläggande problem med ett mångkulturellt samhälle är ett påstående som ännu så länge i stort sett är förbehållet Sverigedemokraterna, bara det en omständighet som gör att övriga partier har svårt att ta i frågan, om de nu till äventyrs skulle vilja det.

”Värderingar är en del av det som upprätthåller en kultur. Men värderingar upprätthålls också av andra kulturyttringar: sedvänjor, livsmönster och traditioner.”

Den svenska kombinationen av långtgående individualism, en stark norm om att visa tolerans för olikheter samt ingenjörstänkandet, även i kultur- och moralfrågor, påverkar också argumentens form. Det innebär en debatt där det undflyende drag som kännetecknar kulturen måste undvikas, och alla argument i kulturfrågor knytas till något fast och strukturerat, helst formulerat i lagtext. Principer, till exempel principen om likabehandling eller om religionsfrihet, har blivit svenskens försök att finna decibel och metrar även på kulturens område.

För att ta några exempel. Om det uppstår problem med vissa religiösa friskolor, så lyder ett stående argument för att motverka detta, att alla religiösa friskolor bör förbjudas, även religiösa friskolor som funnits under lång tid och inte vållat några problem. Lika för alla är den rådande principen här: att bara förbjuda en viss typ av religiös friskola går inte.

Den som motsätter sig böneutrop med högtalare från moskéer, men inte klockringning, trasslar lätt in sig i argument om att kyrkklockor har mindre religiös laddning eftersom klockklangen inte innehåller ord. Detta argument håller helt enkelt inte – självklart har kyrkklockor en religiös laddning. Att många människor inte uppfattar den har att göra med att det är en integrerad del i den svenska kulturen, ett uttryck för att svensk kultur är fullkomligt genomsyrad av kristendom. Men det finns också människor som uppfattar kyrkklockor som högst religiöst laddade. Vi skulle inte kunna rensa ut alla kristna spår ur den svenska kulturen med mindre än en kulturrevolution. Men det argumentet förutsätter förstås att man erkänner att det finns något sådant som svensk kultur, och att denna svenska kultur dessutom skulle äga företräde på svenskt territorium. Det är också ett argument som verkar sitta långt inne. Från det allmännas håll vidare knyts frågan däremot, betecknande nog, till just decibel – så länge ljudnivåerna inte överskrider de tillåtna så föreligger inga problem. Böneutrop är en fråga om natur, inte kultur.

Även diskussionen om bruket av slöja är talande. Huvudargumentet mot slöja är som regel att det innebär förtryck av de kvinnor som tvingas att bära slöjan. Det är ett individualistiskt argument, knutet till den individ som bär slöjan, och det faller om kvinnan själv framhärdar i att hon bär den frivilligt. Men detta är inte bara en fråga som rör individen, utan även vilken påverkan ett utbrett bruk av slöja har på den svenska kulturen. Argument som rör slöjbrukets påverkan på samhället i stort tillmäts dock inte samma tyngd som de individualistiska argumenten. Men även detta är frågor som borde ställas. Vilken kvinnosyn legitimeras? Hur påverkar detta fenomen synen på de kvinnor som *inte* bär slöja? Att ställa sådana frågor betyder inte att man förordar slöjförbud. Men att frågan lämnas obesvarad, och att svaret inte självklart är positivt, talar däremot för att detta bruk inte är något som skall uppmuntras av det allmänna (i till exempel broschyrer, på förskolor etc).

Vidare, den som uttrycker oro för klaner eller mer allmänt etniska enklaver och deras påverkan på det svenska samhället, bemöts inte sällan med att Sverige minsann har sina egna ”klaner” och etniska enklaver, se bara på frikyrkan, adeln och arbetarklassen. Som om subkulturer som under mycket lång tid verkat inom den svenska kulturen, skulle vara att jämställa med släktskapssystem som bygger på en helt annan kultur, och i vissa fall inte ens accepterar den svenska statens överhöghet. Det finns verkligen vissa grundläggande mänskliga handlingsmönster som går igen i de flesta kända kulturer, men det är inte liktydigt med en reflexmässig kulturrelativism, där allt det nya det mångkulturella samhället för med sig skulle gå att införliva i den svenska kulturen på något enkelt sätt.

Mot denna bakgrund är det inte märkligt att debatten kastas hit och dit. Å ena sidan mer eller mindre långsökta principargument för att motivera tillstånd eller förbud åt det ena eller andra hållet, å andra sidan plötsliga infall från den högsta statsledningen, där den som av kulturella skäl – därtill under lång tid uppmuntrad av det allmänna – inte vill beröra andra människor fördöms. Ekonomin kan gå hur bra som helst – när politiken inte förmår hantera dessa frågor på ett sätt som framstår som genomtänkt och någorlunda konsekvent är det inte konstigt om en känsla av missmod sprider sig. Man kan få kulturångest för mindre.

Katarina Barrling är docent i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

INTERVJU

Det svenska valet fick ett stort internationellt genomslag. Den brittiske statsvetaren **Matthew Goodwin** reder ut vad som förenar och skiljer politiska populister i Sverige och Storbritannien.

Av Mats Wiklund

I andras ögon

SVERIGEBILDEN ÄR NÅGOT av en svensk specialitet att ägna sig åt: Vad tycker de egentligen om oss? Vi i det lilla, hypermoderna landet vill bli beundrade och därmed bekräftade. Länge fick vi också lugnande besked genom omvärldens uppskattning för en modell och en samhällsordning som tycktes klara av det mesta. Inte minst stod den rycken mot extremism och fördomar. Svenskarna höll stånd mot de onda krafterna och framstod som både ett undantag och ett föredöme. Men under senare år har vårt goda namn och rykte satts ifråga. Förklaringen är det politiska tumultet som följde på flyktingkrisen 2015. Istället för att uppmärksamma pragmatism och tolerans började nu de internationella kommentarerna inrikta sig på samhälleliga motsättningar och påfrestningar. Modellen hade tydliga sprickor. Sverige höll på att bli annorlunda.

Att så många utländska medier följde valrörelsen var alltså knappast överraskande. Inte heller att Sverigedemokraterna – själva sinnebilden för den nya Sverigebilden – stod i centrum. Inte ens de rationella och samarbetsinriktade svenskarna kunde värja sig.

Den brittiske statsvetaren Matthew Goodwin vid University of Kent är specialiserad på populism, euroskepsism och brittisk politik. Han har bland annat skrivit den uppmärksammade *Revolt on the Right. Explaining Support for the Radical Right in Britain* (med Robert Ford). Goodwin följde också och kommenterade dagligen den svenska valrörelsen. Hur ser han och britterna på Sverige? Beröringspunkterna mellan länderna är flera.

Mats Wiklund (MW): Du twittrade att mediernas rapportering av det svenska valet var missledande.

Matthew Goodwin (MG): Ja, som en reaktion på en tweet från (den brittiske historikern) Simon Schama. Han tyckte att det var alldeles för stor uppmärksamhet på Sverigedemokraterna och att vi istället borde ha talat mer om de små partierna och att Socialdemokraterna och vänstern ju faktiskt vann.

MW: Men du håller inte med.

MG: Nej. Om man sätter Sverige i ett europeiskt politiskt sammanhang och med de stora trender som sveper fram över väst råder det ingen diskussion om att valet handlade om Sverigedemokraterna. Inte bara utifrån deras röstandel, utan mer konkret hur den politiska debatten har utvecklats i Sverige sedan 2015. Där har de spelat en betydande roll. De inom vänstern som hävdar att valet inte handlar om Sverigedemokraterna utan om något annat har tagit fram sin tröstfilt.

MW: De var nog glada att Socialdemokraterna inte kollapsade.

MG: Den reaktionen är i sig ett bevis för problemet med den politiska debatten: ett maniskt kortsiktigt tänkande. Satt i ett historiskt perspektiv är Socialdemokraternas valresultat på 28 procent det sämsta på över hundra år. Och det följer på historiskt låga valresultat för socialdemokrater i Tyskland, Österrike, Italien, Tjeckien och Nederländerna. Det enda skälet till att det inte inträffat i Storbritannien är vårt valsystem. En av de viktiga händelserna i Europa och som speglades i det svenska resultatet är den nationella populismens framväxt och den går hand i hand med socialdemokratins kollaps. Det finns ingen väg tillbaka för Socialdemokraterna och heller ingen möjlighet till mer bestående koalitioner. Om de ska finna en väg tillbaka måste de ha något nytt att säga.

MW: Den brittiska rapporteringen från det svenska valet gav intryck av att något nytt har inträffat. Detta homogena, pragmatiska och upplysta land med sin progressiva politik har förändrats. Intrycket som många britter måste ha fått är att vi inte är samma land som förr.

MG: Från brittiskt håll är uppfattningen inte bara att valet var annorlunda och att Sverige är annorlunda utan att Europa förändras och att Sverige är en del i den processen. För britter är det som händer i Sverige intressant. För det första är Sverige ekonomiskt starkt med låg arbetslöshet och med en utvecklad välfärdsstat. För det andra är det ett historiskt sett tolerant och liberalt sinnat land. Och för det tredje har det under hela efterkrigstiden utmärkt sig av att inte vara populistiskt. Detta har ni haft gemensamt med oss, men också med Tyskland och Nederländerna: liberala demokratier med starka politiska institutioner som framstod som immuna mot populism. Just nu är Sverige

Just nu är Sverige särskilt intressant för Storbritannien därför att vi just genomlevt en populistisk revolt: Ukip och brexit.

särskilt intressant för Storbritannien därför att vi britter nyligen genomlevt en populistisk revolt: Ukip och brexit. Vi har erfarit hur snabbt politiska förändringar kan ske. Vi ser flera av samma sorts dynamiska effekter i Sverige. Ni har likadana debatter om säkerhet, migration, lag och ordning som vi har haft. Om Sverigedemokrater och nationella populister kan få 17–18 procent av rösterna i Sverige kan de få det var som helst.

MW: Länge trodde vi att vi stod över nationell populism.

MG: Swedish exceptionalism! Föreställningen om att ni var ett undantag. Den fanns länge hos oss också. Det skrevs artiklar om British exceptionalism. Här skulle aldrig populism fungera. Vår kultur var medborgerlig ("civic"). Detta är den demokratiska parlamentarismens födelseort med starka institutioner. Bara struntprat! Allt som krävdes var en effektiv kommunikatör – Nigel Farage i Ukip - med en framträdande och bärande fråga – immigration – och ett svagt ledarskap i det politiska etablissemanget. Och vips! en populistisk revolt.

MW: Men Ukips bakgrund och politiska inriktning är annorlunda än Sverigedemokraternas.

MG: Ukip kom från De konservativa, från ett etablerat och legitimt håll. Det blev därför lättare för dem att hävda sig politiskt. Det kan däremot inte Sverigedemokraterna med sin bakgrund i extremistiska och närmast nynazistiska rörelser. Trots det, trots att de kommer från en av Europas mest liberala stater, kan de alltså få 17–18 procent av rösterna. För mig gör det Sverige mer anmärkningsvärt än de flesta andra demokratier.

MW: Takten i den politiska förändringen, i populismens framryckning, är också remarkabel. Den utmärks inte minst av sin hastighet.

MG: För ett år sedan hade *Economist* Angela Merkel och Emanuel Macron på omslaget med budskapet att de representerade en ny europeisk ordning. Ett år senare har *Time* Matteo Salvini på omslaget som representant för det nya Europa. Det här – snabbheten – har också stöd i data och forskning. Vad gäller Sverige kan man från runtomkring år 2000 se en markant ökning av antalet rörliga väljare som byter parti från det ena valet till det andra. Svenskarna framstår inte längre som trogna sin stam, de är tillgängliga. Likaså ser man en påtaglig minskning bland dem som sympatiserar med den politiska mitten, etablissemanget – särskilt hos arbetarklassen där immigrationsfrågan är viktig. Det skiftet inleddes redan före flyktingkrisen men accelererade därefter. Sedan börjar lag och ordning samverka med immigrationen och i det läget får Sverigedemokraterna sin skjuts i opinionen.

MW: I både Sverige och Storbritannien fanns alltså en grogrund för Sverigedemokraternas och Ukips politik.

MG: Båda hade sedan lång tid tillbaka en mottaglig publik för sina budskap. Tidigare fanns en efterfrågan, men inte en tillgång. I Storbritannien fanns efterfrågan långt före folkomröstningen och brexit: en oro över immigration och en politisk elit som flyter ovanpå. Och i det läget dyker Nigel Farage upp.

MW: Men nu har Ukip rasat samman. Det var ändå till allra största delen en enmansföreställning: Farage. Sverigedemokraterna, däremot, har byggt upp sin organisation mer långsiktigt och bredare.

MG: Men man kan fråga sig vad som nu ska ske i Sverige. The jury is still out. Man kan också hävda att Ukip hittills har haft ett mycket större genomslag i Europa och i väst än nästan något annat radikaliserat parti. De skapade själva förutsättningarna för brexit och drev sedan en kampanj som de vann. I maj är det val till Europaparlamentet och man kan räkna med att de här partierna kommer att göra bra ifrån sig. Men sedan då? Hur ska de ändra Europas politiska inriktning? Det återstår att se.

MW: Men de försöker redan att ändra på europeisk politik: hårdare gränskontroller, stärkande av etniska majoriteters ställning, motstånd mot islam, överföring av politisk makt från EU till nationalstaten.

MG: Det är väldigt mycket tal om Macron i Europa. Men han är i själva verket undantaget. Politikerna och partierna som går framåt är Viktor Orbán, Matteo Salvini och Sebastian Kurz. Samtidigt driver CSU och AfD Merkel åt höger och danska socialdemokrater kräver hårdare tag för integration och immigration. Och – eller hur? – vi ser nu det svenska partipolitiska etablissemanget överge sin integrations- och flyktingpolitik och börja överväga att närma sig sina nordiska systerpartiers hållning i de frågorna. Det rör sig alltså om grundläggande politiska förändringar och därför är det frustrerande att människor förnekar detta eller säger att Socialdemokraterna vann valet.

Ett motgift mot vardagarnas gråhet

Jean d'Ormesson var en av Frankrikes populäraste författare. Emmanuel Macron talade på hans begravning, där också flera tidigare presidenter närvarade.

Av Lena Kåreland

Den som besöker en bokhandel i Frankrike får snart ögonen på travar av böcker av Jean d'Ormesson. Sedan denne författare avled, vid 92 års ålder, i december förra året har flera av hans verk tryckts upp på nytt. Efter sin debut 1956 publicerade han drygt fyrtiotalet böcker. På svenska är han representerad endast med den självbiografiska skildringen *Gud till behag* (1979), som på franska utkom 1974 med titeln *Au plaisir de Dieu*. Där berättar han om sin aristokratiska uppväxt och sin ätts anor ända från korstågstiden och fram till nutiden. Främst uppehåller han sig vid 1900-talet och detta sekels omvälvande händelser vilka radikalt förändrade släktens traditioner och hundraåriga privilegier. Boken har också utgjort underlag för en tv-serie som sändes första gången 1977 i sex avsnitt.

"Den eleganta lätthet som kännetecknar d'Ormessons böcker utesluter dock inte djup och eftertanke. Hans lärdom var närmast encyklopedisk."

År 2015 utgavs en första volym av d'Ormessons verk i den prestigefyllda Pléiade-serien, ett säkert tecken på ett författarskaps betydelse. Det är dessutom ovanligt att en författare hamnar i denna serie redan under sin livstid, vilket ytterligare visar den vikt som man i Frankrike tillmäter d'Ormessons verk. Själv uttryckte han sin stolta glädje med följande ord: "Med La Pléiade har jag fått mitt Nobelpris, och jag byter inte bort det mot det verkliga."

Jean d'Ormesson var en mediefigur av stora mått, vilket delvis är en förklaring till hans popularitet. Han var en frekvent gäst i Bernard Pivots litterära tv-program *Apostrophes*, som sändes under åren 1975–1990 för att sedan ersättas av *Bouillon de culture*, som pågick under åren 1991–2001. Med sina intensiva blåa ögon och ett spjuveraktigt leende charmade han alla. Trots sin höga ålder uppträdde han även under de senaste åren i flera tv-debatter och underhållningsprogram.

Under innevarande år har ljuset nästan oavbrutet varit riktat mot d'Ormesson. Fransk television har sänt flera minnesprogram om honom, och vid den årliga bokmässan i mars i Vincennes utanför Paris var hans författarskap ämnet för ett brett upplagt program, arrangerat av tidningen *Le Figaro*, där d'Ormesson var chefredaktör under åren 1973 till 1977. Det verkar rentav som om Frankri-

Lena Kåreland är professor emerita i litteraturvetenskap. Hennes senaste bok är *Förbjuden frukt. Litterärt, franskt & kvinnligt* (2018).

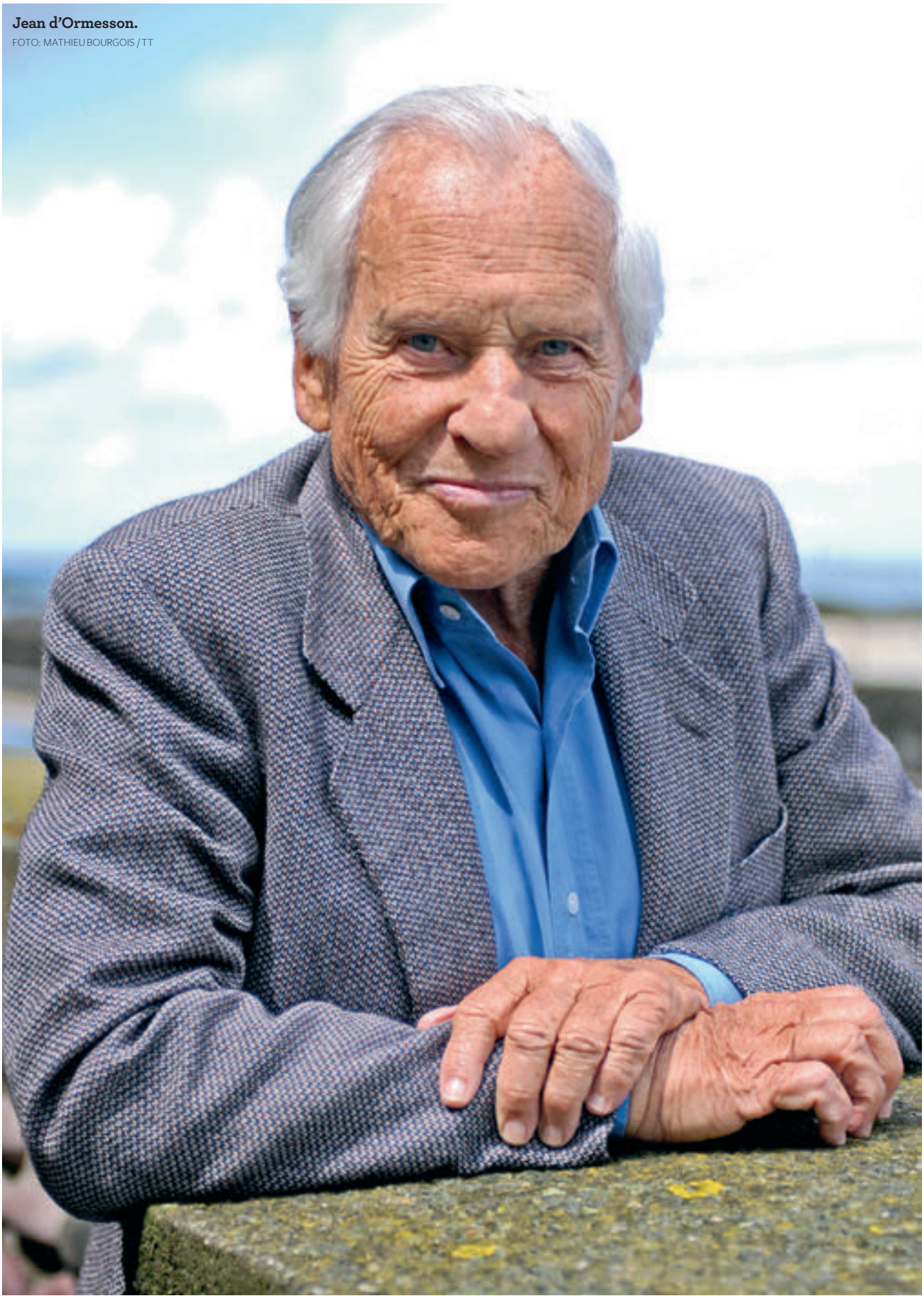

Jean d'Ormesson.
FOTO: MATHIEU BOURGOIS / TT

>>

ke drabbades av litterär landssorg i samband med d'Ormessons död. Han hedrades med en nationell minneshögtid på paradgården utanför Hôtel des Invalides i Paris. Vid ceremonin var inte mindre än tre tidigare presidenter närvarande, Valéry Giscard d'Estaing, Nicolas Sarkozy och François Hollande. Nuvarande presidenten Emmanuel Macron höll högtidstalet, varvid han träffande karakteriserade den avlidne författaren som "ett motgift mot vardagarnas gråhet" och lade ned en guldpenna på kistan, svept i trikoloren. Det är inte ofta som franska författare hyllas med sådan pompa.

Jean d'Ormesson var i många avseenden en motsatsernas och paradoxernas man. Han var aristokrat av födsel och vana, en inkarnation av Frankrikes gamla salongskultur med en konversationsförmåga av rang. Hans författarskap är till viss del en spegel av Frankrikes litterära och kulturella liv under senare delen av 1900-talet. Men sina rötter har d'Ormesson i klassicismens klarhet och i 1700-talets upplysningstänkande. Hans ironiska skärpa kan lätt leda tankarna till Voltaire, och man kan hos honom även se ett släktskap med Montaigne. Men språkligt är han modern, avskalat enkel och vass.

Historien har spelat en viktig roll i hans skrivande och han går gärna i dialog med tidigare författare. Han såg sig själv som den siste i en rad författare som börjar med namn som Boussuet, Saint-Simon och Chateaubriand. Samtidigt var han folklig och lättsam och angelägen om att slå en brygga mellan eliten och gemene man. Han hade en stor läsarskara, som entusiastiskt tog del av hans verk, såväl romaner som essäer, filosofiska verk och minnesskildringar.

"Säkert var han en av de få eller rentav den ende av 2000-talets författare som aldrig använt vare sig skrivmaskin eller dator, bara det vita papperet och en enkel penna."

Ett postumt arbete med titeln *Et moi, je vis toujours* utkom i början av detta år. Vid lanseringen påpekade hans dotter, förläggaren Héloise d'Ormesson att fadern alltid sagt att han skulle försvinna utan att ha sagt allt. En av hans böcker, utgiven 2013, har just titeln *Un jour je m'en irai sans en avoir tout dit* ("En dag kommer jag att ge mig iväg utan att ha sagt allt"), ett citat hämtat från en av Louis Aragons dikter som han älskade och kunde utantill. Trots att Aragon var en oförtröttlig försvarare av kommunismen uppskattades han som poet och författare av den konservative d'Ormesson, som kunde skilja på sak och person.

Jean d'Ormesson skrev oavbrutet, driven av aldrig sinande kärlek till litteraturen. Men denna kärlek till det litterära hade sina rötter i författarens lika stora kärlek till livet. I unga år hade han länge tvekat om vilken väg han skulle slå in på. Det yrke han ville utöva var, som han betecknade det, "att älska livet och förstå världen", en vacker och svår uppgift. Men den yrkesbeskrivningen hade hans plikttrogen och arbetsamme far ytterst svårt att acceptera. Den optimistiska livsglädje som präglade d'Ormesson genomsyrade också hans texter och tycks ha överförts även till hans läsare som i hans skrifter fick en motvikt till den vardagliga monotonin och tristessen. Han gav, som president Macron framhöll i sitt hyllningstal, livslust till melankolikerna och förmedlade framtidstro till pessimisterna. Den eleganta lätthet som kännetecknar d'Ormessons böcker utesluter dock inte djup och eftertanke. Hans lärdom var närmast encyklopedisk.

Jean d'Ormesson föddes 1925 i Paris. Fadern var diplomat, vilket innebar att familjen ofta fick byta bostadsort. När Adolf Hitler dök upp på den politiska scenen var fadern stationerad i München. Han såg tidigt vilka faror nazisternas makttillträde innebar, och så ofta han kunde hjälpte han judar att fly från Tyskland. Under uppväxtåren kom d'Ormesson att bo även i Rumänien och Brasilien. Efter studentexamen studerade han filosofi vid den ärorika École normale supérieure i Paris, där Jean-Paul Sartre och Simone de Beauvoir hör till några av de mer kända eleverna. Under ett antal år arbetade d'Ormesson sedan som journalist, bland annat vid *Paris Match*. År 1950 utnämndes han till generalsekreterare vid Unesco, en tjänst som medförde resor runt om i världen. Detta passade honom utmärkt, eftersom han alltid haft en längtan efter uppbrott och en lust att bege sig ut i världen. Italien och den grekiska övärlden var hans resmål par preference.

Kanske förvånar det inte att titeln till en av d'Ormessons böcker är *Histoire du Juif errant* (1990). Han fascinerades av Ahasverus öde och av de lidanden som odödligheten orsakade denne skomakare i Jerusalem. Berättelsen om Ahasverus, som vägrade Jesus att vila under vägen till Golgata och som straff för detta dömdes till ett evigt vandrande världen runt, är en hisnande äventyrsroman och samtidigt en skildring av mänsklighetens öden genom seklerna. Startpunkten för berättelsens vindlande färd genom ett myller av platser och tidsepoker är Venedig, en stad där d'Ormesson var lika hemmastadd som i Paris och dit han ofta återvände.

Även om det vore överdrivet att beskriva d'Ormesson som en katolsk författare, tog han relativt ofta i sina böcker upp religiösa frågor. Han brukade framhålla att han hade fostrats i den katolska religionen och hoppades få dö i denna religion – "om den vill ha mig", tillade han pillemariskt.

Politiskt stod d'Ormesson till höger. Han var en hängiven beundrare av Charles de Gaulle alltsedan han som tonåring lyssnat till generalens uppmaning till motstånd när Frankrike kapitulerade 1940. Vid presidentvalet 2012 stödde han Nicolas Sarkozy, vilket inte hindrade att han hade en nära relation även till socialisten François Mitterrand. Denne inbjöd honom vid ett tillfälle till Élyséepalatset till ett frukostmöte på tu man hand. Under flera år hade d'Ormesson även uppdrag för olika ministerier i Frankrike. Men politiken intresserade honom inte i större utsträckning, trots att han växt upp i en familj som varit starkt politiskt engagerad. "Jag är mer upptagen av mig själv än av andra", har han sagt, "och jag har dessutom benägenheten att inte avsky mina motståndare utan ger dem ofta rätt i deras argumentering." Han är aldrig dogmatisk i sina uttalanden, och avhåller sig från att ge några kategoriska svar på komplicerade frågor. "Det enda jag vet", skriver han, "är att världen är en hemlighet och att vi själva är gåtor."

Litteraturen stod för d'Ormesson över politiken. Det var kärleken till litteraturen som fick honom att ge ut *Une autre histoire de la littérature française* (1998), där han porträtterar ett antal franska författare genom tiderna. En ny utvidgad utgåva kom 2005. Det är långtifrån någon traditionell litteraturhistoria som d'Ormesson presenterar läsarna. Urvalet är personligt, och texterna kännetecknas av knivskarpa karakteristiker i kombination med ett intresse för det anekdotiska. I det inledande avsnittet beskriver han den hänförelse den stora litteraturen väcker hos honom, läsningen av klassikerna får hans hjärta att klappa. Han fröjdar sig över Le Cids triumf i Corneilles drama och bekänner att Prousts romaner ofta får honom att skratta. En favoritförfattare var Chateaubriand som han också ägnade en biografi, *Mon dernier rêve sera pour vous* (1982).

Det dröjde innan d'Ormesson slog igenom som författare. Hans första roman, *L'amour est un plaisir* (1956), såldes endast i 2 000 exemplar. Den skildrar en bilresa i Provence som tre unga män och en ung flicka företar under en vacker sommarmånad. Det hjälpte inte att hans förläggare Juillard i honom såg "en bror till Françoise Sagan", som två år tidigare hade kommit ut med skan-

dalsuccén *Bonjour tristesse*. Under hela 1960-talet var försäljningssiffrorna låga, och ingen av hans romaner fick någon större uppmärksamhet i pressen. Ingen fick något pris, trots att det i Frankrike finns nästan lika många litterära priser som det finns ostar. I det självbiografiska verket *Au revoir et merci* (1966) tycktes d'Ormesson rentav beredd att ta avsked från sitt författarskap, om man ska tro på vad titeln säger.

Men så kom genombrottet 1971 med den brett upplagda historiska fresken *La Gloire de l'Empire*. Denna roman, en talangfull pastisch där myter och historiska tragedier vävs samman, renderade honom Franska Akademiens stora romanpris. Sannolikt spelade den också en roll för att porten till Akademien öppnades. Där invaldes d'Ormesson 1973 som efterträdare till författaren Jules Romain. Sedan dess har de flesta av hans böcker varit stora försäljningsframgångar, och d'Ormesson hörde till Frankrikes mest välbetalda författare. Och han förnekade inte att detta att tjäna pengar var något som intresserade honom. Han erkände att han nog alltför mycket hade älskat penningen, därför att den gav honom frihet och möjliggjorde för honom att ägna sig åt det han ville. Han hade dyra vanor och var mån om sin yttre framtoning. Bland annat älskade han att köpa dyra skor, och han sägs ha haft en garderob fylld av ljusblå skjortor i nyanser som framhävde hans blåa ögon.

Jean d'Ormessons omfattande och varierade författarskap rymde också filosofiska essäer såsom den 2016 utgivna *Je dirai malgré tout que cette vie fut belle* ("Trots allt vill jag säga att livet var vackert"), där han reflekterar över livet, döden och Guds existens. Han försjunker i sina minnen och för en diskussion mellan sitt jag och sitt överjag.

Böcker av d'Ormesson.

Den självbiografiska dimensionen i d'Ormessons verk är framträdande och märks redan i *Du côté de chez Jean*, hans andra bok från 1959. I den krönikeartade skriften *C'était bien* (2002) blandas däremot fiktion och fakta, redogörelsen för egna upplevelser är bara skenbart uppriktig. Vanligen sveper han över stora områden, gör eleganta sammanfattningar och drar slagkraftiga slutsatser av sina resonemang. Enstaka gånger kan emellertid de snärtiga formuleringarna tendera att dölja i grunden ganska banala utsagor.

Ibland resonerar d'Ormesson som en litteratursociolog över författarnas och böckernas villkor förr och nu. I dagens samhälle har litteraturen och boken blivit en vara på en marknad, precis som andra produkter såsom tvålar och äpplen. Enligt d'Ormesson var det franska förlaget Grasset först med att vid lanseringen av nya böcker ta hjälp av annonsering i dagspressen, till och med innan böckerna låg på bokhandelsdiskarna. Så skedde till exempel med Paul Morand, den store reseskildraren, verksam på 1920- och 30-talen. När hans *Champion du Monde* kom ut 1930 förvarnades läsarna i braskande annonser om att nu börjar nedräkningen, nu är det bara två dagar kvar tills boken finns tillgänglig. Idag är reklam av olika slag i medierna grundläggande för litteraturen. Ja, den betyder nästan allt för en författares och en boks framgång. Det insåg d'Ormesson själv. Han utnyttjade med stor skicklighet spelets regler, vilket han också villigt erkände.

"Under innevarande år har ljuset nästan oavbrutet varit riktat mot d'Ormesson. Fransk television har sänt flera minnesprogram om honom."

Jean d'Ormesson är inte någon författare som man lätt placerar in i det litterära fältet eller med några få ord karakteriserar. Han är dubbelbottnad och motsägelsefull, och på ett sätt kan det ses som en paradox att denne man verkligen ägnade så mycket tid åt att skriva böcker, han som så hett älskade livet, som ville resa, umgås, älska och simma i det blåa Medelhavet. (Han ägde en bostad på Korsika, där han tillbringade somrarna.) Men det som livet erbjöd räckte inte till. Det fanns en brist, en smärta som måste hanteras.

Alla mina böcker har växt fram ur bekymmer och ängslan, skriver han i *C'était bien* och citerar den portugisiske författaren Fernando Pessoa: "Litteraturen är ett tecken på att livet inte förslår." d'Ormesson utvecklar resonemanget och framhåller att Bach och Mozart kanske komponerade sina kantater och arior för att uttrycka sin glädje. Författarna däremot, anser han, skriver därför att de känner sorg. Det finns böcker därför att det finns ondska i världen och i människornas hjärtan.

Jean d'Ormesson har en plats i litteraturhistorien också för sin kamp för att Marguerite Yourcenar som första kvinna valdes in i Franska Akademien 1980. Han upprepade ofta att det enbart var hans förtjänst att Yourcenar fick den stol i Akademien som hon så väl förtjänade. Men portarna var till en början stängda med dubbla lås, och striden kring hennes inval blev mycket hård. Debatten fick extra glöd när Yourcenar framhöll att skulle hon väljas in, tänkte hon inte bära vare sig värja eller den traditionella akademidräkten.

Den första biografin om d'Ormesson, publicerad 2009, har titeln *Jean d'Ormesson ou l'élegance du bonheur* (Éditions du Toucan). Den är skriven av journalisten Arnaud Ramsay och har nu getts ut i nyutgåva. Här ges en skicklig syntes av författarens liv och verk. I en huvudsakligen kronologisk skildring får vi följa d'Ormessons karriär, och framställningen interfolieras rikligt med citat och kommentarer av vänner och kolleger liksom med uttalanden av d'Ormesson själv, hämtade från intervjuer och från de egna verken.

Jean d'Ormesson levde aktivt med sin tid och sina samtida. "Vi är alla i tiden som fiskarna i vattnet", skriver han. Men i mycket var han även en representant för ett svunnet Frankrike, för den avlägsna *l'ancien régime*. Därmed framstår han också som tidlös, en man för vilken orden var den främsta om inte enda ledstjärnan. Säkert var han en av de få eller rentav den ende av 2000-talets författare som aldrig använt vare sig skrivmaskin eller dator, bara det vita papperet och en enkel penna.

CIVILISATION

Från misslyckad till monument
64 Tobias Berglund om Gustaf Mannerheim

Leonardo som förebild
66 Alfred Sjödin om Leonardo da Vinci, Valéry och Viktor Rydberg

Rilke förtjänar bättre
68 Vera Maria Olsson kritiserar en översättning

Livet bakom järnridån
69 Jakob Sjövall läser Sigvard Lindqvist

Nidbild av samlingsregeringen
70 Alf W Johansson kritiserar norsk kritik av Sverige

Krönika
71 Anna Victoria Hallberg varnar för värderingsflanken

I korthet
71 Emma Ophus tittar på gamla tv-program

LITTERATUR

Tvivelaktig skuggutgivning

Nyligen kom en utmärkt nyöversättning av Joyces mästerverk *Dublinbor*. Trist nog utgavs samtidigt en gammal, förlegad översättning av samma bok, skriver **Tommy Olofsson**.

MODERNISTA HETER ETT bokförlag som man kan reta sig på. Det ägnar sig åt ett slags skuggutgivning, genom att ge ut bedagade översättningar av klassiska verk. För de äldre översättningarna betalar företaget inte en enda krona, eftersom rättigheterna är utgångna och översättarna sedan lång tid avlidna.

När Bonniers för några år sedan satsade på att låta göra nyöversättningar av Jane Austen, med förnämliga resultat, passade Modernista på att ge ut gamla översättningar av just de romaner som Bonniers satsat på att ge ny språkdräkt, två nyöversatta av Maria Ekman och en av Gun-Britt Sundström. De gamla översättningarna, som borde ha blivit utrangerade, konkurrerade på bokmarknaden med nyöversättningarna.

Själv gjorde jag för trettio år sedan en nyöversättning av James Joyces första roman, *A Portrait of the Artist as a Young Man*. Jag blev ombedd att göra den eftersom en uppmärksam bokförläggare hade lagt märke till att den tidigare översättningen inte var fullständig, att den första översättaren tagit sig friheten att hoppa över vissa partier och att summariskt återge andra. Min översättning gavs den adekvata titeln *Porträtt av konstnären som ung*. Men det var den gamla översättningen från 1921, med titeln *Ett porträtt av författaren som ung*, som återutgavs av Modernista för ett par år sedan.

Ebba Atterboms översättning av *A Portrait of the Artist as a Young Man* är märkvärdig såtillvida att det är den första i bokform publicerade översättningen av ett verk av James Joyce. Den kom ut på svenska 1921, året innan *Ulysses* publicerades, alltså året innan den irländske författarens världsberömmelse med en rivstart började skjuta fart.

Det märks tydligt att Ebba Atterbom i sin översättning inte är klar över att hon har att göra med en berättare som är nyskapande. Hon normaliserar eller tar bort hans ansatser till *stream of consciousness*-teknik och gör honom mer tidstypiskt traditionell och alldaglig än han faktiskt var. Dessutom tar hon sig alltså friheten att hoppa över en del avsnitt, som om de vore onödiga longörer. Så gjorde översättare ofta på den tiden. Det är inget konstigt med det. Men jag tror inte att Atterbom tog sig sådana friheter i sina översättningar av den italienska Nobelpristagaren Grazia Deledda. Däremot låg det nära till hands att göra det med en ung irländare som skrivit en roman vilken i första hand verkade framstå som en uppgörelse med den katolska kyrkan. Det är min gissning att det var Atterboms perspektiv. Hon visste inte att det var James Joyce hon hade att göra med, kan inte ha haft skuggan av en aning om vad som skulle komma. Och det kom alltså snart nog. 1922 kom *Ulysses* ut. Idag är det inte många som betraktar Grazia Deledda som en viktigare författare än James Joyce.

JAG FRÅGADE REDAKTÖREN på Modernista, Henrik Petersen heter han, om han kände till att Atterboms översättning är ofullständig. Det gjorde han inte, men försvarade utgivningen med att översättningen har ”ett historiskt värde”. Man måste fråga sig om denna föreställning om en äldre översättnings historiska värde var det som drev Modernista att mycket snart efter publiceringen av Erik Anderssons imponerande nyöversättning 2013 av *Ulysses* ge ut Thomas Warburtons gamla översättning från 1946 av samma roman.

Att låta nyöversätta en tjock och komplicerad roman som *Ulysses* är en stor satsning och en kostsam sak. Att ge ut en inaktuell översättning kostar ingenting mer än tryckningen. Och förfarandet kan lura köpare. Modernista bör se över sin heder som bokutgivare. Förlaget har fått dåligt rykte. Man kan inte, som den ovan nämnde

James Joyce.
FOTO: TT

förlagsredaktören, gömma sig bakom argumentet att äldre översättningar har ”ett historiskt värde”. Sådant är nämligen bara en angelägenhet för litteraturhistoriker, närmare bestämt för receptionsforskare. Men vanliga bokköpare tittar mest på prislappen och bryr sig sällan om att kolla hur gammal översättningen är.

NU HAR DET kommit ut två svenska versioner av James Joyces mästerverk *Dublinbor*, utgivna med endast ett par månaders mellanrum. Den som är intresserad av novellsamlingen ska absolut strunta i Modernistas återutgivning av Thomas Warburtons översättning från 1956 och istället välja Erik Anderssons, som nu ges ut på Albert Bonniers förlag. Andersson har även denna gång gjort ett gott arbete. Han är en följsam och smidig stilist, med fin känsla för de olika språkliga nivåerna i Joyces prosa. Han återger klarvaket växlingarna mellan det vardagligt slängiga och de mera prosalyriskt vackra eller rentav sirliga formuleringarna.

> *Joyce har ett sätt att dröja vid små stämningsskapande detaljer och att låta språket bli stilla och börja spinna som en katt.*

LIKSOM BETRÄFFANDE *Ulysses* kan det enstaka gånger hända att Erik Andersson missförstår något som Warburton har snappat upp bättre. I nyöversättningen av *Dublinbor* ges ett åskådligt och enkelt exempel på ett sådant missförstånd. Det gäller samlingens andra novell, ”Ett möte”, som på ett sidospår berör den klasskillnad som finns mellan pojkar som går i en gymnasieförberedande skola, den skolform som i Sverige förut kallades realskola och sådana mer råbarkade grabbar som går i vanlig folkskola, ››

National School. Det är en klassmotsättning av det slag som i svensk litteratur har fått sin mest berömda gestaltning i en dikt av Sten Selander, nämligen den som börjar med raderna ”Vi spelade kula på torget en dag, en liten folkskolegrabb och jag”. I Erik Anderssons översättning av Joyces novell skapas förvirring i och med att han översätter ”National School boys” med ”realskolegossar”. Det är en förväxling av rollerna! ”National School boys” är pojkar som går i folkskolan, det är busgrabbar som ibland får stryk på bara rumpan med rottingen. Pojkarna som står i centrum för berättelsen karakteriseras som annorlunda än ”National School boys” för att de går i en bättre skola och därmed inte är vana vid att bli bestraffade med rotting.

Det är en lustig miss i översättningen. Erik Anderssons misstag beror inte på bristande kunskaper i engelska utan förmodligen på att han inte har klart för sig vad realskola var för någonting. Det var en gymnasieförberedande skolform, dit elever kunde söka sig för att i snabbare takt få en bättre undervisning än den som gavs i folkskolan. Jag har själv gått i femårig realskola och har en examensmössa i en låda här hemma. Den är likadan som en studentmössa, men med grått tyg istället för vitt. Min egen grå mössa kommer till användning när något av mina barnbarn vill leka lokförare och bygger ett tåg av nästan alla stolar i huset. Den svenska folkskolan infördes 1842. Den irländska folkskolan lär vara den äldsta i världen, införd som obligatorisk redan 1831, och just med benämningen *National School*. Den engelska motsvarigheten till realskola är snarast *Secondary School*.

ATT BELÄGGA ETT litet fel kan bli skrymmande. Det finns ytterligare några tveksamheter i Anderssons översättningar av Joyces noveller, men försvinnande få. På det hela taget har han med stor brio överfört novellerna till livfull svenska. Man blir glad. Det råder inget tvivel om att han vida överträffar Warburton.

Något som Andersson lyckas förunderligt väl med är att moderera stilen så att den passar det ständigt skiftande tempot i Joyces prosa. Joyce har ett sätt att dröja vid små stämningsskapande detaljer och att låta språket bli stilla och börja spinna som en katt, låta det bli långsamt och dröjande, för att sedan plötsligt skjuta fart genom en prosaisk förklaring eller någon snabb och mycket vardaglig replik. Warburton är betydligt mer tungrodd i sin återgivning av Joyces kameleontiska prosa, inte alls lika sensibel och smidig som Andersson.

HISTORIA

Från misslyckad till monument

Det stora intresset för Gustaf Mannerheim hänger samman med Finlands behov av enande symboler, skriver **Tobias Berglund**.

IDAG FRAMSTÅR GUSTAF Mannerheim som Finlands viktigaste nationella symbol. Också i Sverige är intresset för honom stort. Förra året utkom tre uppmärksammade verk om honom, av Henrik Meinander, Dag Sebastian Ahlander och Herman Lindqvist. Böcker som nu har kommit i pocket.

Men ännu när Mannerheim var 50 år kunde hans karriär beskrivas som ”a study in failure” (för att citera historikern Robert Rhodes James beskrivning av Winston Churchills politiska och militära karriär fram till 1939). I december 1917 återvände Mannerheim, pank och arbetslös, till Helsingfors. Han hade då nyss genomlevt sitt tredje avgörande livsmisslyckande. De två första var hans relegering från både gymnasiet i Helsingfors och officersskolan i Fredrikshamn, och det tredje var när fått sina ryskkejserliga generalsepåletter – själva symbolen för hans återupprättade heder och status – inte bara bildligt talat utan också närmast bokstavligen avslitna i och med oktoberrevolutionen 1917. Hur gick denna förvandling till, som i utgångsläget tedde sig så osannolik?

Marskalkens museum.
FOTO: ALAMY

Erik Hobsbawm beskriver i antologin *The Invention of Tradition* (1983) hur europeiska stater aktivt uppfann nationella symboler eller förstärkte redan existerande symboler, historiska personer och kulturella yttringar. Syftet var att skapa en symbolik som skulle återspegla nationens kraft och legitimitet, och därmed ge ledningen politisk auktoritet. Den utveckling som han skildrar var tydligt kopplad till det nationalistiska tankesystemets genombrott under slutet av 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Det gick hand i hand med och var delvis en förutsättning för de europeiska staternas framväxt.

Även i Finland hade sådana försök gjorts under mitten och slutet av 1800-talet (Kalevalamytologin är ett exempel), men denna process hade i huvudsak varit knuten till den fennomanska rörelsen. I och med detta hade symbolerna i viktiga avseenden varit splittrande istället för enande; den fennomanska rörelsens betoning av lojalitet gentemot tsaren hade för många representerat sociala orättvisor. Framtagandet av Kalevalaeposet representerade också fennomanins förfinskningssträvanden.

Den unga staten Finland var därför i skriande behov av en annan stark, enande politisk symbolik. Det var dock inte självklart att den person som i viktiga avseenden varit ansvarig för att födelsen hade blivit ytterst blodig och lämnat ett i det närmaste totalt splittrat land efter sig, också var den som skulle bli en samlande nationell symbol. Mannerheim kunde ju i sin egenskap av vit överbefälhavare under finska inbördeskriget 1918 hållas ansvarig för de grymheter som begåtts av den egna, segrande sidan, den så kallade ”vita terrorn”, som resulterat i omkring 10 000 avrättade och mördade röda fångar och sympatisörer.

I det hemliga tilläggsprotokollet till icke-angreppspakten mellan Nazi-Tyskland och Sovjetunionen från augusti 1939 angavs att Finland ingick i den sovjetiska intressesfären. Stalins regim fick alltså fria händer att agera utan risk för att Tyskland skulle ingripa. I november gick Sovjet till anfall.

AVGÖRANDE STEG PÅ vägen till nationell symbol tog Mannerheim genom sitt agerande under vinterkriget och sitt realpolitiskt välavvägda agerande i samband med

Gustaf Mannerheim.
FOTO: ALAMY

upprinnelsen till Lapplandskriget 1944 och fredsförhandlingarna med Sovjetunionen 1945. Utan organiserandet av ett mycket effektivt motstånd under vinterkriget hade Finland sannolikt, liksom de baltiska staterna, ockuperats av Sovjetunionen.

Vinterkriget befriade också honom delvis från inbördeskrigets skugga. Även nu stod Mannerheim mot Otto Ville Kuusinen, men nu blev Kuusinen på goda grunder sammankopplad med sovjetisk aggression och inte med en socioekonomisk betingad, inhemsk finsk revolution.

Det illa överlagda fortsättningskriget hade kunnat leda till ockupation och att Finland senare förvandlats till en sovjetisk satellitstat, men i och med det resoluta försvaret av Karelen i juli 1944 och de därpå följande förhandlingarna med de allierade och Sovjetunionen lyckades Mannerheim rädda Finland. Priset var bland annat att han förklarade krig mot sin tidigare vapenbroder Tyskland. Mannerheims personliga agerande, omdöme och kontakter torde ha haft en stor betydelse för att dessa förhandlingar lyckades.

FORTSÄTTNINGSKRIGET RESULTERADE I ett nederlag som förutom territoriella förluster innebar ett påtagligt sovjetiskt inflytande och en allierad kontrollkommission som skulle se till att de hårda villkoren i fredsavtalet följdes. År 1947 avslutade kontrollkommissionen sitt arbete, som bland annat handlade om att administrera krigsskadeståndet samt genomföra rättegångar mot personer som ansågs ha orsakat kriget. Finland knöts hårt till Sovjetunionen och förvandlades till en hybrid mellan en normal västeuropeisk stat och en öststat. Denna process kom att kallas ”finlandisering”.

DÄRMED BEHÖVDE ÅTERIGEN en finsk identitet definieras. Vad var detta land vars första decennier präglats av inbördeskrig, politisk och språklig splittring, ekonomiska svårigheter, samt ett långt och blodigt världskrig? Vari bestod den finska identiteten och vad symboliserades den av? Svaret blev att den nationella identiteten i viktiga avseenden kopplades till Mannerheims person, eller snarare hans *persona*.

I och med den påtvingade starka anknytningen till Sovjetunionen kom de symboler som signalerade självständighet och motstånd mot förryskning och östanknytning att framhållas och få en positiv laddning. Mannerheim var av naturliga skäl en person till vilken sådana värden, med rätt eller orätt, kunde knytas.

I kalla krigets tydliga väst-östliga dikotomi fick Mannerheim allt större betydelse som nationell symbol – i synnerhet efter sin död 1951. Den ryttarstaty som restes 1960 är signifikant för denna utveckling. Den kan också sägas signalera inledningen av den moderna Mannerheimmytologins era – en period under vilken i allt högre grad nationella riter började knytas till hans persona. Den iögonfallande statyn, placerad på en av Helsingfors mest trafikerade gator, som för övrigt heter Mannerheimgatan, har sedan invigningen passerats av tiotusentals huvudstadsbor dagligen. Till dess form och uttryck – statyn är totalt närmare tolv meter hög – ger den ett för Norden något främmande och närmast anakronistiskt intryck. Liknande statyer uppfördes också i flera andra städer. Till detta kom att Mannerheims porträtt sattes upp i ämbetsverk, myndighetsbyggnader och rådhus över hela Finland.

Till sådana fysiska representationer kom att den tidigare politiskt kontroversiella självständighetsdagen, den 6 december, började högtidlighållas med en stor bal i presidentresidenset, samt med festligheter och ceremonier i hela landet. Utbringandet av ”Marskens skål” blev för övrigt ett bruk som många vanliga finnar tillägnade sig som en del av nationaldagsfirandet. År 1951 inrättades också i Helsingfors ett museum helt ägnat åt att skildra Gustaf Mannerheims liv och gärning. Sedan dess har också otaliga biografier och tv-dokumentärer publicerats och producerats.

MANNERHEIMS EGNA AMBITIONER hade givetvis stor betydelse för hans omvandling från kontroversiell och splittrande till upphöjd och enande. Huruvida den berodde på revanschismen efter ungdomens misslyckanden, hans egen högreståndsbakgrund eller den elitism som frodades i de tsarryska officerskretsarna får vara osagt, men Mannerheims grandiosa självbild är omvittnad. Han torde varit väl medveten om den offentliga bilden av honom, hur han uppfattades och önskade uppfattas. Under sin livstid skapade han också en stiftelse som skulle utdela stipendier och förvalta hans kvarlåtenskap. Det var denna stiftelse som efter Mannerheims bortgång lät inrätta ett museum i dennes tidigare bostad i Helsingfors.

Detta museums nuvarande programförklaring säger något om den nuvarande statusen, både avseende innehåll och ton, på Gustaf Mannerheims eftermäle: ”Mannerheimmuseets uppgift är i första hand att presentera Finlands nationella historia [...] genom Marskalken själv och hans skiftesrika liv och verksamhet.”

IDÉHISTORIA

Leonardo som förebild

I Kalmar pågår en utställning om Leonardo da Vinci. Han kan fortfarande inspirera dem som vill se ett samband mellan konst och vetenskap, skriver **Alfred Sjödin**.

PÅ KALMAR SLOTT kan man fram till början av november se den ambitiösa utställningen *Da Vinci – Inventions*, i vilken en grupp italienska hantverkare skapat modeller utifrån de utkast Leonardo da Vinci lämnade efter sig i sina anteckningsböcker. Här finns grundläggande lösningar på problem med kraftöverföring eller friktionsreducering, men också mer specifika uppfinningar som hans fallskärm, hans livboj och försök till flygmaskiner. Det är svårt att inte imponeras.

Det mest imponerande är att Leonardo kombinerat denna vetenskapliga nyfikenhet med mästerskap på ett område vi är benägna att föreställa oss som dess motsats eller åtminstone som väsensskilt: den sköna konsten. För eftervärlden har hans verk tjänat som exempel på ett universellt skapande som rört sig över gränserna mellan vetenskap, teknik och konst. Sådan framstår han också i den biografi (*Leonardo da Vinci. The Biography*) han förra året förärades av Walter Isaacson, bekant genom sina levnadsteckningar över bland andra Albert Einstein och Steve Jobs.

LEONARDO DA VINCI har närmast blivit en myt och har därför kunnat fungera som en spegel för personligheter vilka själva velat kombinera tänkande och skapande, analys och fantasi. En av dem var en av fransk litteraturs största mångsysslare, Paul Valéry. Utöver sitt poetiska författarskap och sina originella teorier om diktkonsten åstadkom han tankeväckande inlägg om historieskrivning, politik, vetenskap – ja, i stort sett vilket ämne som helst som han kom i kontakt med.

Valéry kan jämföras med Viktor Rydberg, som idag främst ihågkoms för sina dikter och kanske romanen *Singoalla* men som faktiskt var en av sin tids mest välorienterade tänkare. Trots de uppenbara skillnaderna i situation och temperament finns det mycket som förenar dem. Karakteristiskt för de båda är att den intellektuella aktivitet som tar sig uttryck i resonerande prosa har

Leonardo.
FOTO: ALAMY

sin naturliga fortsättning i den poetiska alstringen, och vice versa. Valéry inspirerades av den moderna vetenskapen lika mycket som av skönlitteraturen i sin strävan att gå till botten med medvetandets operationer. Rydberg rörde sig över stora fält som professor i humaniora vid Stockholms högskola, senare mer specifikt i konsthistoria. Vid sidan av dessa aktiviteter och sitt författarskap bedrev han amatörforskning inom krävande ämnen som Bibeln och indoeuropeisk mytologi.

VALÉRY ARBETADE LÄNGE som sekreterare åt chefen för en nyhetsbyrå och Viktor Rydberg hade börjat sin bana som journalist. En nyfikenhet på samtida händelser och en ordentlig orientering i den nationella och internationella politiken hade de gemensamt. Även om Rydberg var betydligt mer av vad man kan kalla en ”engagerad” tänkare, finns det en likhet i deras sätt att anlägga globala perspektiv på utvecklingen. Paul Valéry gav röst åt den efter första världskriget påtagliga känslan av civilisationens bräcklighet och spekulerade om Europas öde i en värld där det teknologiska försteget ständigt krympte; Rydberg skrev en text med den famösa titeln *Den vita rasens framtid*, i vilken han såg framför sig en kommande konflikt mellan Kina och Europa.

I västerländsk litteratur har legenden om Faust förkroppsligat drömmen om ett vetande som inte bara är universellt, utan som därtill syftar till att ”uppenbara/ hur livet gror och krafterna spela/ och vad som innerst enar det hela”. Denna gestalt fascinerade både Rydberg (vars översättning av Goethes pjäs nyss citerats) och Valéry, som diktade vidare på temat i den postumt publicerade *Mon Faust*. Men denna fiktiva gestalts bedrifter hade nästan nåtts av en historisk person som de båda såg som ett ideal och skrev texter om: Leonardo da Vinci. Valérys *Introduktion till Leonardo da Vincis metod* använder föremålet som språngbräda för inträngande reflektioner över skapandets villkor och processer. Rydbergs porträtt, *En underbar man*, är en mer konventionell konstnärsbiografi. Rydberg skrev sin text 1893, då han endast hade två år kvar att leva. Valérys introduktion skrevs 1894, då han inte var mer än 23 år. Den briljanta men något överilade essän skulle han senare ge ut med många tillägg 1919, vid en tidpunkt då – det är i varje fall intrycket man får – både han själv och tidsandan i stort hunnit ikapp.

> *Rydberg yrkar på att vetenskapsmannen bör ha en poets fantasi, men att Valéry menar att konstnären bör bli något av en vetenskapsman.*

VALÉRY TAR SIN utgångspunkt i aktiviteten hos den storhet han ständigt refererar till som *l'esprit* och som det vore pretentiöst att översätta med ”ande” och kanske för begränsat att återge med ”intellekt”. I det inre hos människan pågår ständigt ett drama där element spelas ut mot varandra, innan de hunnit få utlopp i en bestämd produktion. I denna grundläggande aktivitet förenas tänkaren och konstnären. Valéry talar om en ”musik” som är likgiltig för den konkreta beskaffenheten hos dess beståndsdelar: det kan så vara stenar, färger, ord eller begrepp. Rydberg betonar å sin sida hur Leonardos roller som vetenskapsman och konstnär inte på något sätt stod i motsats till varandra, utan hur insikter som nåtts genom observation kunde materialiseras i såväl en tavla som en vetenskaplig slutsats. Studiet av havsvågor gav honom insikter som sedan kom till användning när han skulle måla lockarnas fall på människohuvudet, vilka han teoretiskt förklarade som relationen mellan hårets tyngd och dess elasticitet.

Hos Rydberg fanns också en mer kulturkritisk ansats. I Leonardo såg han ett exempel på hur fullkomlig människan kunde vara om hon tilläts utveckla sina anlag helt och fullt. I detta fanns en föreställning om allsidig bildning som motvikt till arbetsdelningens effekter. Medan det moderna samhället innebar en alltmer effektiv organisation som en helhet betraktat, riskerade individen att reduceras till en kugge i ett maskineri. Detta gäller, påpekar Rydberg, såväl fabriksarbetaren och hantverkaren som den specialiserade vetenskapsmannen: ”Hela provinser inom hans föreställnings- och tankevärld få då ligga ouppodlade för en täppas skull.”

Valéry dröjer mer vid de kunskapsmässiga än de sociala begränsningarna hos specialiseringen, som han menar kan hindra framväxten av genuint nya insikter. Att vetenskapen ordnas efter deluppgifter och metodologiska riktlinjer hotar att leda till en sammanblandning av två roller: den trägne observatören, som förvandlar sig till ett instrument, och den genuint skapande personen, som en gång lanserade hypotesen. Den senare måste uppehålla sig utanför de avgränsningar som den noggranna undersökningen kräver. Han måste bemästra så många tekniker och specialiserade ”språk” som möjligt och se oväntade kombinationer.

Från utställningen på Kalmar slott.
FOTO: MARCUS FUNKE / MADDOC PHOTOGRAPHY

De två texterna skiljer sig åt vad gäller sitt grundläggande ärende, och de kan relateras till de två författarnas sinsemellan mycket olika projekt. Som bakgrund till Rydbergs text anar man förlusten av en helhetsbild i tidens andliga strävanden, en situation som han försökte motverka genom sin egen rastlösa aktivitet på ett flertal fält. I en tid då vetenskapernas enhet alltmer bröts upp och det saknades ledare som kunna ordna dessa till en syntes och peka ut en riktning framåt, var det viktigt att påminna sig om att någon som Leonardo existerat. Detta hängde samman med ett annat för Rydberg centralt tema: kritiken av en fantasibefriad, torr vetenskap som frikopplats från de livande källorna inom människan. Lite tillspetsat skulle man kunna säga att Rydberg yrkar på att vetenskapsmannen bör ha en poets fantasi, men att Valéry menar att konstnären bör bli något av en vetenskapsman. Valérys text mynnar också ut i en plädering för en mer exakt kritik, befriad från skönandligt prat och istället inriktad på att förstå konstverket som konstruktion. Som sådan utgör den en föraning av hans mogna års litterära poetik.

SAMMANTAGNA KAN DEN pågående Leonardoutställningen, och Rydbergs och Valérys texter om honom, fungera som en nyttig påminnelse om att gränserna mellan olika verksamheter inte alltid är så stränga som man inbillar sig. Men framförallt påminns vi om att våra verksamheter måste föras tillbaka till ett centrum i människan. Utan uppfattningen att det mänskliga intellektet på ett eller annat sätt utgör en enhet förlorar många av våra verksamheter sin livsgnista. Vetenskapen reduceras till tillämpningen av en metod, konsten betraktas som en ofarlig lek med färger eller ord, tekniska uppfinningar banaliseras och tas för givna. Betraktade som skilda manifestationer av en och samma verksamhet kan de fortfarande få oss att känna förundran.

LITTERATUR

Rilke förtjänar bättre

Rainer Maria Rilkes franska dikter har nu kommit i en svensk tolkning, som inte är helt lyckad, skriver **Vera Maria Olsson**.

RAINER MARIA RILKE (1875–1926) är en av litteraturens giganter. *Duinoelegierna* tillhör de där få utvalda litterära verken som ständigt pånyttföds: för varje ny läsare öppnar sig en ny värld. Det är inte den lättaste av läsningar; det krävs både tålamod och en förförståelse av Rilkes alldeles egna universum, byggt på hans egen filosofi om världens beskaffenhet och livets mening. Men när man väl fått nyckeln till detta vidgas verkligheten.

Efter att 1923 ha publicerat både *Duinoelegierna* och *Sonetterna till Orfeus* sökte Rilke material till en nystart. Elegierna hade tagit tio år och ett världskrig att skapa, och han beskrev dem som hela meningen med sitt skrivande. Rilke, som hade tyska som modersmål men behärskade åtta språk, vände sig trevande till franskan för att öppna nya dörrar. Det är detta vi nu för första gången kan läsa i svensk tolkning, *En oändlig ömhet* (Themis förlag), vilket är ett urval ur de fyra franska diktsamlingar Rilke skrev i slutet av sitt liv.

Som översättaren Bo Gustavsson påpekar i förordet lägger sig Rilke närmare det materiella i dessa dikter än de tidigare; de gestaltar delar av hans vardag på det schweiziska slottet Muzot, som var hans sista hem förutom det sanatorium där han dog i leukemi 1926. Det är egentligen en mycket väntad litterär utveckling. Rilkes slutsats i elegierna kan sägas vara att det bara är genom det materiella som vi kan uppnå – eller i varje fall tangera – den immateriella gudomligheten. Genom fruktträdgården, rosorna och vattnets sorl, som han gestaltar här, kan vi släppa jaget och uppgå i alltet, och därigenom förstå det som Rilke kallade ”den sanna verkligheten”. I processen växer människan och hon får djupare insikt om varandets natur och de stora kosmologiska förloppen hon själv är en del utav. Dikterna i denna samling genomsyras av en annan, mer avspänd ton än den som finns i till exempel *Duinoelegierna*.

DET FINNS DOCK en anledning till att dessa franska dikter aldrig har blivit översatta tidigare. De bleknar i jämförelse med Rilkes tidigare tyska mästerverk och en del känns till och med lite banala och osäkra. Men dikterna är likväl intressanta för att de visar hur Rilkes tankebanor utvecklades. Och, säga vad man vill, Rilke är alltid Rilke. Några dikter lyser i sin mystiska skönhet. ”Det är som om det osynliga lyser / över svävande sluttning; / något av den klara natten dröjer / med sitt silver i tidig gryning.”

Rainer Maria Rilke.
FOTO: GETTY IMAGES

TILL SKILLNAD FRÅN franskan är svenskan inget rimvänligt språk; alla ändelser uttalas. Det kräver alltså en betydande skicklighet att översätta rimmade verser till svenska, och en översättare måste ofta välja mellan att antingen vara trogen versformen och rimmet eller att vara trogen betydelsen. Gustavsson väljer tyvärr inte konsekvent något av dessa alternativ. Vissa rader är således rimmade, andra inte. I vissa dikter är två av åtta rader rimmade, när alla i originalet rimmas. Konsekvensen är att rytmen, vilket kanske är den främsta anledningen till att man följer ett versmått, går förlorad.

> *Det är som om det osynliga lyser / över svävande sluttning; / något av den klara natten dröjer / med sitt silver i tidig gryning*

Alltför ofta finner Gustavsson dessutom själv egna bilder och ord, istället för att direktöversatta Rilkes. I viss utsträckning är detta naturligtvis rimligt, ingen dikt kan eller bör Google Translate-översättas, men när flera rader förefaller vara mycket löst baserade på originalet börjar man undra varför. I en dikt, för övrigt tonsatt av Paul Hindemith, hemsöker döden en syster och en far med sitt fiolspel. Systern och fadern förvandlas i översättningen till ”hon med den vackra blusen” och det klassiska motivet med dödens spel – ”jouer du violon” – försvinner helt. Mitt intryck är att det görs för att få till rim, ”blusen” i exemplet ovan rimmar på ”husen” tidigare i versen, och det är tråkigt. Alltför sökta rim bör inte vara vägen till Rilkes visionära ”andra enkelhet”.

Nej, formen är inte Gustavssons styrka, även om han i förordet tycks förespråka en ökad användning av rim i den svenska poesin, vilket är en motvalls och på så vis ganska sympatisk tanke. Hans styrka ligger istället i den lyriska tonen, och det är först när han lägger rimmen åt sidan som Rilkes röst lyser igenom språkbarriären och man som läsare verkligen kan njuta: ”Ros, o du perfekta skapelse, / du sluter dig oändligt / och sprider dig oändligt, o varelse / vars kropp försvunnit så behagligt, / inget är dig likt, o du högsta essens / av denna svävande existens; / i en rymd av kärlek där det knappt / finns rörelse, reser din doft runt.” Det är en förmedling av Rilkes mest romantiska jag.

INTRYCKET AV SVAGT omdöme hos översättaren följer dock läsaren genom boken, vilket också gäller urvalet av dikter. Varför bryter man ur delar av sviter, i till exempel titeldikten ”Fruktträdgård” (ur samlingen *Vergers*, *Fruktträdgårdar*) så att man får läsa vers 3, 5 och 7, men inte 1, 2, 4 och 6? Det kräver om inte annat en förklaring eller diskussion i förordet, vilket fattas.

Rilkes dikter förtjänar naturligtvis bara det bästa, och jag hoppas att någon god översättare ändå inspireras av denna utgåva till att göra sitt eget försök.

HISTORIA

Livet bakom järnridån

Sigvard Lindqvists texter hör till det mest intressanta som finns på svenska om Östeuropa under kommunisttiden, skriver **Jakob Sjövall**.

”ett kväkande ur okunnighetens träsk.” Med de orden ska Sigvard Lindqvist (1924–2004) – legendarisk lärare i ryska vid försvarets tolkskola – vid något tillfälle ha tillrättavisat en elev som hade svarat fel på en fråga. Den som har en nära släkting som studerat ryska vid nämnda institution har säkert bekantat sig med Sigge, som han kallades, genom oräkneliga sådana anekdoter. De som haft honom som lärare får ofta något både skräckslaget och glädjefyllt i blicken när hans namn nämns. Tvivelsutan var han i mångt och mycket en institution i sig själv; ett tusental unga svenska män lärde sig ryska under hans ledning mellan 1957 och 1989.

Utöver ryskan behärskade han ett oräkneligt antal andra språk. Under 1950-, 60- och 70-talen gjorde han många resor i Östeuropa och Turkiet, och skrev om vad han varit med om i understreckare i *Svenska Dagbladet*. Dessa fascinerande resereportage har nyligen getts ut i bokform, *Livet bakom järnridån under kalla kriget*, av Svenskt militärhistoriskt bibliotek. Det är en välgärning, texterna hör till det mest intressanta som har skrivits på svenska om Östeuropa under kommunisttiden.

Artiklarna blandar intryck och skarpa, ofta roliga, iakttagelser från vardagen i det kommunistiska Europa med reflektioner grundade i en ovanligt djup kunskap om ländernas historia och kultur. Lindqvist rör sig förbluffande fritt bakom järnridån och kommer i samspråk med vanliga människor i de mest skiftande situationer. Ofta är det de som har det svårast som vinner hans hjärta. Vissa passager kan väl idag framstå som lite ålderdomliga. Men de reflektioner Lindqvist gör om Östeuropa är fortfarande intressanta – gissningsvis i än högre grad idag än när de publicerades.

Lindqvists beskrivningar motsäger bilden av att det fanns ett monolitiskt kommunistblock. Han har en ovanligt god blick för platsers särart och särprägel. Han fångar i några korta meningar exempelvis den monumentala ståtligheten hos Sankt Petersburg (eller Leningrad, som staden hette på den tiden) och den borgerliga charmen i rumänska Cluj. Intressant är också den med kommunistiska mått mätt utbredda frispråkigheten han upplever i Polen eller hans reflektioner kring judarnas olika situation i Ungern och Polen. Det belyser förhållandena i dessa länder också idag.

ett tema som återkommer är den stora skugga som andra världskriget kastar över dessa länder. Denna katastrof är inte heller den enda erfarenhet av våldsamheter och övergrepp människorna här måste förhålla sig till. Under ett besök i Budapest gör Lindqvist som så ofta en ny bekantskap på en parkbänk. Kvinnan han kommer i samspråk med hinner i några få meningar vidröra sina erfarenheter av både det första och det andra världskriget och revolten 1956. Man kan ana vilken påverkan dessa händelser haft på människors försök att skapa sig en dräglig tillvaro i stora delar av Europa. På resa i Kroatien reflekterar han sålunda: ”Kan ett samhälle över huvud taget fungera med ett så drygt blodsarv att förvalta? Måste inte allt bli en enda väv av hat och hämnd?” Orden ter sig nästan profetiska mot bakgrund av vad Balkan fick genomlida under 1990-talet.

Lindqvist har överhuvudtaget en förmåga att skildra hur olika städer i Östeuropa skiftat identitet under trycket av 1900-talskatastroferna. Om Kraków skriver han: ”Det är kanske sant som någon arkitekt har sagt, att en stad inte kan ändra gestalt utan att tillika skifta väsen. Men ett är obestridligt: en stad kan bevara sin form och ändå förlora sitt innehåll.” Och i en skildring från Wrocław med titeln ”Från Breslau till Wrocław” beskriver han hur stadens tyska invånare efter kriget kastades ut (tillsammans med stadens tyska namn). Polacker som förflyttats från områdena runt Lwów (dagens Lviv i Ukraina), som Sovjetunionen tagit från Polen, flyttade istället in. Vad dessa gigantiska folkförflyttningar kan ställa till med för vanliga människors psyken skildrar han varmt och skarpt. Denna förmåga hänger samman med att Lindqvist hade både god iakttagelseförmåga och imponerande bildning.

Vardag bakom järnridån.
FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

det är bara några av de många olika teman som ledigt vävs samman i de 65 understreckare som utgör boken. Sammantaget är det en förvånansvärt rik och välskriven bok.

HISTORIA

Nidbild av samlingsregeringen

Norrmannen Eirik Veums bok ger en falsk bild av Sveriges hållning under andra världskriget, skriver **Alf W Johansson**.

ANDRA VÄRLDSKRIGET OCH nazismen förblir ett trauma också för länder som inte blev ockuperade. Danmark och Norge kunde efter kriget identifiera sig med sina motståndsrörelser och på så sätt skapa sig en heroisk självbild. Något sådant var inte möjligt för Sverige. Andra världskriget kom att blockera en positiv identifikation med den egna historien. Sverige kom istället att starkt identifiera sig med sin egen progressivitet, som uppfattades som liktydig med en antifascistisk hållning.

Den svenska hållningen under kriget beskrivs ofta negativt. Ett aktuellt exempel på detta är norrmannen Eirik Veums bok *Det svenska sveket 1940–1945* (övers. Jan Wibom, Lind & Co). Veum säger sig vilja ge en helhetsbild av hur Sveriges politik drabbade Norge. Det går dock snart upp för läsaren att han vill teckna en så negativ bild av Sveriges agerande som överhuvudtaget är möjlig. De positiva saker som Sverige gjorde för Norge – och de var inte småsaker – viftas bort med ord om ”för sent” och ”för lite”. Framställningen saknar balans och sammanhang, men framförallt källkritik. Det verkar inte finnas någon källa så otillförlitlig att den inte kan citeras om den har något negativt att säga om den svenska politiken. Det är alltså en snedvriden bild som presenteras.

MILITÄREN, DELAR AV byråkratin och regeringen beskrivs som tyskvänliga och ibland också som antisemitiska. Flera ministrar, bland dem utrikesminister Christian Günther och ecklesiastikministern och högerledaren Gösta Bagge, betecknas som tyskvänliga.

Skrivsättet är refererande, men samtidigt försåtligt. I kapitlet ”Judehatet i Sverige” heter det: ”Sverige präglades liksom många andra europeiska länder av antisemitism under tiden före andra världskriget. Antisemitiska ord och uttryck förekom ofta i dagligt tal. I diskussioner om judar kunde begrepp som ’judepack’ och ’judedjävul’ komma till användning utan att någon fann det särskilt uppseendeväckande”.

Detta ger en falsk bild av Sverige under trettiotalet. Att antisemitism fanns i den svenska kulturen är sant, men när Veum påstår att ord som ”judepack” kunde passera med en axelryckning har han fel. Tvärtom ökade känsligheten för antisemitiska smädeord efter 1933. En starkare förståelse för judarnas utsatthet trädde fram. När ordföranden i Publicistklubben Leon Ljunglund 1936 gjorde ett utfall mot familjen Bonnier

som uppfattades som antisemitiskt fick han avgå som ordförande. Den som använde ett uttryck som ”judepack” kunde räkna med mycket häftiga reaktioner. Den tidigare omnämnde Gösta Bagge yttrade följande i riksdagen den 22 februari 1939: ”Antisemitismen är en olycka för ett land, den är en andlig pest som man i ett sunt land måste värja sig mot.” Vad gäller Bagges påstådda tyskvänlighet kan man i hans dagbok inhämta att Sverige måste vara berett på krig om tyskarna ställde krav som kunde anses hota Sveriges självständighet.

DEN 9 APRIL 1940 är det centrala datumet inte bara i Danmarks och Norges historia under kriget, utan även i Sveriges. Det tyska anfallet mot Norge innebar en säkerhetspolitisk katastrof för Sverige. Världens starkaste och mest aggressiva krigsmakt installerade sig längs Sveriges 160 mil långa västgräns. Tyskarna hade fångat Sverige i ett strategiskt järngrepp. Landet var visserligen inte ockuperat men befann sig inom en tysk maktsfär. Från juni 1940 till juni 1941 disponerade Hitler i princip hela den tyska krigsmakten för ett anfall mot Sverige.

Under Norgefälttåget hade den svenska regeringen trots hårt tryck vägrat att gå med på tyska krav att få transitera soldater och krigsmateriel till de hårt ansatta tyska trupperna i Narvik, men gick med på transitering av sjukvårdsmaterial och livsmedel. När Norge kapitulerade den 9 juni uppstod en ny situation, och när tyskarna återkom med krav på transitering av soldater ”på permission” gick regeringen med på detta. Detta beslut kan försvaras från säkerhetspolitisk synpunkt, men på det symboliska planet blev ”tysktågen” som dag och natt dundrade genom Sverige en symbol för eftergivenhet. Det var dock aldrig fråga om något platt fall för tyskarna. Neutraliteten var fortfarande en ledstjärna. I en tysk rapport vid denna tidpunkt hette det att svenskarna ”gör vad man är tvungen att göra, inget steg verkligen frivilligt”.

DE MEDGIVANDEN SOM regeringen tvingades till 1940–41 underlättade tyskarnas rörlighet i det nordiska rummet, men hade ingen betydelse för krigföringen i stort. Det som hade betydelse för Tyskland var malmexporten. Men inte heller här fanns det något val. Att sluta exportera skulle ha varit liktydigt med en krigsförklaring mot Tyskland.

Tysklands angrepp på Sovjetunionen 1941 innebar en kraftig förbättring av Sveriges säkerhetspolitiska situation. Från våren 1942 framträdde den pronorska/västmaktsvänliga opinionen allt tydligare i offentligheten. Händelserna i Norge var det som starkast berörde den svenska opinionen. Den svenska Norgehjälpen blev betydande. 60 000 norrmän fick en fristad i Sverige, den svenska livsmedelshjälpen räddade hundratusentals norrmän från hunger. Norska polistrupper organiserades på svenskt territorium.

Att Sverige lyckades bevara sin fred innebar en fördel för alla de nordiska länderna. Det gjorde också att vi kunde utveckla omfattande humanitära hjälpaktioner även till den europeiska kontinenten.

KRÖNIKA

Valuta för akademin

Anna Victoria Hallberg är fil dr i litteraturvetenskap.

Lunds universitet sjösätter i dagarna den akademiska tankesmedjan LU Futura. Utgångspunkten är tvärvetenskaplig och forskare från samtliga fakulteter ska bidra med ”fakta, analyser och kunskapsunderlag”. Ambitionen: en katalysator för nya problemformuleringar för framtiden och förbindelselänk mellan universitetet och det omgivande samhället.

Att svenska universitet finansierar tankesmedjor är ett tecken i tiden. Dels är fenomenet en konsekvens av politisk vilja. Akademin ska sprida sina forskningsresultat brett och forskare som samverkar ska premieras. Därmed blir samarbeten av det här slaget allt vanligare. Dels är tankesmedjans intåg en naturlig institutionell utveckling. Våra lärosäten är både myndigheter och vetenskapssystem, samtidigt som den högskoleinterna förvaltningen gärna understryker att lokaler ska utnyttjas och att campus ska ses som mötesplatser. Smedjor landar därför extra mjukt där materiella och intellektuella infrastrukturer redan finns.

FRAMFÖRALLT ÄR DEN akademiska tankesmedjan emblematisk för hur universiteten alltmer har kommit att vilja koppla sig till synliga värderingar. Jämställdhet, tolerans, hållbar utveckling, framtidsutmaningar och inkludering arbetar alla universitet och högskolor med idag. Men genom att förankra mål för den högre utbildningen i samhällsvärderingar riskerar universiteten att bli både plattformar och megafoner för åsiktsyttringar snarare än samlingspunkt för kritiska forskningsprocesser. Lärosäten lockar idag studenter genom att fråga om de vill förändra världen (kom i så fall hit!) snarare än genom att lyfta fram antal disputerade lärare per student. Värderingar har blivit ett slags akademisk valuta som köper synlighet och bifall, eller missnöje, bland studenter och i det omgivande samhället.

En tankesmedja finns för att driva opinion och påverka. Opinionsbildning innebär att influera och bearbeta personer och grupper, vilket är väsensskilt från att ingå i vetenskapliga nätverk eller dryfta frågor i det högre seminariet. LU Futura riktar sig mot framtidsfrågor ur ett samhällsperspektiv. Den forskning som ska ingå i en tankesmedja för framtiden selekteras givetvis för att passa den arena i opinionen där man vill verka. Universitetet ser säkert en möjlighet till en ny typ av både synlighet och fördelaktig uppsikt över vilken forskning som kan hitta fram till ”rätt” personer. En kritisk fråga måste ändå bli: Bör ett statligt finansierat universitet göra det här till sin uppgift?

DET TÅL ATT SÄGAS IGEN – utvecklingen av högskolesektorns rörelsemönster kan enklast observeras via principen ”follow the money”. Dit pengarna slussas, via externa finansiärer och statens resurstilldelning som sedan fördelas på universiteten via interna principer, dit går också forskare. För de flesta av oss är det som ligger oss närmast också svårast att betrakta med en nödvändig granskande blick. Jag hade önskat att de som gärna påtalar vikten av kritiskt tänkande och akademins särskilda uppgift som offentligt kunskapskorrektiv lite oftare kunde vända den kritiska blicken inåt. Att alliera sig med värderingsflanken må vara lönsamt på många plan för stunden, men riskerar att i en förlängning innebära självutplåning genom åsiktslikriktning.

I korthet

Historien blir levande

Sedan SVT:s reguljära sändningar började 1956 har public service-bolaget dokumenterat Sverige. Ett urval av materialet har gjorts tillgängligt för allmänheten via SVT:s Öppet arkiv.

Att gå igenom arkivet är som att göra en resa genom Sveriges moderna historia. För den som är ny i vårt land ger det en möjlighet att förstå och komma Sverige närmare, liksom för yngre generationerna som aldrig har upplevt chocken över Per Oscarssons avklädning i *Hylands hörna* eller ett Sverige före medlemskapet i EU. Kulturprogram och extraordinära nyhetshändelser finns att upptäcka för den som är nyfiken.

I arkivet hittar man den legendariska valdebatten mellan statsminister Olof Palme (S) och Centerns partiledare Thorbjörn Fälldin i Scandinavium i Göteborg 1976. Då som nu diskuteras hur jobben ska bli fler och hur situationen för landets pensionärer kan förbättras. Och naturligtvis är problematiken med regeringsbildningen efter valet lika aktuell idag. Den brännande frågan om kärnkraftens vara eller icke vara har däremot förlorat i betydelse.

Fälldin skrev historia då han bildade en borgerlig regering och därmed bröt Socialdemokraternas fyra decennier långa maktinnehav. Debatten mellan den sympatiske Fälldin och den arrogante Palme hade betydelse för valutslaget. Det hade också Astrid Lindgrens text om Pomperipossa och skatterna.

Lindgrens bidrag till det svenska kulturarvet är oomtvistat. Genom henne får barnen möta sagovärldar som är starkt värderingsburna och som utan filter gestaltar livets finaste och svåraste stunder. Flera filmatiseringar av hennes verk samt inspelningar med Lindgren själv finns i arkivet.

Där finns också dokumentärfilmer som följer Carl XVI Gustaf i sin roll som landets kung och klipp med inblickar i kungabarnens uppväxt, med bland annat korvstoppning på slottet. Dessa inslag ger ett annat perspektiv på monarkin än de vanligtvis perfekta stillbilderna och de sensationella rubrikerna i skvallerpressen.

Dessutom hittar man nyhetsinslag om till exempel Tjernobylolyckan, Berlinmurens fall, ubåt U137, det första svenska aidsdödsfallet och tsunamikatastrofen. Också den har som läst mycket om dessa händelser får nya perspektiv av att uppleva dem visuellt genom verkliga människors berättelser, ackompanjerat av autentiskt ljud och bild från samtiden.

Emma Ophus

RECENSIONER

Detta nummers recensioner:
Martin Lagerholm *bejakar illusionernas magi;* ***Annagreta Dyring*** *öppnar ögonen;* ***Kristian Gerner*** *punkterar västtyskt hyckleri;* ***Lisbeth Lindeborg*** *marscherar mot Weimar;* ***Erik W Larsson*** *tar en tripp;* ***Ylva Herholz*** *välkomnar klok kultur-patriotism;* ***Håkan Arvidsson*** *krattar bland kriser och konflikter;* ***Ruth Lötmarker*** *bevittnar nya maktkonstellationer;* ***Maxim Grigoriev*** *utforskar kosmiska utopier;* ***Håkan Tribell*** *uppmärksammar nejsägaren.*

Farväl till en epok: Otto von Habsburgs begravning, Wien 2011.
FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Kejserliga fantomsmärtor

I Wien putsar man entusiastiskt på minnet av det habsburgska imperiet. Man minns sina gamla regenter med stolthet. Men varför gick det då som det gick? Martin Lagerholm undersöker den obotliga imperienostalgin.

HISTORIA

Den 16 juli 2011 i Wien. Hundratusentals människor kantar gatorna för ett sista farväl av den nyligen avlidne Otto von Habsburg, Österrike-Ungerns och det habsburgska imperiets siste kronprins, född 1912. Det är en kejserlig uppvisning i utstyrslar, uniformer och habsburgskt gulsvarta fanor, standar och vimplar som vajar i sommarvinden, och jag låter mig på en gång villigt och motsträvigt svepas med i de gravitetiska högtidligheterna. Pampig mässa i Stefansdomen, förstås, följd av en begravningsmarsch genom stadens centrala delar och bisättning i Kapuzinerkyrkans kejsarkrypta, där habsburgska härskare med familjer enligt strikta liturgiska ceremonier har begravts sedan 1600-talet. Scenerna skulle kunna utgöra stoff till ett tjog nya häcklande verk av landets mest bemärkta – en sådan som kackar i eget bo – dramatikern och romanförfattaren Thomas Bernhard. Och visst vore det enkelt att avfärda spektaklet som teater, i synnerhet som kejsardömet vid denna tidpunkt hade varit dött och begravet i 93 år.

Men medan ”teater” för somliga är synonymt med något falskt och låtsat, innebär just själva teatraliteten och iscensättandet för wienaren snarare en livshållning, ett bejakande av kulisser och illusionernas magi: i det här rummet är fiktionen minst lika sann som verkligheten utanför portarna. Ta bort denna inlevelse – själva grädden på sachertårtan! – och man avlägsnar en inte obetydlig del av wienarnas hållning till sig själva, sin stad, sin historia och identitet. Då spelar det mindre roll att Otto von Habsburg, som alltså var blott sex år gammal när imperiet upphörde att existera 1918, aldrig innehade några officiella uppdrag för sitt fädernesland eller ens var bosatt där. Nej, de pompösa ceremonierna den här sommardagen handlade om symboler och känslor, om traditioner och en närmast freudianskt färgad längtan tillbaka till rikets glansdagar. Detsamma gäller för andra sakrosankta kulturtraditioner i staden, såsom den

››

årliga nyårskonserten i praktfulla Musikvereins konsertsal eller de hundratals traditionsrika vinterbalerna i kejsarromantisk stil som än idag minutiöst exekveras i det forna furstliga residenset Hofburgs guldkantade festsalar.

Fantomsmärtorna efter det habsburgska imperiets sista halvsekel – kärt barn har många namn: Österrike-Ungern, Dubbelmonarkin, Donaumonarkin – och för all del efter huset Habsburgs 650 år vid makten i landet är möjligen inte så märkliga med tanke på det väldiga tidsspannet och på att Habsburg som begrepp och fenomen därför kan liknas vid ett kulturellt arvsanlag. Wien har alltså sett många kejsare födas och dö, och när Frans Josef I efter närmare 70 års styre gav upp andan mitt under brinnande världskrig skakade imperiet i sina grundvalar och dess dagar var räknade. Den allra sista monarken – Karl I, Otto von Habsburgs far – kunde mer eller mindre bara bevittna hur kejsardömet, i likhet med det ryska tsarväldet, Hohenzollernas Preussen och det Wittelsbacherska kungariket Bayern, vittrade sönder. Från en dag till en annan förvandlades Österrike från ett vidsträckt centraleuropeiskt kejsarvälde med drygt 50 miljoner invånare till en obetydlig och hopklämd alprepublik med en befolkning på ynka sex miljoner. Inte att undra på att de forna undersåtarna i det rike som den briljante satirikern Karl Kraus kallade ”ett experimentfält för världens undergång” flackade förvirrat med blicken.

Men de trogna medborgarna i Wien dväljs alltså än idag under stadens ärestoder och nu åter förgyllda kupoler. Visserligen gick imperiet under – där får österrikarna säga vad de vill – men dess oantastliga rangtecken står som sagt ännu fastkilade i den wienska folksjälen och urgrunden. Som besökare kan man alltid roa sig med att vandra runt och beskåda de många exemplen på sofistikerad symbolik i stadsbilden: som exempelvis att den prominenta nationalscenen Burgtheater, efter att bokstavligen ha varit en integrerad del av Hofburg, fick flytta några hundra meter norrut, till en egen scenplats med de borgerliga emblemen Universitet, Rådhus och Parlament på första parkett tvärs över paradgatan Ringstrasse. Man bör heller inte försitta chansen att beskåda högvaktens processioner på Hofburgs borggård vid statsbesök. Denna *Ehrenwache* skiljer sig inte så värst mycket från högvakterna vid Stockholms slott eller Buckingham Palace, men med det inte helt betydelselösa tillägget att den siste kejsaren alltså lämnade bygget för 100 år sedan.

Österrike som en nekrokrati? Nej, inte alls, snarare alltså en republik med fäbless för festivitas och bländverk. I allt detta måste vi förstås medge för oss själva att Wien, denna förtjusande gräddbakelse *an der schönen blauen Donau*, är en högst modern stad och har varit så alltsedan Statar-Sveriges dagar, och som just vid den tiden hörde till de mest omvälvande och i konstnärligt och intellektuellt hänseende mest radikala metropolerna i Europa.

Nej, vad hade i slutändan ett dammigt gammalt kejsarrike, denna anakronistiskt uppstyltade statskonstruktion, att sätta emot de modernitetens krafter som släpptes lösa kring förra sekelskiftet? Många statsvetare, sociologer och historiker har retoriskt och efterklokt frågat sig detta. Imperiets fall var dock inte så mycket en följd av några ”nya tider” i socialt/kulturellt hänseende (något som tvärtom aktivt hade manats fram som en integrerad del av imperiets styre), utan mer en konsekvens av den politiska nationalismens då rådande strömningar runtom i Europa. Så lyder, förenklat, svaret på denna fråga i historikern Pieter M Judsons formidabla, heltäckande och rikt nyanserade *The Habsburg Empire. A New History.* Detta vederhäftiga verk kan i långa stycken läsas som ett slags apologi för kejsardömet som sådant, vilket implicit utgör en rationell förklaring till varför dagens österrikare i så hög grad ännu är villiga att ge det forna imperiet sin retroaktiva uppskattning. Någon knäböjande hyllning rör det sig alls inte om, utan snarare om ett intellektuellt hederligt verk som sakligt och med vetenskaplig noggrannhet på punkt efter punkt får vedertagna karikatyrer av kejsardömet som perukstocksstyret par excellence att komma på skam.

”Österrike som en nekrokrati? Nej, inte alls, snarare alltså en republik med fäbless för festivitas och bländverk.”

Hofburg: vad är väl en bal på slottet?

FOTO: ALAMY

Judson begränsar sig till den habsburgska monarkins sista 150 år, från drottning Maria Teresias tid på tronen fram till sin död 1780, via Kejsardömet Österrike (1804–1867) till den framförhandlade konstruktionen med dubbelmonarkin Österrike-Ungern (1867–1918). Under stora delar av den här perioden sträckte sig det habsburgska imperiet – i sin tur indelat i ett otal ärkehertigdömen, kungariken, markgrevskap och kronländer – från Innsbruck i väster till Lviv i dagens Ukraina i öster, från Antwerpen i norr till Milano och Florens i söder. Tyskan var administrativt huvudspråk, men här talades ytterligare ett femtontal språk, och även om den romersk-katolska kyrkan intog en särställning utgjordes medborgarna också av ortodoxa kristna, protestanter, kalvinister, judar, muslimer, unitarister och armeniskt kristna. Judson studerar den habsburgska dynastins planmässiga strävan att bygga upp ett politiskt, kulturellt och ekonomiskt enat imperium, och intresserar sig särskilt för hur statsapparatens administrativa institutioner och verkställande organ moderniserade de mer perifera och socialt föråldrade lokalsamhällena runtom i det väldiga riket. En av Judsons huvudpoänger är att de här komplexa processerna i det integrerande imperiebyggandet generellt gav medborgarna en kollektiv känsla av samhörighet trots alla språkliga, religiösa och geografiska skillnader.

Inte minst tack vare denna för sin tid relativt progressiva anda – en effektiv utveckling av rättsväsendet och ekonomin – lyckades den habsburgska regimen undvika en ”fransk revolution” på österrikisk mark. Sorgfälligt utarbetade lagar om formellt medborgarskap med samma rättigheter och skyldigheter för var och en i det vidsträckta riket, frihandel inom imperiet för att bryta de regionala adelsväldenas oinskränkta makt, och utbyggnaden av en kejserlig byråkrati som huvudsakligen bestod av män från den bildade medelklassen (snarare än aristokrater), var ytterligare ett sätt att för medborgarna inskärpa vikten av själsfrändskap inom imperiet. Redan 1774, på regenten Maria Teresias personliga begäran och helt i upplysningens anda, etablerades krav på allmän skolgång för både pojkar och flickor i hela riket, vilket placerade ätten Habsburg i täten för utvecklingen av skol- och utbildningsfrågor i Europa.

Sonen Josef II:s reformvilja vad gäller individuella fri- och rättigheter – på lång sikt till gagn för staten, menade man – överträffade rentav moderns. ”Enligt Josef skulle lagen slutgiltigt ersätta det traditionellt hierarkiska samhällets godtyckliga skick och bruk”, sammanfattar Judson och tillägger att de stora skillnaderna i social och ekonomisk status även framgent förvisso kom att utmärka den habsburgska samhällsordningen. Josef tycks

dock ha varit en otålig reformator som ofta hudflängde sina byråkrater för deras oförmåga att leva upp till hans fordrande principer. Dessutom kom de många sociala nyordningarna, som ju skulle implementeras i rikets alla byråkratiska hörn, att allvarligt anstränga statens finanser, vilket på sina håll också provocerade fram upprorskänslor. För eftervärlden bör detta dock vägas mot att kejsaren bland annat avskaffade livegenskapen och stärkte judarnas fri- och rättigheter.

En annan kritisk aspekt av Josef II:s byråkratiska ordning var dock att denna i allt högre grad kom att kulturellt identifieras med det kejserliga centret Wien, och i synnerhet med den österrikiska staten, på bekostnad av imperiets övriga språk- och kulturområden. Av detta följde efter hand under 1800-talet infekterade diskussioner om den nationella och kulturella tillhörighetens status. Många historiker gör idag bedömningen att den expertis inom jordbruksfrågor som man metodiskt skickade till mer underutvecklade kronländer som Bukovina och Galizien, i själva verket syftade till att utspekulerat överföra den specifikt tyska kulturen till de ”ociviliserade” östra delarna av kejsarriket. Judson hävdar emellertid att det finns tydliga belägg för att den politiska debatten hos de habsburgska makthavarna inte så mycket handlade om den västliga kulturens eller rasens överordnade ställning som om rent pragmatiska frågor rörande regional säkerhet och ekonomiska behov i de berörda regionerna.

Generellt skulle dock den politiska nationalismens starka rörelser runtom i Europa under andra hälften av 1800- och början av 1900-talet bli märkbara också i dubbelmonarkin Österrike-Ungern. Vad Judson däremot gör, och som många historiker före honom inte tydligt nog har klarlagt, är att tolka den relativt utbredda patriotismen inom Habsburgriket som ett önskat resultat av kejserliga strukturer och regionala traditioner, och inte som uttryck för ett slags vulgärnationalism hos vilken språkliga, etniska och kulturella skillnader per definition är oöverbryggliga. I de intellektuella och politiska diskussionerna inom väldet var begreppet nationell identitet och själva idén om imperiet beroende av varandra, menar han. Intimt sammanflätade utvecklades de i dialog med varandra snarare än att de betraktades som binära motsatser. Judsons egen studie visar hur det just var mångspråkigheten hos imperiet som sporrade de habsburgska historikerna till att studera sin egen historia transnationellt och tvärvetenskapligt.

Kack i eget bo: från Thomas Bernhards *Heldenplatz*. FOTO: ALAMY

Maria Teresia, Josef II, Leopold II och övriga habsburgska regenter under 1700- och 1800-talen satt emellertid inte bara stilla i Hofburgs spatiösa gemak och matade sina majestätiska käpphästar, utan spände också verkliga springare för vagnen och reste flitigt runt i det vidsträckta riket. Och detta inte bara av politiska skäl utan också av en genuin lust att på plats lära känna och sinnligt uppleva väldets många olika regioner. I antologin *Habsburger unterwegs* (Habsburgare på väg) kan man i nio artiklar skrivna av historiker, konst- och vetenskapshistoriker, museivetare och arkivarier från Wien och Graz läsa om medlemmarna från huset Habsburg och deras rundresor, ”från barock pompa och ståt till smarta affärsresor”, som undertiteln lyder. Textsamlingen ger detaljerade beskrivningar och rekonstruktioner av de rojalistiska resornas logistiska förberedelser, infrastrukturella utmaningar och politiska följder såsom dessa har dokumenterats i kejserliga *itinerarier* och protokollböcker. Så kan vi läsa rapporterna om de kejserliga resorna i den då relativt nya pressen, om Josef II:s rundresor i kronländerna Transylvanien och Galizien (1773) eller om Maria Kristina av Österrikes och hennes make Albert av Sachsens förtida *grand tour* genom Italien 1776.

Efter Napoleonkrigen och Wienkongressen centraliserades Habsburgriket ytterligare, dock utan att uppväga detta med 1700-talsregenternas reformiver. Decennier av krig och oro i stora delar av Europa hade fått de nya kejsarna att sky alla former av sociala förändringar, till skillnad alltså från dem som tidigare betraktat just samhällsförbättringar på bred front som ett effektivt bålverk mot allehanda revolutionsförsök. Men det redan dynamiska samhället krävde social innovation, och delvis mot regimens och den mäktige statskanslern furst Metternichs uttryckliga vilja tog civilsamhället – jordbrukare, entreprenörer, ingenjörer, akademiker – över initiativet till att föra vidare 1700-talsregenternas kejserliga visioner om ett reformerat imperium. Såväl borgerliga som högättade österrikare initierade en ny sorts aktivism för att lösa alla de lokala samhällsutmaningar inom riket som den paralyserade regimen var ovillig att gripa sig an. Inte ens det habsburgska styrets periodvis paranoida censorskap och spionverksamhet mot den egna befolkningen lyckades nämnvärt stävja den allmänna viljan till ekonomisk och social modernisering, som i sin tur ännu skyddades av den trots allt fungerande rättsstatens författning. Till och med kejsaren var ju enligt konstitutionen underkastad lagen.

”Decennier av krig och oro i stora delar av Europa hade fått de nya kejsarna att sky alla former av sociala förändringar.”

Det habsburgska imperiet fortsatte alltså att stå i full utveckling trots kejsardömets ärkekonservativa regenter, skulle man kunna sammanfatta Judsons analys. Därmed går han på tvärs också mot den i historieskrivningen allmänna bilden av Österrike 1815–1848 som ett apolitiskt småborgerligt samhälle – den så kallade biedermeierperioden – som inte bjöd det diktatoriska centralstyret något nämnvärt motstånd. Men inte ens de huvudsakligen misslyckade borgarrevolutionerna runtom i Europa år 1848 resulterade i att revolutionärerna i kejsardömet avvisade det habsburgska regentskapet eller det

››

österrikiska imperiet som sådant (bortsett från i ett par områden i Italien och Ungern). Tvärtom kämpade man för sin rätt att omgestalta existerande strukturer inom det befintliga väldet, som i sin tur sökte upprätthålla sin legitimitet mellan det auktoritära och det liberala. Medlen för den växande borgerligheten att uppnå sina mål utgjordes av en ny sorts offentlighet, där man nu kunde skapa opinion i tidningar, på kaféer, gatudemonstrationer och i teaterhusen.

Det är vid den här tiden som nyinstallerade och snabbt populäre kejsaren Frans Josefs i kulturellt hänseende moderna Österrike (från 1867 Österrike-Ungern) utvecklades på allvar, småningom förvisso som en motkraft till huset Habsburgs alltmer föråldrade överhöghet. I det längsta lyckades dock imperiet upprätthålla sin bevisliga förmåga att behandla alla språkliga och religiösa grupper någorlunda jämlikt, vilket tydligt påvisade hur överlägset det socialt reformerade Habsburgs multinationella ideal var i jämförelse med den separatistiska etnonationalismen. Här är det stört omöjligt att inte dra paralleller till nu aktuella ideologiska strider inom EU. Det lustiga i sammanhanget är att de som då var den habsburgska Dubbelmonarkins centrala länder hör till de nationer som idag tydligast motsätter sig denna överstatliga konstruktion.

Österrike-Ungerns tre avslutande decennier uppvisade också ett sällan skådat engagemang hos befolkningen med avseende på imperiet som idé och identitet. Allt från det höga valdeltagandet i lokala val till den allmänna värnplikten och festligheter runtom i det vidsträckta riket vid kejsarens födelsedagar gjorde ”muslimska bönder på den bosniska landsbygden, tjeckisktalande affärsmän i Böhmen och ungerska intellektuella i Budapest” till allt mer hängivna medborgare i ett imperium som mer än någonsin fyllde deras vardagliga behov. För olika grupper i samhället utgjorde dock första världskrigets utbrott ett utmärkt tillfälle att försöka omforma Habsburgmonarkin. Höga militärledare såg en chans att återbörda imperiet till dess endräktiga och hierarkiska förflutna, socialisterna grep tillfället att kämpa för än radikalare reformer, och nationalisterna bedömde plötsligt möjligheterna att uppnå regional autonomi som goda. De sistnämnda kom som bekant att få sin vilja igenom, men till ett pris de varken hade räknat med eller kanske ens önskat: Donaumonarkins undergång, exakt 700 år efter att den förste habsburgske kejsaren Rudolf I såg dagens ljus.

Hur vardagen kom att utveckla sig i huvudstaden Wien under Habsburgmonarkins – och första världskrigets – sista år kan man läsa om i den österrikiske historikern Edgard Haiders omfångsrika och väl underbyggda *Wien 1918. Agonie der Kaiserstadt* (ett slags pendang till samma författares bok *Wien 1914*, om staden under världskrigets första år). Detta gedigna stycke socialhistoria uppenbarar här i både text och bild hur den nyss så glänsande kejsarstaden under det ödesmättade årets lopp försjönk i djupaste nöd. Under rubriker som ”En vittrad relikt från dynastisk tid: Habsburgmonarkin”, ”Kampen om överlevnad: krigets vardag” och ”En kulturepoks död” skildras olika aspekter av undertitelns *Agonie* (dödskamp) med drabbande konkretion. Bokens återgivningar av 1918 års centrala händelser ur politiska, krigshistoriska och sociala perspektiv kombineras med fängslande redogörelser för enskilda episoder eller livsöden, och ger

Sachertårta: med grädde!

FOTO: ALAMY

sammantaget en vederhäftig bild av den för wienaren chockartade diskrepansen mellan förhållandena i huvudstaden och imperiet helt nyligen och nu plötsligt.

Det som verkade vara hugget i sten löstes nu snabbt upp. Medan civilsamhället i skuggan av kriget hade fullt sjå med att hantera en svältande befolkning, bostadsbrist, stigande kriminalitet, tiggande och hemlösa barn, spanska sjukans utbrott, hemvändande soldater och bristen på gas och elektricitet som försänkte staden i ett symboliskt mörker, klamrade sig hovet allt krampaktigare fast vid kejserliga ceremoniel och hovprotokoll. Åtminstone tills även den siste kejsaren, Karl I, förstod vad som höll på att ske och några månader senare abdikerade och tvingades i landsflykt.

Om Haiders bok är en pågående studie i nuet – dag för dag i ett krackelerande kejsardöme – sysslar den Wienfödda amerikanska litteraturforskaren Marjorie Perloff i sin studie *Edge of Irony* med att granska några betydande österrikiska diktare i skuggan av imperiets fall. Det forna habsburgska territoriet hade hastigt ersatts av gamla och nya nationalstater, vilket innebar förlusten av en specifikt habsburgsk kulturell identitet, präglad av sin språkliga och demografiska mångfald. Judson nämner som exempel att ingen av de nybildade nationerna inom det tidigare imperiet hade en språkgrupp som översteg hälften av befolkningen: dubbelmonarkins pluralistiska och polyglotta sammansättning innebar därmed plötsligt ett stort praktiskt problem både för medborgarna själva och för nationalisternas strävan efter språklig enhet.

Hur förlusten av den habsburgska kulturen präglade de tyskspråkiga författarna och tänkarna Karl Kraus (bördig från Jičín, nuvarande Tjeckien), Joseph Roth (Brody, Ukraina), Robert Musil (Klagenfurt, Österrike), Elias Canetti (Ruse, Bulgarien), Paul Celan (Cernăuţi, Rumänien) och Ludwig Wittgenstein (Wien, Österrike) utgör mot bakgrund av undertitelns *Modernism in the Shadow of the Habsburg Empire* Perloffs huvudsyfte. Genom närläsningar av deras centrala verk i alla möjliga genrer – dramatik, epik, lyrik, essäistik, självbiografi, filosofi – fokuserar hon särskilt på den säregna form av skepticism, ironi och undergångsladdat krismedvetande som var karakteristisk för österrikiska diktare med rötterna i det habsburgska imperiet. Med en osviklig förmåga att binda samman idé- och kulturhistoriska perspektiv på Habsburgmonarkins kollaps och efterskalv med sina djupa insikter i de aktuella författarnas respektive litterära motiv och formvärldar, har Perloff skrivit ett högst läsvärt motstycke till den tyske publicisten Frank Schirrmachers tematiskt närbesläktade essäbok *Die Stunde der Welt*.

”Jag vill ha monarkin tillbaka!” klagade Joseph Roth efter Habsburgs fall, och kolleger som vännen Stefan Zweig, Rainer Maria Rilke och Hugo von Hofmannsthal instämde, i likhet med en inte oansenlig mängd andra konstnärer och före detta habsburgska medborgare, också sådana som tidigare hade välkomnat monarkins sammanbrott. I decennier har många historiker, journalister och makthavare ryggmärgsmässigt, entonigt och dikterat av efterkrigstida moralföreställningar och korrektiv dömt ut det habsburgska imperiet som ett ”folkets fängelse” och en ”tyrannisk gammal regim”. Judsons *The Habsburg Empire* är ett seriöst och i stora delar också lyckat försök att teckna en något mer inträngande och mångfasetterad bild av ett imperium som i motsats till de flesta andra stormaktsvälden i hög grad faktiskt utvecklade

ett överraskande smidigt statsskick till gagn för stora delar av den geografiskt och kulturellt utspridda befolkningen.

Bortom alla historikerstrider envisas Wien alltså med att fortsätta putsa på Hofburgs och Schönbrunns kejserliga fasader, och framhärdar dessutom – till mångas förtret – i att minnas gamla regenter som populära landsfäder och landsmödrar. Men i lika hög grad värdesätter man idag stadens modernistiska arv: secessionisterna, Adolf Loos ”rörmokararkitektur”, Arnold Schönberg och andra wienskolan, Perloffs upptagna diktare. Så låter man numera operettbalerna och tolvtonsmusiken, elfenbenstornen och de raserade barrikaderna dubbelmonarkiskt trona över den stad som villigt låter sig definieras av kontraster.

Martin Lagerholm

THE HABSBURG EMPIRE
A NEW HISTORY
PIETER M JUDSON
The Belknap Press 2016

HABSBURGER UNTERWEGS
VOM BAROCKEN POMP BIS ZUR SMARTEN BUSINESSTOUR
RENATE ZEDINGER, MARLIES RAFFLER & HARALD HEPPNER (RED.)
Leykam 2017

WIEN 1918
AGONIE DER KAISERSTADT
EDGARD HAIDER
Böhlau Verlag 2018

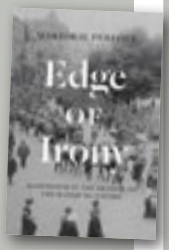

EDGE OF IRONY
MODERNISM IN THE SHADOW OF THE HABSBURG EMPIRE
MARJORIE PERLOFF
The University of Chicago Press 2016

CNN rapporterar: vittnesmål från Libyens helvete.

Det vi inte vill se

REPORTAGE

Det är en mörk höstkväll på en ödslig plats i södra Libyen. Ett svagt ljus fladdrar fram och tillbaka över några män som står uppställda på rad. De är unga, kraftiga och svarta. Auktionen har just börjat. ”Här har jag en som kan gräva, en stor stark karl. Vad får jag? – 500 dinarer? OK. – 600 – 650? OK. – Inga fler bud?” Klubban faller. Priset motsvarar cirka 400 euro. Nästa erbjudande gäller en ung man som ”är van vid att arbeta på tomatfälten”, och priset blir litet högre.

Scenen fångades av tv-bolaget CNN i ett reportage hösten 2017. Bilderna blev en världsnyhet.

Samtidigt som CNN-reportaget väckte uppståndelse och avsky var nya ögonvittnesberättelser på väg ut i andra medier, den ena tydligare än den andra. Alltfler självupplevda redogörelser av pågående försäljning och utnyttjande av människor i Libyen når nu omvärlden. Några av de mest detaljerade finns återgivna i den italienska boken med titeln *Non lasciamoli soli* (Vi överger dem inte), Chiarelettere, 2018. Den långa underrubriken lyder i min översättning: ”Berättelser och vittnesmål från Libyens helvete – som Italien och Europa inte vill se och erkänna”. Författarna är två grävande journalister knutna till den italienska morgontidningen *La Repubblica*, Francesco Viviano och Alessandra Ziniti. Viviano växte upp på Sicilien bland mafiosi och utsatta och blev så småningom krigskorrespondent. Ziniti har skrivit en uppskattad och prisbelönt bok om kvinnors mod, *Il Corraggio delle Donne*.

Non Lasciamoli Soli är en subjektiv, empatisk bok. Med sorg i formuleringarna återger den migranternas öden, präglade av kränkningar, våldtäkter och tortyr. Övergreppen sker både längs färdvägarna i öknen och i de libyska slavlägren i en tillvaro där humanitet inte tycks ha någon plats och människovärdet mäts i pengar.

En av de återgivna berättelserna gäller Ahmed. En sommardag 2017 plockas han upp ur havet utanför Libyen av besättningen på räddningsfartyget Aquarius. Nu är han trots allt i en sorts säkerhet, nu vågar han släppa fram tröttheten. Han är 19 år och har levt och arbetat som slav i Libyen i flera år. Ombord möts han av volontären Giorgia Linardi. Hon är 27 år och studerar statsvetenskap i Milano. Sedan sex år pendlar hon mellan Milano och Aquarius för att delta som volontär i Läkare utan gränsers arbete. Ahmed får förtroende för henne och till slut orkar han berätta.

Misshandel och utpressning startade redan tidigt under Ahmeds resa hemifrån. Tillvägagångssättet är effektivt. Smugglaren/torteraren vet hur han kan pressa fram mera pengar ”för att ta flyktingen vidare”. Han ringer upp flyktingens familj – numret finns ju i sonens/dotterns mobil – medan han ser till att misshandeln får offret att skrika och vrida sig i plågor. Lyckas utpressningen – det vill säga: om familjen ifråga har några pengar att skicka – får flyktingen resa vidare, och förövaren inkasserar en bonus av sin boss. Om inte blir offret ointressant och dumpas i öknen. Metoden är särskilt vanlig inför den slutliga färden över Medelhavet.

Vi kom från Nigeria, berättar Ahmed, ››

Flyktingtrafiken: en lönsam affär.

FOTO: GREGORIO BORGIA / TT

jag och min syster som då var 17 år. Vi klängde oss fast på lastbilen genom öknen flera veckor. Väl framme i Libyen skulle livet bli lättare, trodde vi. Men smugglarna föste in oss i en trång hydda och misshandlade oss. De skrek, de var drogade. De tog ut oss en och en och misshandlade oss och skrattade. De släpade också ut kvinnorna, våldtog dem och förde bort dem. Till slut förde de också bort min syster, trots att jag skrek och protesterade ända tills de slog mig till marken och misshandlade mig så jag svimmade.

En dag såldes Ahmed tillsammans med ett femtiotal andra flyktingar. En tomatodlare köpte dem för 70 euro styck. Ahmed lade märke till att utroparen visade ett särskilt förakt mot de män han beskrev som ”de allra svartaste”. Ahmed hamnade successivt på olika fält där han plockade potatis och tomater. I skrangliga bilvrak kördes männen till fälten i ottan, och tillbaka till de torftiga skjulen i skymningen. Maten som delades ut på kvällen bestod av soppa eller ost och tomater.

Två år går och nu väntar en ny auktion. Men Ahmed och två andra flyktingar säljs inte som de andra. Istället kommer en man i polisuniform och beordrar dem att följa med honom. De kliver in i hans bil och han kör dem mot kusten där de släpps av bland sanddynerna. Först förstår de ingenting. Vad ska de göra här? Det finns ingen industri, ingen plantage. Det ligger tiotals döda kroppar på stranden, det är drunknade som flutit iland, några har skottskador. Sakta börjar Ahmed ana den motbjudande sanningen. Ni ska placera kropparna i de där säckarna, säger mannen i den prydliga uniformen. Kropparna, får de veta, ska sedan transporteras bort och dumpas i någon av de många sänkorna i öknen.

Ahmed gör en paus i berättandet. ”Jag har hanterat bortåt 3 000 döda kroppar, i olika stadier av förruttnelse, till dess att mitt jag och mina sinnen till slut blev alldeles avtrubbade och liksom avdomnade,” säger han och möter Giorgias blick.

Endast ett fåtal av slavhandlarna och torterarna har kunnat lagföras. Boken återger ett fall där slavbossen ifråga dragit till Europa och slagit sig till ro där. Något han inte tänkt på var att ändra sitt mobilnummer. Ett par av hans offer som upplevt vidriga övergrepp i mannens regi hade också lyckats korsa Medelhavet och nå Italien. Eftersom de behållit förövarens mobilnummer kunde den italienska polisen till slut spåra mannen och lagföra honom. Det andra fallet som återges gäller somaliern Osman Matammud, en ung slaktare som kvalat in som boss i det ökända libyska lägret Bani Walid. Ett av alla hans våldtäktsoffer är den 16-åriga Herina, som efter ett års plåga lyckades fly och till slut hamnade i ett migrantläger i Milano. En dag fann hon sig plötsligt stå öga mot öga med Osman, plågoanden, den förra lägerbossen. Också han hade kommit till Italien, och nu fanns han alltså i samma läger. Herina samlade mod och anmälde honom. Hon orkade till slut också vittna mot honom i rätten.

”Det här är berättelser från vår tid som hindrar varje steg tillbaka till ett skonsamt avstånd.”

Kvinnorna är extremt utsatta, misshandel och sexuella övergrepp gröper ur både ork och status. En gång offer, sedan väntar föraktet från omgivningen. Det är vanligt att kvinnorna föder förövarnas barn i lägren. Några har orkat berätta sedan de nått Europa och förts till sjukhus. Där har personal och psykologer fått lugna och trösta. Osedyne heter en nigeriansk kvinna vars grymma öde trotsar det mesta. Hon flydde med sin 4-åriga dotter från Nigeria efter att ha hotats där som en följd av en familjetragedi. Hennes resa hade knappt börjat förrän hennes grupp hejdades av beväpnade män. De stal flyktingarnas pengar och mat och till och med deras vattenflaskor. Plötsligt kom en man och förde henne med sig bort från gruppen. Hon vågade inte lämna dottern kvar utan tog med henne. Det som där hände har hon svårt att tala om; våldtäkterna inför dottern, chocken, rädslan. Till sist våldtog männen också hennes fyraåring.

Resan fortsatte på en annan lastbil och de kom in i Libyen. Osedyne hoppades att dottern som verkade sjuk och frånvarande skulle kunna hämta sig så småningom. Barnet grät ofta. En dag blev en av vakterna irriterad över gråten, slet med sig henne och förde bort henne. Osedyne tvingades vidare, utan barnet.

Läkarens rapport formuleras professionellt: ”Kvinnan uppvisar tydliga tecken på följderna av både fysiska och psykiska trauman... Offer för upprepad tortyr och upprepade våldtäkter... Bär svåra symtom på posttraumatiskt stressyndrom...”

Ett särskilt okänt flyktingläger är Berk i oasen Sabha i sydvästra Libyen. Boken berättar att det styrs av sudanesen Azi Aziz, som sedan åratal håller de fångade flyktingarna i ett skräckvälde. En av de intervjuade flyktingarna, Mehmed, berättar hur Aziz samarbetar med smugglarna och systematiskt pressar deras familjer på respengar. Kan de inte betala säljer han dem som slavar. Mehmed hölls fången i fyra månader i lägret. Eftersom han inte kunde skaffa fram den begärda summan på 3500 dollar såldes han som slav, och undkom på så sätt läg-

NON LASCIAMOLI SOLI
STORIE E TESTIMONIANZE DALL’INFERNO DELLA LIBIA. QUELLO CHE L’ITALIA E L’EUROPA NON VOGLIONO AMMETTERE
FRANCESCO VIVIANO & ALESSANDRA ZINITI
Chiarelettere 2018

ret levande. Det var just här, i anslutning till detta läger som CNN filmade den uppmärksammade slavauktionen. Trots den internationella diskussion som följde, och trots alla myndiga försäkringar om räfst och rättarting, har inga konkreta åtgärder vidtagits, skriver Viviano och Ziniti.

Slutligen kliver flyktingarna in i gummibåtarna i försök att nå Europa. Enligt en särskild internationell överenskommelse har den libyska kustbevakningen skyldighet att fånga flyktingbåtarna innan de hunnit utanför den libyska havsgränsen och föra dem tillbaka till Libyen. Inom detta inramade havsområde tillåts dessutom inga livräddande NGO-fartyg vistas. Enligt tillgänglig statistik fördes 19 452 båtflyktingar tillbaka till Libyen år 2017. De återförda hamnar i olika former av överfulla ”förvar”. Amnesty International konstaterar i luttrad ton att ingen kan se på en flykting i en gummibåt om hen har rätt till skydd eller inte. ”Inte heller syns detta när vederbörande ligger i vattnet.”

Bokens inledning är skriven av Giusi Nicolini, borgmästare på öarna Lampedusa och Linosa under tiden 2012–2017. Hon har en skarp blick och unika erfarenheter från den mest brännande migrantperioden – enbart under 2016 kom 180 000 flyktingar till Italien. Hon kritiserar vår distanserade attityd till migranterna och deras situation. ”Det är som om vi hade att göra med pappersfigurer”, skriver hon. ”Som om flyktingarna saknade namn, känslor och drömmar, som om de saknade ålder och identitet.” Hon erinrar om de särskilda premisser som gör flyktingsmugglingen till en extremt lönsam affär. En flykting betalar alltid i förskott; också de som omkommer i havet har betalat sin resa, skriver hon. Men säljer du vapen eller droger, får du vänta på betalningen till dess att varan är levererad. Giusi Nicolinis engagemang för flyktingarna och flyktingpolitiken har väckt internationell respekt. År 2017 tilldelades hon Olof Palme-priset för sitt humanitära arbete.

Francesco Viviano och Alessandra Ziniti gör med den här boken ett tappert försök att sprida insikt om flyktingarnas situation i Libyen. Boken är ingen faktasammanställning i vanlig mening, den ger ingen överblick, den skapar ingen sifferbaserad distans. Det som bygger framställningarna är istället detaljerna. De är skoningslöst återgivna, omöjliga att värja sig emot. Det här är berättelser från vår tid som hindrar varje steg tillbaka till ett skonsamt avstånd.

Annagreta Dyring

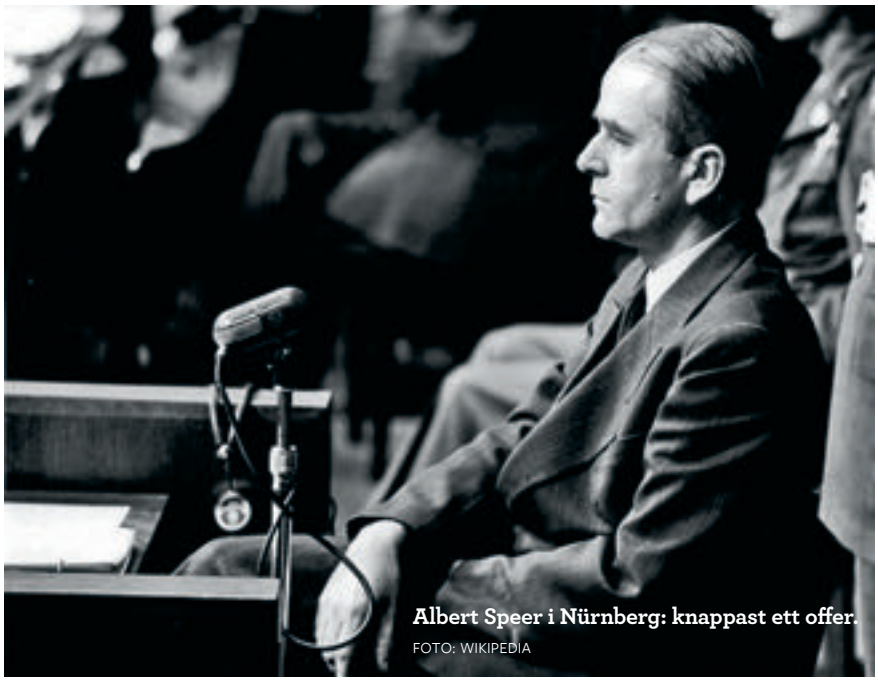

Albert Speer i Nürnberg: knappast ett offer.
FOTO: WIKIPEDIA

Legenden om den gode nazisten

BIOGRAFI

Förra året publicerades i Tyskland en biografi över Albert Speer med den till synes harmlösa underrubriken ”en tysk karriär”. I sak skall den emellertid utläsas en typisk tysk karriär. Speer representerade den tyska högbourgeoisien både som nitisk rustningsminister i Nazi-Tyskland och som framgångsrik Förintelseförnekare i Västtyskland efter kriget.

Albert Speer var en av Förintelsens tre huvudaktörer. De andra två var Joseph Goebbels och Heinrich Himmler. Goebbels antisemitiska propaganda genomsyrade den tyska offentligheten, Himmlers SS-förband organiserade folkmordet, och Speers insatser betydde att produktionen av krigsmaterial kunde stegras. Tyskland kunde fortsätta kriget och fullborda folkmordet på judarna trots de enorma förlusterna på östfronten och de allierades bombningar av industrierna.

I den första Nürnbergrättegången 1945–1946 dömdes Speer till 20 års fängelse för krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten. Den 1 oktober 1966 lämnade han Spandaufängelset i Berlin. Han levde sedan i högönsklig välmåga som bästsäljarförfattare och dog som en rik man år 1981.

Speer skapade i sin självbiografi *Minnen* (1969) och i *Dagböcker från Spandau* (1973) prototypen för hur *Vergangenheitsbewältigung*, den tyska uppgörelsen med nazihistorien, kunde bli falsk. Han blev den främste propagandisten för tesen att det tyska folket och särskilt den bildade tyska borgerligheten var oskyldiga offer för förföraren Hitler och inte hade haft en aning om massmorden på judarna. Legenden om ”den gode nazisten” anammades tacksamt av efterkrigstidens tyska borgerlighet. Västtyska politiker med kanslern Konrad Adenauer och Västberlins borgmästare Willy Brandt i spetsen betraktade Speer som en krigsfånge. Redan på 1950-talet började man plädera för att han borde friges i förtid.

Wolf Jobst Siedler på Ullsteinförlaget kontaktade Speers hustru Margrethe om ett memoarprojekt år 1963, tre år innan Speer skulle bli fri. Journalisten Joachim Fest involverades snart i Speers *Minnen* och i det följande projektet *Dagbok från Spandau*. De flesta recensenternas varma mottagande av de två böckerna säkrade den kommersiella framgången. Den ideologiska framgången med konstruktionen av legenden Albert Speer var likaså stor. Trots att seriösa historiker smulade sönder legenden levde den vidare i populärkulturen. En bred publik fortsatte att tro på ”den gode nazisten”.

››

Den vackra Sarah i *Vampyrernas natt*: döljer huggtänder.

Historikern Magnus Brechtken vid Institut für Zeitgeschichte i München vill med sin *Albert Speer. Eine deutsche Karriere*, en gång för alla göra slut på legenden och omöjliggöra dess funktion som frisedel för den tyska borgerligheten. Brechtkens prolog på sex sidor är en lättläst sammanfattning av författarens två teser: 1) Speer var ända fram till våren 1945 en krigsförbrytare av högsta rang och 2) Speer kunde med aktivt bistånd av journalisten Joachim Fest och förläggaren Wolf Jobst Siedler efter frigivningen 1966 skapa en legend om sig själv som ångerfullt sanningsvittne om den tyska krigsindustrins insatser (egentligen ett självberöm) – och som ovetande om Förintelsens verklighet.

Brechtkens biografi är en hård dom över ett västtyskt samhälle som beredvilligt tryckte en dömd krigsförbrytare till sitt bröst. Författaren synes misstänka att historien om konstruktionen av legenden Albert Speer är alltför fantastisk för att kunna bli trodd. I sin prolog – det enda lättlästa avsnittet i en annars mycket snårig framställning – uppmanar han läsaren att inte bara rätt och slätt läsa hela boken. Läsaren tillhålls också att granska texten i detalj, tillgodogöra sig alla ”upplysande noter” (de är över 3 000) och tänka vidare. Brechtkens läsinstruktion lyder:

Speer var inte någon gåta. Han var representativ. Hans dåd ligger i öppen dag. De är mer synliga än de som begicks av alla eutanasiläkare, hemliga poliser och domare, ministerietjänstemän och generaler. Alla dessa var flitiga i bästa tyska tradition – de *åstadkom* (kursiv i original) något. Och dessa dåd kan man beskriva, analysera och värdera. Det gäller också för Speer. Både av och om honom finns det kvar berg av dokument. Emellertid måste man gå till dem. Vi närmar oss inte förståelse om vi går till det som Speer berättade om sig själv efter 1945. Vi måste analysera hans gärningar så som de framstår i källorna.

Skrupulöst belägger Brechtken sina teser så till den grad detaljerat att läsaren tvingas genomlida forskningsprocessens vedermödor. Författaren refererar ingående innehållet i det oerhört omfattande källmaterialet om Speer i olika arkivbestånd. Boken är på 910 sidor, varav närmare 600 ägnas själva berättandet. Till detta kommer 241 sidor med 3 318 innehållsrika fotnoter.

”Brechtkens biografi är en hård dom över ett västtyskt samhälle som beredvilligt tryckte en dömd krigsförbrytare till sitt bröst.”

Brechtken ägnar närmare 300 sidor brödtext och drygt 100 sidor nottext åt Speers karriär fram till Tysklands kapitulation den 8 maj 1945. Denna del av boken kröns av skildringen av Speers nära samarbete med SS-chefen Himmler och Fritz Sauckel. Den senare försåg med Speers goda minne som ”generalbefullmäktigad” rustningsindustrin med slavarbetskraft från koncentrationslägren. Sauckel dömdes i Nürnbergrättegången till döden och avrättades.

I bokens andra hälft, också den på närmare 300 sidor brödtext jämte drygt 100 sidor nottext, visar Magnus Brechtken hur Speer, under Nürnbergrättegången 1945–1946 och efter frigivandet år 1966, systematiskt och med bistånd av många villiga tillskyndare skapade legenden om sig själv som ofrivillig krigsförbrytare. Kanske kan man, som Christian Priemer skriver i en recension, betrakta publiceringen av Brechtkens bok på ett förlag som Siedler har grundat som ett slags *Wiedergutmachung* (det vill säga: skadestånd som Västtyskland betalade till dem som överlevde olika sorters förföljelse och förintelse).

Brechtkens bok har föregåtts av ett halvdussin biografier om Speer och av en rad avhandlingar och artiklar om Speer som arkitekt och som rustningsminister. *Albert Speer. Eine Deutsche Karriere* är trots detta ett tungt vägande bidrag till forskningen. Ingen av tidigare Speerforskare har dammsugit arkiven med samma grundlighet och resultatrikedom. Trots detta finns en anmärkningsvärd lakun i Brechtkens bok. Den så kallade Bielefeldskolans ledande forskare Hans-Ulrich Wehler saknas i personregistret. Inget av hans verk förtecknas bland de cirka 700 titlar som anförs under rubriken ”litteratur efter 1945”.

Hans-Ulrich Wehler föregrep för halvtannat decennium sedan Brechtkens två teser, om än i komprimerad form, i *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914–1949* (2003). Boken är volym fyra i Wehlers fem böcker om Tysklands socialhistoria 1700–1990. Tredje riket ägnas 340 sidor brödtext och 45 sidor fotnottext. Rustningsministern Speer spelar en framträdande roll i Wehlers skildring av växelspelet i maktutövningen mellan Hitlers monokrati (envälde) och skilda ministeriers och institutioners polykrati (flervälde). Ett diffust kompetensläge mellan ekonomiministeriet, SS och Görings fyraårsplan skapade kaotiska förhållanden. Speer strävade målmedvetet efter att förlänga kriget och förmådde som rustningsminister ta en ledande roll i statsledningen. Tvärtemot vad han sade i Nürnbergrättegången förespeglade han in i det sista Hitler att ett under kunde ske.

Mer pregnant än vad Brechtken förmår göra i sin detaljrika redovisning av Speers två karriärer kunde Wehler tack vare sin strukturinriktade beskrivning klargöra hur Speer var överbestämd för frälsarrollen i det västtyska samhället efter 1945. Wehlers verk kom ut i början av 2000-talet. Han hävdade att den tyska forskningen vid den tiden gav bilden att naziregimens påbjudna hemlighållande av folkmordspraktiken hade medfört att tyskarna i gemen inte hade känt till Förintelsen. Wehler kunde emellertid visa att tusentals SS- och SD-män, Gestapo- och kriminalpoliser, tjänstemän och sakkunniga inom ”SS-imperiet” var direkt engagerade i judemorden. Dessutom var hundratusentals soldater och

järnvägstjänstemän förövare eller vittnen till massmorden och miljoner tyskar insåg vad det handlade om: propagandan var Förintelseantisemitisk från krigets början. Under Speers ledning skapades en särskild kår av ”managers”, vilka hade skäl att efter 1945 framställa sig som oskyldiga kuggar i Förintelsemaskineriet: Helt klart var de beredvilliga medarbetare. De upplevde att deras kompetens uppskattades efter förtjänst och de fick makt och myndighet att genomdriva sina målsättningar. Bland Speers ”ungdomar” – i hans ”Kindergarten” som de äldre företagarna hånfullt benämnde dem – fanns talrika unga teknokrater, vilka inte sällan kunde fortsätta sina yrkeskarriärer efter 1945.

Wehler påvisade de strukturella grunderna för att Speerlegenden blev så villigt och allmänt omhuldad i Västtyskland efter 1945. Behållningen av Brechtkens skildring är demonstrationen av hur etablerade historiker samt en rad västtyska och utländska notabiliteter bidrog till att bevara och förstärka konstruktionen Albert Speer till den grad att den dömde krigsförbrytaren framstod som ett offer för omständigheterna. Ett undantag var en kritisk recension i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* och en mycket kritisk anmälan i *New York Review of Books* av Speers *Minnen*, men dessa röster kunde inte överrösta hyllningskören.

BBC:s tv-serie om andra världskriget *En värld i krig* visades 1973, då Speer stod på höjden av sin andra karriär. I en intervju i dokumentären påstod Speer att hans skuld enbart bestod i att inte ha frågat och inte ha velat veta. Brechtken uppger att filmen ännu idag alltid visas någonstans i världen. Här slutar Brechtkens möjlighet att förpassa legenden Albert Speer till historiens skamvrå. Tanken går osökt till slutscenen i Roman Polanskis film *Vampyrernas natt* från 1967. Professorn har oskadliggjort vampyrerna och räddat den vackra Sarah. I slädfärden hemåt ler professorn belåtet. Kameran zoomar in på Sarah. I hennes öppna mun blänker huggtänderna.

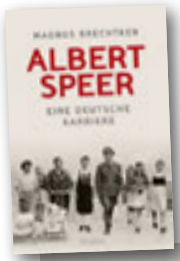

Kristian Gerner

ALBERT SPEER
EINE DEUTSCHE KARRIERE
MAGNUS BRECHTKEN
Siedler Verlag 2017

En vädjan till soldaterna: Bröder, skjut inte!
FOTO: ALAMY

Den bortglömda revolutionen

HISTORIA

På några fotografier från Berlin den 9 november 1918 ser vi bleka och allvarliga män i ett demonstrationståg. Det är en dyster morgon med duggregn. De flesta demonstranterna är arbetare. Dagen till ära har de tagit på sig mörka överrockar, hatt och slips. På en del fotografier ser vi också kvinnor i ankellånga kjolar. Alla som deltar i demonstrationen vet inte om de ännu lever när dagen är över. Men de vänder inte om, de går oförtrutet vidare, rakt in i revolutionen. En del demonstranter bär röda fanor, andra bär stora plakat med texten ”Nie wieder Krieg. Nieder mit der Monarchie. Wir wollen Frieden und Brot” (Aldrig mer krig. Ned med monarkin. Vi vill ha fred och bröd). Ett annat demonstrationståg leds av en ung kvinna med en röd fana som hon svingar hit och dit. Bara barnen i korviga långstrumpor och matrosmössor inser inte allvaret i situationen då de rusar i förväg.

Fotografierna finns i historikern Wolfgang Niess *Die Revolution von 1918–19. Der wahre Beginn unserer Demokratie* (Revolutionen 1918–19. Vår demokratis verkliga begynnelse). Det är en av flera nyutkomna böcker som skildrar revolutionsepoken från oktober 1918, då de första parlamentariska reformerna genomfördes, till antagandet av den nya demokratiska författningen den 31 juli 1919 i Weimar. Niess utmärkta framställning är detaljerad, men trots en grundstruktur av ”torra” fakta är det inte svårt för läsaren att känna spänningen som vilar över denna ödesmättade morgons skeenden.

Dit hör skildringen av de kvinnliga anställda på vapen- och ammunitionsfabriken i Kaiserin-Augusta-Allén. Alltsedan gryningen delar de ut flygblad till arbetare på väg till fabrikerna i närheten och uppmanar dem att inte gå till sina jobb utan att istället delta i den utlysta generalstrejken och ansluta sig till demonstrationerna. Vid åttatiden är redan flera demonstrationståg på väg från olika stadsdelar mot centrum. Där sluter de sig samman till en väldig ringlande folkmassa på flera hundra tusen personer i riktning mot huvudstadens militärkaserner. Frågan är om soldaterna där kommer att rikta sina vapen mot dem eller ansluta sig till dem. Spänningen är olidlig. Här och var håller demonstranterna upp stora plakat ”Brüder schiessen nicht!” (Bröder skjut inte!). I kasernerna försöker kejsartrogna officerare mobilisera sina soldater till angrepp på demonstranterna. Men dessa vägrar att lyda order; de är krigströtta. Istället går de med i demonstrationerna.

Samtidigt med skeendena ute på gatorna berättar Niess om den frenesi som råder bakom kulisserna i de politiska kvarteren. Timme för timme kan läsaren följa med hur händelseförloppet alltmer tillspetsas och hur svårt det är att hålla kontakt mellan utomhus och inomhus (riksdagen). Samtidigt belyser Niess skeendet med en skildring av bakgrunden – likt en kuliss på teatern. Redan i september har den tyska militära ledningen insett att första världskriget är förlorat och beslutat att omedelbart införa några parlamentariska reformer i syfte att blidka den amerikanske presidenten Wilson. Av partierna som sitter i Reichstag är det socialdemokratiska SPD – under ledning av Friedrich Ebert – det största. Men Tyskland är en demokrati bara till namnet; det är fort- ››

farande präglat av den kejsartrogna preussiska eliten och av ytterligare 22 regioner med egna furstar. Fortfarande har kejsar Vilhelm II (av Hohenzollern) befälet över militärmaskineriet. Ute i landet har invånarna inte märkt något av de politiska reformerna. Fattigdomen är stor och de är hungriga.

När därför kejsaren ger order om att krigsfartyg ska löpa ut från Kiel den 29 oktober för att kämpa en sista kamp i ett ”tappert sjöslag” med brittiska flottan vägrar matroserna att lyda denna självmordsorder. De gör myteri. På land fortsätter de revolten och tar över kasernerna. Syftet är att stödja regeringen i Berlin med dess stora socialdemokratiska fraktion. Från Kiel sprider sig revolutionen som en löpeld runt om i landet. I allt fler städer tar ”Soldaten- und Arbeiterräte” (soldat- och arbetarråd) makten, däribland i Frankfurt am Main, Leipzig, Dresden, Köln, Düsseldorf och Magdeburg.

Också i München, där kung Ludwig (av Wittelsbach) regerar, samlar sig revolutionärerna till stora demonstrationer och tar över makten under ledning av den karismatiske Kurt Eisner den 7 november. Han är partiledare för det mer socialistiskt orienterade USPD (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands) ett utbrytarparti från socialdemokraterna. I München utropas Eisner till ledare för en socialistisk (men inte bolsjevistisk) Räterepublik.

Utöver de rivaliserande kungahusen Wittelsbach i Bayern och Hohenzollern i Preussen finns ytterligare 22 furstar på tyska troner, bland annat i Württemberg, i Braunschweig, i Sachsen, i Sachsen-Coburg-Gotha och så vidare. Till skillnad från kejsar Vilhelm, som hade tagit sin tillflykt till belgiska Spa, inser de andra furstarna att de inte längre kan klamra sig fast vid makten. De packar sina viktigaste tillhörigheter och ger sig av i natt och dimma till utlandet eller till andra avlägsna slott.

”Ute i landet har invånarna inte märkt något av de politiska reformerna. Fattigdomen är stor och de är hungriga.”

Vi har här en säregen rad av abdikationer, vilka äger rum ” ljudlöst”. På så sätt förlöper revolutionen nästan utan blodutgjutelse. På eftermiddagen den 9 november abdikerar slutligen kejsar Vilhelm II.

I Berlin vill revolutionärerna ha Friedrich Ebert som ledare för övergångsregeringen. Ebert är pragmatiker och eftersträvar en koalition som även innefattar personer ur den tidigare kejsartrogna regeringen. På det viset undviker han en socialistisk Räterepublik som den i München.

Den 10 november stabiliseras det politiska läget då också överbefälhavaren, generallöjtnant Groemer, kontaktar Ebert för att meddela att trupperna står till övergångsregeringens förfogande. De båda männen känner och respekterar varandra. Men, hävdar Niess, de konservativa krafterna i regeringen kommer att bidra till att de fattade besluten bara genomförs halvhjärtat.

En farlig kulmen nås då villkoren för vapenstilleståndet offentliggörs och de hårda fredsbesluten ska omsättas; man börjar då skylla på varandra. Då Räterepublikens ledare Eisner mördas i München (21/2 1919) cirkulerar redan *Die Dolchstosslegende* – dolkstötslegenden. Enligt den ger man ”Novemberrevolutionärerna” skulden för krigsnederlaget och att kejsaren har avsatts. Genom att inte ge de kämpande frontsoldaterna stöd hemifrån hade republikanerna ”dödat dem med en dolkstöt i ryggen”. Så blir *Die Dolchstosslegende* tillsammans med de rivaliserande SPD och USPD ännu en faktor som bidrar till att de revolutionära intentionerna spårar ur.

Veckorna fram till den nationalförsamling där en ny författning skulle antas blir en orolig period. I Niess detaljrika framställning, där läsaren också möter tidens viktigaste personligheter, märker man en viss andlöshet i framställningen. Skulle revolutionen hålla fram till nationalförsamlingen eller skulle allt rasa ihop som ett korthus? I Berlin drar sig USPD tillbaka från regeringen. På många ställen i huvudstaden och även ute i landet angriper väpnade grupper varandra och man talar om regionala inbördeskrig. I Berlin fruktar man en statskupp. För att bevara ordningen beordrar Ebert ut 150 000 soldater till huvudstaden. Tyskland befinner sig på randen till ett totalt sammanbrott.

De politiska motsättningarna är graverande. Den 15 januari 1919 mördas USPD:s ledare Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht av en grupp kejsartrogna soldater. Oroligheterna försätter övergångsregeringen i gungning. Ebert är rasande. En positiv händelse är valet den 19 januari 1919. Av de 37 miljoner som är valberättigade är för första gången 19 miljoner kvinnor. SPD förblir största parti. Den 6 februari 1919 konstitueras nationalförsamlingen i Weimar och den 11 februari väljs Friedrich Ebert till tysk president.

***Babylon Berlin*: präglad av viss glamour.** FOTO: COURTESY OF SKY

Författningen som sedan diskuteras fram är i sig en succé – en förebild. Och i sitt inledningskapitel erinrar Niess om de varaktiga framsteg som blir följden av revolutionen: grundandet av en demokratisk republik, valrätt och emancipation för tyska kvinnor, individens rätt till frihet och sociala rättigheter, åtta timmars arbetsdag, ramar för förhandling mellan arbetsgivare och fackförbund och medbestämmande. Niess drar en röd tråd från författningen i Weimar till samtida demokratiska processer trots att linjen suddas ut under Hitleråren. Men, konstaterar han, många historiker gör inte nog gällande hur lyckad revolutionen 1918 var. Orsaken är att den nya demokratiska republiken med sin banbrytande och lovande början spårar ur.

Det har publicerats många böcker under årens lopp med revolutionsepoken 1918–19 och Weimarrepubliken som tema. Men Niess bok framstår som särskilt fängslande. Trots att boken är späckad med fakta kan man läsa den kapitel för kapitel som en roman och leva sig in i händelseförloppet. Temat är mycket mångfasetterat och har ofta avfärdats som oöverskådligt, men Niess lyckas berätta om de olika händelserna i ett sammanhang så att man ser

helheten utan att skeendet trasas sönder i lösryckta fragment.

En intressant fråga är varför den församling som skulle skapa en författning möttes i just Weimar. I sin bok *Warum Weimar? Wie Deutschlands erste Republik zu ihrem Geburtsort kam* (Varför Weimar? Hur Tysklands första republik fick sin födelseort) har historikern och statsvetaren Heiko Holste undersökt frågan närmare. Från början var det klart att Berlin, belastat med det centralistiska arvet från Preussen och en oroshärd inte kunde komma ifråga. Detsamma gällde München.

Då frågan dök upp i slutet av november 1918, anmälde flera städer sitt intresse. Naturligast hade varit Frankfurt am Main, där de första demokratiska experimenten ägt rum 1848/49. Där fanns Paulskirche som samlingslokal, en aktad nationell symbol. Men förslaget avslogs; man ansåg att Frankfurt låg för långt västerut och för nära Frankrike. Bland andra städer som anmält sitt intresse fanns Kassel och Erfurt. Men Ebert och de andra beslutsfattarna ville inte ha någondera och inte heller Lutherstaden Eisenach. Andra alternativ var det magnifika Würzburg, den plats som de sydtyska regionerna förespråkade, medan Bayern föreslog det katolska Bamberg.

Men alla dessa avfärdades. Antingen styrdes de föreslagna städerna av borgmästare som ville profilera sig eller också präglades de av en provinsiell lokalpatriotism. Man måste hitta något annat. Och så var det tillfälligheternas spel att kulturjournalisten Kurt Baake med sitt intresse för politik och kultur, för demokrati och teater, föreslog Weimar. I januari 1919 reste två tjänstemän från Berlin för att se på lokaliteterna i Weimar. Stadens läge mitt i landet bidrog till att avgöra valet. Dessutom var den vackra Nationalteatern i Weimar en passande plats för nationalförsamlingen. Men stadens borgmästare var skeptisk – man ville inte se liknande politiska upplopp som i Berlin. Till slut accepterade han dock anbudet då han insåg att valet av Weimar var en fördel för staden.

Så kom Weimar att ge sitt namn till den mellankrigsepok som oförskyllt fått stå som exempel för ett politiskt fiasko. Ty det som kallats den ”mest demokratiska av alla författningar” omsattes inte i realiteten. Istället kom Weimarrepubliken att präglas av ett fortsatt elände bakom en ofta glansfull fasad. Det kommer tydligt fram i ord och bild i utställningskatalogen *Glanz und Elend in der Weimarer Republik*, utgiven av Ingrid Pfeiffer. I såväl boken som utställningen av 200 konstverk av 62 konstnärer – varav en tredjedel

Rosa Luxemburg: mördad i januari 1919.

FOTO: GETTY IMAGHES

kvinnliga konstnärer – på konstmuseet Schirn i Frankfurt am Main från oktober 2017 till februari 2018 överväger de groteska avslöjande målningarna av Otto Dix och George Grosz med flera, och dekadens, bland annat i Jeanne Mammens verk med dess ofta störande bilder i den nya frigjorda kvinnans spår.

I regel har utställningar om Weimarrepublikens 1920-tal – det gäller även tvserien *Babylon Berlin* – präglats av den glamour som kom med ett visst ekonomiskt uppsving för samhällets ledande skikt och den frihet – och frigjordhet – som på gott och ont lösgjorde sig från den tidigare epokens bojor. I framförallt Berlin florerade inte bara kultur och allt slags konstnärlig kreativitet – inom konst, litteratur, teater, musik, arkitektur, underhållning, mode, sport et cetera – utan även avarter som en ökande konsumtion av droger, alkoholism och en omfattande prostitution.

Katalogen målar upp, som ingen textbok kan, ett omfattande panoptikum i text och bild av det som följde i revolutionens spår. Utmärkande är avsaknaden av vilsamma eller estetiskt vackra bilder. Alla avbildade personer är groteska och överdrivna och man anar den sömnlösa frenesi som präglade livet i Berlin. Konsten utmärks av ”verismus” (den avslöjande sanningen) och det som kalls *Neue Sachlichkeit* (den nya sakligheten). Samtidigt som intresset för sport, exempelvis i Lotte Lasersteins bild av en kvinnlig tennisspelare, väckte en positiv kroppskänsla till liv, skildras hur många kvinnor utlämnade i en halvvärld måste prostituera sig för att överleva.

All verksamhet utförs i ett rasande tempo – den amerikanska importerade jazzmusiken och den hektiska charlestondansen försätter storstadens människor i ett ständigt rus; ett kapitel bär den passande rubriken: ”Bilder vom Unbehagen einer Epoche” (Bilder av det obehag som präglar en epok). Såväl inom konsten som i litteraturen dyker de första hakkorsen upp. Bakom det glamorösa livets ridå väntar Hitler, vilket för de kortklippta yrkesarbetande kvinnorna ur medelklassen betyder ett återtåg till den husliga härden och moderskulten.

Men ännu anar de nya fria människorna inte vad som väntar dem. Och lika litet som människorna år 2018 vet de något om revolutionens betydelse i november 1918. En av orsakerna till att Weimarrepubliken spårade ur var att revolutionen så snart tappades bort. Revolutionärerna själva ställde inte upp för det revolutionära skeendet. Detta föranledde den liberala *Frankfurter Zeitung* att framföra en skarp kritik mot den anda som präglade församlingen i Weimar. Redan den 10 februari, erinrar sig Niess i sin bok, manade tidningen partierna att i varje fraktionssal sätta upp en skylt med flammande skrift: ”Vergesst nicht, das deutsche Volk hat eine Revolution gemacht” (Glöm inte att det tyska folket har genomfört en revolution).

Lisbeth Lindeborg

WARUM WEIMAR? WIE DEUTSCHLANDS ERSTE REPUBLIK ZU IHREM GEBURTSORT KAM
HEIKO HOLSTE
Böhlau Verlag 2018

DIE REVOLUTION VON 1918/19 DER WAHRE BEGINN UNSERER DEMOKRATIE
WOLFGANG NIESS
Europa Verlag 2017

GLANZ UND ELEND IN DER WEIMARER REPUBLIK
INGRID PFEIFFER (RED)
Hirmer Verlag 2017

Psykedelia: en ny skön värld. FOTO: ACID-FLO

Vidgade vyer

MEDICIN

En av de mest tragiska personer jag har träffat i mitt liv var en ung man vid namn Smith. Ett par år innan vi stiftade bekantskap med varandra hade den energiske herr Smith sagt upp sig från sitt oglamorösa kontorsjobb för att förverkliga sin dröm om att öppna en skivbutik. Hans vänner varnade honom, och påpekade att branschen befunnit sig i permanent kris sedan kunderna börjat konsumera sin musik via internet. Den förhoppningsfulle entreprenören lät sig dock inte avrådas. Hans passion var vinyl – ett format som ju inte går att ladda ner, och som enligt diskofiler ger en särskilt intim musikupplevelse. Smith hyrde en lokal nere på stan, anlitade att par lokala tonåringar som personal, och inom ett halvår kunde hans vinylbutik öppna. Föga förvånande gick rörelsen nästan omedelbart i konkurs, och skiventusiasten befann sig plötsligt på arbetsförmedlingen, skuldsatt upp över öronen. När så tjejen stack tog herr Smith till flaskan och blev så småningom alltmer deprimerad, tills han en dag försökte ta sitt liv med en handfull Alvedon. Det var då våra vägar korsades, på en amerikansk psykavdelning.

Den misslyckade affärsmannen Smith är ett levande exempel på hur otyglad och ogrundad optimism lätt kan slå över i sin diametrala motsats. Inom loppet av ett par år förvandlades han från en frimodig pionjär till en miserabel människospillra, helt utan hopp eller livskraft. Jag påminns om honom under läsningen av Michael Pollans nya bok *How to Change Your Mind*. Pollan, vars mest kända böcker hittills har handlat om mat, ägnar sitt senaste alster åt den annalkande ”psykedeliska revolutionen” inom psykologi och psykiatri. På senare år har strängeligen förbjudna och kraftigt stigmatiserade substanser såsom LSD och *psylocybin* (huvudingrediensen i så kallade ”magiska svampar”) gjort en högst oväntad comeback inom farmakologisk forskning. I ett dussintal banbrytande studier – de flesta utförda vid Johns Hopkins University i Baltimore – har engångsdoser av LSD och psylocybin använts för att bota, eller kraftigt lindra, allsköns psykiska åkommor, i synnerhet depression. Historien slutar dock inte där. Som bokens titel antyder har dessa preparat en mer långtgående effekt på den mänskliga själen. Vid rätt dos, och under rätt omständigheter, förmår droger som LSD och psylocybin att vända den psykologiska utveckling som kunde observeras hos min patient. De kan förvandla en pessimist till en optimist.

Som så många andra psykotropiska preparat upptäcktes LSD av en ren slump. Den schweiziske kemisten och uppfinnaren Albert Hoffmann försökte under 1930-talets slut framställa ett medel som skulle stimulera blodcirkulationen. När Hoffman av misstag fick i sig ett par mikrogram av sitt nya hopkok kastades han plötsligt in i ett slags förvrängd drömvärld, full av ”fantastiska färger och märkvärdiga figurer”. Albert Hoffmann fortsatte att sporadiskt använda LSD under resten av sitt liv, och hoppades att hans drog en dag skulle kunna användas för att hjälpa lidande människor att uppleva en ”djupare och mer genomgripande verklighet”. Ett par år efter de första experimenten lanserades LSD som ett psykotropiskt preparat av Hoffmanns arbetsgivare, Sandoz Laboratories. I USA blev terapeutisk LSD snart en stor hit, i synnerhet bland rika kändisar i Kalifornien. Självaste Cary Grant berättade i en intervju med en skvallertidning hur LSD-assisterad psykoterapi hade botat såväl hans narcissism som hans depression, och till på köpet gjort honom mer attraktiv för yngre kvinnor.

På andra sidan kontinenten, vid Harvard University, hade en intensiv och smått galen psykolog vid namn Timothy Leary också fått upp ögonen för det nya och spännande preparatet. Tillsammans med Aldous Huxley – författare till *Du sköna nya värld* och en ivrig konsument av psykedelia – iscensatte Leary en serie psykologiska experiment inom ramen för det så kallade *Harvard Psylocybin Project*. Men snarare än att slå upp dörrarna till en skön, ny värld av psykedelisk forskning, bidrog Learys projekt till att dra honom själv och hans mytomspunna elixir i vanära. Det uppstod en utflippad personkult kring Leary, och studenter som avstod från att prova LSD-guruns magiska svampar hånades som ”töntar”. I Pollans nya bok, som till stor del består av intervjuer med psykedeliskt intresserade forskare, beskylls Leary för att dragit LSD och psylocybin i smutsen, och för att ha näst intill omöjliggjort

”Disciplinen släpper i hjärnan, och nya kopplingar uppstår plötsligt mellan komponenter som vanligen inte kommunicerar med varandra.”

seriöst, vetenskapligt arbete med dessa fascinerande molekyler.

Vad är det då som händer under en ”tripp”? Egentligen är det ingen som riktigt vet, även om Michael Pollans experter kommer fram till en någorlunda vederhäftig hypotes. Större delen av tiden domineras vår hjärnaktivitet av strikt regelbundenhet, ett slags neurologisk skärmsläckare betecknad *Default Mode Network*. Med hjälp av en magnetkamera som mäter energiförbrukning i olika delar av hjärnan går det att i realtid observera människans *Default Mode Network*. Detta nätverk har ofta jämförts med Sigmund Freuds ego – en sträng och disciplinerad befälhavare som ser till att hjärnans alla komponenter håller sig på plats och gör vad de ska. De av Pollan intervjuade forskarna menar att vissa psykiska åkommor, i synnerhet depression, kan härledas till ett alltför strikt och omedgörligt *Default Mode Network*, vars rigiditet ger upphov till ett slags *depressiv realism* inför tillvaron. När en försöksperson tar en dos LSD eller psylocybin destabiliseras nätverket betydligt, vilket skulle motsvara den ”uppluckring av jaget” som många försökspersoner beskriver. Disciplinen släpper i hjärnan, och nya kopplingar uppstår plötsligt mellan komponenter som vanligen inte kommunicerar med varandra, men som nu gör lite som de vill.

Detta förklarar den sammansmältning av sinnesuttryck som LSD-användare ofta beskriver: en känsla av att kunna röra vid musik, att känna lukten av färger et cetera. Utöver sådana ”synestetiska” upplevelser tycks psykedeliska droger också ge en känsla av närhet till naturen och medmänniskorna, liksom en gränslös optimism inför framtiden. Vid psykologiska tester rapporterar försökspersoner om en högre grad av öppenhet inför nya idéer och erfarenheter, attityder som håller i sig långt efter testernas slut. Michael Pollan, som å ämbetets vägnar provar såväl LSD som psylocybin, beskriver själv en förändring i sitt förhållningssätt till omvärlden som påminner om texten till John Lennon’s *Imagine*:

Imagine no possessions
I wonder if you can
No need for greed or hunger
A brotherhood of man

Föga förvånande föranleder dessa preparat också en politisk kursändring hos brukarna, vanligen åt vänster. Richard Nixon lär ha uttryckt misstankar om att LSD, utöver att vara en populär drog bland hippies, också förvandlade vanligt folk till långhåriga blomsterbarn. 50 år senare kan vi med säkerhet säga att presidenten var något på spåren.

Låt oss återvända till den konkursdrabbade Smith och dennes dammsamlande skivbackar. En sådan patient skulle alltså enligt Pollan och LSD-psykiatrin lida av *depressiv realism* och ett oförsonligt ego som ständigt påminner honom om hur hopplöst allt är. Följaktligen hade en rejäl portion magiska svampar kunnat befria den unge mannen från hans mörka fängelsehåla. Efter att Smiths ungdomliga, blåögda optimism återställts skulle han kanske äntligen kunna ta nya tag, följa sitt hjärta och sina drömmar och… öppna en ny vinylbutik! Eller varför inte en resebyrå eller ett urmakeri? Mitt ärende med detta exempel är inte att göra narr av en stackars patient, utan att visa hur realism – till och med av det depressiva slaget – har en viktig roll att spela i våra liv.

Den hårt prövade småföretagare jag lärde känna på psykavdelningen hade förvisso ett överskott av *depressiv realism*, men hans förtvivlan gick att härleda till den orealistiska optimism som fick honom att ta det huvudlösa beslutet att starta en skivbutik. I en alltmer medikaliserad vårdapparat betraktas depression och ångest som rent organiska sjukdomssymtom, när de i själva verket kan vara normala konsekvenser av oförnuftigt handlande. Michael Pollan beskriver i *How to Change Your Mind* hur flera försökspersoner, till följd av den överväldigande, andliga pånyttfödelse som psykedeliska droger åstadkommer, fattar impulsiva och drastiska beslut om sin egen framtid. Flera av de kvinnliga deltagarna ansöker om skilsmässa omedelbart efter sin LSD-tripp. En av männen säger upp sig från sitt jobb och beger sig till Indien för att bli zenmunk. Patienterna hamnar så att säga ur askan i elden, men så länge de rapporterar lägre poäng på ”The Montgomery–Åsberg Depression Rating Scale” bryr sig forskarna inte om hur drogerna påverkar deras fortsatta tillvaro eller verklighetsuppfattning.

Den kortsiktiga synen på patienternas mentala hälsa i *How to Change Your Mind* är verkligen oroande. Noteras bör att psykedeliska preparat som LSD har en effekt som, rent kemiskt, är rakt motsatt den hos antipsykotiska mediciner. Borde inte detta medföra vissa risker för patienten? Sannolikheten att någon enstaka LSD-tripp skulle orsaka en allvarlig, kronisk psykos som schizofreni ter sig förvisso rätt liten, åtminstone bland patienter utan ärftliga anlag för sjukdomen. Men i tankestörningarnas värld är schizofrenin bara toppen på ett jättelikt isberg, och att psykedeliska droger gör folk mer ”öppna för nya idéer” är inte odelat positivt.

Om Michael Pollan under förarbetet med sin nya bok bara hade brytt sig om att konsultera en personlighetsexpert, skulle han kanske blivit varse att öppenhet har en mörk baksida. Påverkade hippies må ha sin charm, men de kan inte alltid skilja mellan goda, dåliga, eller rent av galna idéer. Under en tågluff för 15 år sedan stötte jag på en drogliberal holländare som var fullkomligt övertygad om att flygplanen som flög in i World Trade Center i själva verket var hologram, projicerade av CIA. Hologrammen var synkroniserade med bomber placerade inuti byggnaderna, medan de faktiska flygplanen styrdes om till hemliga flygplatser, för att senare förstöras. Själv invände jag att teorin lät en smula långsökt. Vore det inte enklare att bara krascha flygplanen in i byggnaderna, istället för att ordna med hologram och hemliga flygplatser? Resultatet skulle ju bli detsamma, argumenterade jag förgäves. Men holländaren gick inte att rubba, han visade mig dessutom ”bevis” i form av diverse ritningar och formler. Utöver sina excentriska idéer och udda manér och klädstil framstod min reskompis inte som allvarligt psykiskt sjuk, och kommer sannolikt aldrig att behöva medicinsk behandling. Rent kliniskt så uppvisade han snarare tendenser till vad vi hjärnskrynklare kallar för *schizotypi*.

Skivbutik i konkurs: tragik.
FOTO: ALAMY

Begreppet används för att beskriva olika underliga symptom, beteenden och tankegångar som inte riktigt uppfyller kriterierna för psykossjukdom. Problemet med den ”öppenhet” som psykedeliska droger har att erbjuda mänskligheten är att den korrelerar med just schizotypi, och risken att patienter ska drabbas av subtila, men kroniska tankestörningar ignoreras helt av Pollan och hans forskarvänner. De tycks inte ha märkt att svampätande psykedeliker har en tendens att framstå som lite vrickade.

Sina brister till trots är *How to Change Your Mind* en ytterst välskriven bok, och väl värd att läsa. Det är inte Michael Pollans fel att han bara har hittat ja-sägare ››

och LSD-vurmare att intervjua. I boken reflekteras psykiatrins handfallna hållning inför den nya psykedeliska vågen. Som Pollan påpekar har den moderna psykofarmakologin haft mycket lite att komma med sedan Prozac tog världen med storm för 30 år sedan. Trycket på vetenskapssamhället att utveckla en ny mirakelkur är betydligt, och vissa av de studier författaren citerar tycks motsvara våra djärvaste förhoppningar. Men det finns anledning att hysa en viss skepsis inför den här sortens paradigmskiften, som återkommer med jämna mellanrum inom psykiatrin.

För ett drygt halvsekel sedan lanserades de första antipsykotiska preparaten med pompa och ståt som säkra och effektiva botemedel mot schizofreni. Först ett par årtionden senare noterade man att medicinerna inte fungerade något vidare, och i vissa fall orsakade svåra, obotliga spasmer. Under 1970-talet salufördes valium som ett universalmedel mot allsköns ångest och livsleda. När det kom ut på marknaden var psykiatrer och husläkare upprymda av festyra – tabletter delades ut som godis. Idag vet vi att valium, förutom att vara vanebildande och ineffektivt, försvagar balanssinnet och ökar risken för att äldre patienter ska drabbas av bilolyckor eller höftfrakturer.

De psykedeliska preparatens effekter på den mänskliga hjärnan är förstås fascinerande, och förtjänar att utforskas mer i detalj. Men om LSD någonsin börjar saluföras kommersiellt föreställer jag mig att lanseringsfesten kommer att följas av en rejäl baksmälla. Vart denna snedtripp riskerar att leda till är för tidigt att säga, men det kan finnas anledning att hålla utkik efter vinylbutiker och flygande hologram.

Erik W Larsson

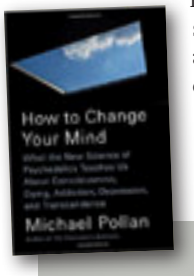

HOW TO CHANGE YOUR MIND
WHAT THE NEW SCIENCE OF PSYCHEDELICS TEACHES US ABOUT CONSCIOUSNESS, DYING, ADDICTION, DEPRESSION, AND TRANSCENDENCE
MICHAEL POLLAN
Penguin 2018

Skogsbruk: typiskt tyskt.
FOTO: RALF GERARD/GETTY IMAGES

Tysklands andra chans

FILOSOFI

Somliga hickar säkert till då det står klart att det här kommer att handla om en ny bok av den tyska författare och filosof som för några år sedan gav ut en skrift med titeln *Die deutsche Seele*, den tyska själen. Med en Richard Wagner som medförfattare. Den nya *Deutsch, nicht dumpf* – ungefär tysk, inte kvalmig – rör sig i samma ämnessfär: vad som möjligen är det typiskt tyska i tysk kultur – och slår dessutom ett slag för en tysk kulturpatriotism. Thea Dorn, som tidigare också har skrivit deckare och en roman med Faustmotiv, utforskar och reflekterar här över den tyska historien, tyskt tänkande, mentaliteten, myterna, musiken och litteraturen – och hur tyskar av idag kan förhålla sig till sitt arv och sitt hemland. Eller rentav bör förhålla sig. Bokens undertitel lyder: En handledning för upplysta patrioter.

För den läsare som nu är rejält oroad: här ett citat av den framstående amerikanske historikern Fritz Stern, specialist på tysk idéhistoria – och av tyskjudisk börd; som barn lyckades han fly undan förföljelse och förintelse med sina föräldrar. I en intervju som tyska veckomagasinet *Stern* gjorde med honom 2007 sa han att ”ett nationellt medvetande är av fundamental betydelse för ett samhälle. Denna nationalkänsla får man inte lämna över till de högerradikala.” Dorn själv levererar Sterns uttalande på bokens näst sista sida och gör på så sätt avslutningen extra kännbar. Och ger ytterligare nyanser åt helheten.

Den gamle historikern talade i nämnda intervju även om 1989 och murens fall, som ”det mest strålande momentet i Europas mörkaste århundrade”. Och sa: ”Tyskland hade turen att få en andra chans.” En andra chans som inte får schabblas bort, som Thea Dorn med största allvar påpekar i sin bok.

Strax dessförinnan har hon fört ett intressant och tänkvärt resonemang om det tyska, Freud och överjaget, *das Über-Ich* – efter att först skarpt ha markerat avstånd från allt sådant som übermänniskor, *über Alles* och liknande gammal bråte. Man kan knappast vara nog tydlig då man rör sig kring ett tankegods som detta: über-tydlighet kan vara av nöden. (Inte minst idag, med oförsonlighet och avsiktligt-missförstå-tendenser i delar av det offentliga replikutbytet – i sig en följd av ett av de predikament som Dorn menar finns i bottenslammet: självförakt. Även på nationell nivå.) Nå, Freud alltså: genom honom har vi lärt att överjaget är den instans i det mänskliga psyket där moraliska normer och sociala värden är förankrade, och där samvetet huserar; att den som inte lyckas forma ett förståndigt överjag är utlämnad till sina blinda drifter.

Man måste dock göra sig mödan att dra fram denna överinstans ur det omedvetna, rannsaka det i förnuftets ljus. (Hallå, har inte medel-svensken fått sig itutat att överjaget är en suspekt och ful figur? Inte konstigt att hen ter sig så ovuxen.) Obs! Dorn är inte alls sarkastisk. Hennes ton är mest saklig, hon är prövande och både känsligt och kunnigt sansad. Hon är beläst, referenserna oräkneliga, tankarna vältröskade.

En tänkarkollega hon gärna citerar är Theodor Adorno: hon har också lånat sin författarpseudonym från honom; i själva verket heter hon Christiane Scherer. Ibland väver hon in några personliga infallsvinklar – som att hon gärna tittar på välgjorda, utländska tv-serier (som danska *Bron*) för att koppla av efter dagens tankemödor. På några ställen blir det ingående vridandet och vändandet på fenomen och argument något pratigt, eller övertydligt på riktigt.

Vidare kring Freud: Thea Dorn tänker sig att man kan överföra hans teorier om det individuella psyket på ett kollektivt samhällspsyke. Och kommer fram till att ”utan ett *Über-Wir*, över-vi, har ett samhälle inget samvete”. Kan inte heller sträva mot något gemensamt ”högre”; här kan man bli misstänksam, men det är ingen människofrämmande utopi Dorn skissar på, hon är snarare en skarpsynt, framsynt realist. Som bland annat tar avstamp i tre bortglömda liberala tyska upplysningstänkare: Thomas Abbt, Christian Samuel Ludwig von Beyer och Wilhelm Abraham Teller som tänkbara förebilder för en fortsatt och förnyad tysk tanketradition, som kan stabilisera demokratin. De tre kan läsas som föregångare till den ”författningspatriotism” som bland andra filosofen Jürgen Habermas har postulerat.

Thea Dorn är i grunden skakad av att se hur många som i dagarna i hemlighet gläder sig över högerpopulistiska AfD:s framgångar, *Alternative für Deutschland* – även vanligen reflekterande mänskor. Det är på grund av dessa och liknande partiers framgångar, det hastigt förändrade politiska landskapet – också i övriga Europa, och i USA – som en positiv nationell självbild måste hittas, anser hon. Nu. Det brådskar. *Pöbelnder Muffhaufen*, ungefär mögeldoftande pöbelhopar, har redan börjat formera sig på gatorna; Dorn räds inte att tala skarpladdat klarspråk i sammanhanget.

– Mitt centrala ärende är att försvara det som har skapats under de senaste 2 500 åren i Europa: idén om en myndig, bildad, fri och emanciperad individ, har hon nyligen sagt i en intervju apropå sin mycket uppmärksammade bok. Med tillägget att vi är på väg att slarva bort allt detta. Med god hjälp inte minst av den växande hedonistiska, jag-fixerade klassen, som mest ägnar sin tid åt planeringen av nästa *wellnessweekend* – och lämnar fältet öppet för radikalopportunisterna.

Det ska här nämnas att Dorn i *Deutsch, nicht dumpf* på djupet går till rätta med den borgerlighet som under förra hälften av 1900-talet förrådde det tyska kulturarvet, då den lät nazisterna ta makten – i den falska tron att de skulle rädda just detta arv.

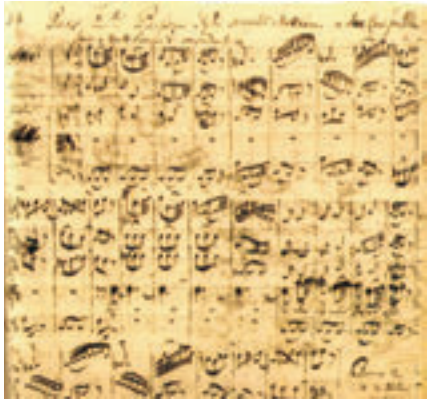

Bachs Matteuspassion: återupptäckt.

FOTO: WIKIPEDIA

– Mitt högsta värde är den västerländska humanismen, har hon också sagt. Det står klart för henne alltsedan 11 september-attentatet. Hon har ett eget kulturpatriotiskt credo: ”Varken inskränkt eller godtyckligt.”

Vad skulle då vara typiskt tyskt? Enligt Dorn hör nyckelord som *Abendbrot* och *Arbeitsethos dit*. *Forstwirtschaft*, skogsbruk. Även romaner av Jenny Erpenbeck och Uwe Tellkamp, den sorts författare som ännu brottas seriöst med stoffet. Samt *Zerrissenheit*. Definitivt denna *Zerrissenheit*, kluvenhet. Den kanske mest tyska av egenskaper, vill hon mena: denna splittring mellan en konstnärlig-estetisk och en teknisk-vetenskaplig blick på tillvaron ser hon som karakteristisk för tysk kultur sedan 1700-talet. Den hör till det bästa med tysk tradition, är rentav motorn i tyska mentalitetshistorien, skriver hon. Som Nietzsche formulerade det: flera själar bor i det tyska bröstet. Tysken är komplicerad. Bör helt lugnt bara konstatera det.

”Thea Dorn tänker sig att man kan överföra Freuds teorier om det individuella psyket på ett kollektivt samhällspsyke.”

Denna *Zerrissenheit* är för övrigt mästerligt gestaltad i Thomas Manns familjekrönika *Buddenbrooks* från 1901. Och vem kunde vara en bättre förebild för en republikanism i tyska färger än just (den sene) Thomas Mann, med sin politiska och kulturella västorientering och sin brokiga familj? Mann som 1945, fredsåret, skrev: ”Det finns inte två Tyskland, ett ont och ett gott, utan bara ett, vars bästa slog över i det onda genom djävulslist.”

Som Thea Dorn uttrycker det: Det mångskiftande är det bästa med dagens Tyskland, heterogeniteten, en styrka. I hennes Tyskland, liksom en gång i Fredrik den stores Preussen, kan var och en också bli salig på just sin fason.

Den mest betydande förvandlingen av ”tyskheten” har, stegvis, ägt rum efter det tyska undergångsåret 1945: brytningen med militarismen, soldatpatoset. (Freudianskt uttryckt: den har rannsakat sig själv och gjort sig av med sitt gamla über-jag-kommando.) Må alla de gamla myter som varit förknippade med vapenskrammel slumra för evigt, lyder Dorns förhoppning. Men tag vara på de goda, konstruktiva – och då främst den värdefullaste myten av dem alla: den om att Tyskland var en kulturnation... Här blir vår filosof nästan lyrisk, i beskrivningen av hur den gjorde att det sömniga Weimar blev ett andligt tyskt centrum på 1700-talet, att Bachs *Matteuspassion* och övriga verk återupptäcktes, att det sedermera enade landet beskärdes sitt enastående landskap av opera- och teaterhus... (Thea Dorn är själv ett stort operafan, ser operahusen som ”känslornas kraftverk”.)

Och var det inte just myten om kulturnationen som gav de politiskt söndrade tyskarna ett gemensamt hem i denna kultur – först i Tyska förbundet, från tidigt 1800-tal, och 1871 i ett enat Tyskland – ihoplappat av alla dessa små furstendömen av bayrare och preussare, katoliker, protestanter, judar, nykomlingar och gammeltyskar? Ett Heimat i den tyska kulturen. Just som det var för Thomas Mann.

Thea Dorn ser i ett *Bekenntnis zur Nation*, ett bekännande till nationen, det enda medlet för att bevara samhället från en än allvarligare och så småningom okontrollerbar splittring än den vi ser idag. Men ”författningspatriotism” verkar inte räcka – Kulturpatriotismus i lagom dos därtill är Thea Dorns ordination. I hennes genomarbetade version låter tanken faktiskt riktigt klok.

En väsentlig del av den låter sig dessutom lätt översättas till andra språkområden och kulturer än den tyska. Som den svenska.

Ylva Herholz

DEUTSCH, NICHT DUMPF
EIN LEITFADEN FÜR AUFGEKLÄRTE PATRIOTEN
THEA DORN
Albrecht Knaus Verlag 2018

Den fromma eliten i Davos: fantiserar barnsligt.
FOTO: WIKIPEDIA

Elitens fromma önsketänkande

EKONOMI/POLITIK

I Europa är en aggressiv och stundtals direkt nyfascistisk nationalism på frammarsch. Över hela kontinenten har partier med denna profil vuxit sig så starka att de numera ofta är det näst största eller till och med det största partiet. I Ungern och Polen innehar denna nationalistiska strömning regeringsmakten och i det förr så solitt demokratiska Västeuropa har den nationalistiska väckelsen destabiliserat regeringsbildandet och förvandlat det till ett hasardspel. I USA har en oförutsägbar skojare som Donald Trump valts till president. Hans politiska program, i den mån man kan tala om ett sådant, består mer i att reagera än att agera. Den Europeiska unionen knakar i fogarna. Dess stabila mittpunkt, Efterkrigs-Tyskland, brottas idag med samma politiska problem som övriga Europa, England har i ett anfall av nationell berusning begärt sitt utträde ur Unionen. Den västliga allians som under det senaste halvseklet utgjorde garantin för fredlig utveckling och ekonomisk stabilitet visar idag oroande tecken på sönderfall.

Om denna bekymmersamma situation har den amerikanske ekonomen Robert Kuttner skrivit en tänkvärd bok: *Can Democracy Survive Global Capitalism*? Författarens intresse för frågan är helt klart betingad av Donald Trumps seger i det amerikanska presidentvalet och den chock denna seger orsakade det liberala etablissemanget i USA. Normalt har presidentmakten legat stadigt i händerna på vad som brukar kallas ”the Eastern Establishment”, även om detta skikt på senare år utmanats och försvagats av nya och finansiellt starka grupperingar i Amerikas sydliga och sydvästliga stater. Trumps triumf hade, enligt Kuttner och många andra iakttagare, sin grund i en förmåga att mobilisera den alltmer marginaliserade amerikanska arbetarklassen och den likaledes försvagade lägre medelklassen – grupper som det maktägande etablissemanget inte bekymrat sig om under sin egen jakt på rikedom. Trumps motståndare, Hillary Clinton, var en tacksam och typisk representant för detta etablerade skikt. Paret Clinton har under sina framgångsår hänsynslöst utnyttjat sin ställning till att skapa sig en väldig privat förmögenhet. Att Trump själv har ärvt sig till samma extremt rika och privilegierade ställning hade mindre betydelse så länge hans retorik lyfte fram de författigade skikten i USA:s utarmade tassemarker – skikt som, enligt Kuttner, inte fått del av landets rikedomar under de senaste decennierna, utan som drabbats hårt av denna periods ekonomiska kriser.

För liberalen Kuttner står det klart att vi är på väg in i en ny epok där utvecklingen bestäms av andra faktorer än dem som under de första decennierna av efterkrigstiden skapade det ekonomiska och politiska fundamentet för västvärldens sammanhållning och styrka. Sovjetunionens sammanbrott och kalla krigets slut upplevde västvärlden som en seger för såväl sina politiska ideal som den ekonomiska ordning den förespråkade. Det var emellertid en märkligt tvetydig seger, en seger utan strider och blodspillan. Den fiende för vilken man levt i skräck under hela efterkrigsepoken (1948–1989) bara försvann, upplöstes i tomma intet.

Ett sådant överraskande fiendebortfall är inte ofarligt. Det kan vara nästan lika farligt som ett krigsnederlag. I glädjeruset över att fienden inte längre fanns tappade den västliga världen en del av sin vaksamhet och sin vilja till självbevarelse. Nästan omedelbart firades triumfen som en fullständig och slutgiltig seger för det politiska och ekonomiska system (demokrati, marknad och kapitalism) för vilka man utkämpat kalla krigets nervpåfrestande ideologiska kraftmätning. Man ägnade förvånansvärt liten möda åt att analysera de faktorer i den västliga världens utveckling som skänkt den segern. Allt antogs bara vara frukten av Sovjetimperiets usla planekonomi och västs dynamiska marknadssystem. Fienden hade kapitulerat därför att den inte längre förmådde försörja sin befolkning. Brist på resurser, frånvaron av ekonomisk och teknologisk dynamik och den därav följande fattigdomen hade bringat Sovjetsystemet på knä och slutligen på fall.

Men de gamla totalitära regimerna i öster har återhämtat sig med råge. Sovjetunionens kärna, Ryssland, har lyckats

stabilisera sitt auktoritära politiska system och åtminstone delvis förmått genomföra en ekonomisk effektivisering som möjliggjort en förstärkt militär upprustning, vars oberäknelighet och hotfulla maktspråk åter sänder kalla kårar genom den västliga världens demokratier. Den glasnost och perestrojka som karaktäriserade 1980- och 1990-talets Ryssland slutade med installationen av en ny självhärskare, Putin, och en ny typ av nomenklatura som mest av allt liknar en nyrik uppkomlingsaristokrati. Kina har gått en annan väg. Här har det kommunistiska partiet aldrig uppgivit sitt maktmonopol, men lyckats införa ett slags statskapitalism med tydliga marknadsekonomiska drag. Båda dessa samhällen har emellertid behållit sitt främlingskap gentemot västvärldens demokratier och hotar, var och en på sitt sätt, den demokratiska världens hegemoni. Ryssland utövar en militär press på Europa och i synnerhet på sina gamla satellitstater i Östeuropa och Baltikum. Kina översvämmar världen med billiga kopior av västkapitalismens egna produkter, men tillverkade av en underbetald arbetskraft och hotar att utkonkurrera den västliga världens tillverkningsindustri.

Hotet från öster har förvisso inte samma karaktär som det hade under kalla krigets dagar, men det har ändå den likheten att det fortfarande står främmande inför individuella rättigheter och friheter som varit den bärande konstruktionen i västvärldens demokratiska system. Historien upprepar sig inte, men – för att tala med den alltid lika kvicktänkte Mark Twain – det händer att den rimmar.

Idag kan vi iaktta ett sådant historiskt rim när spänningar liknande dem som var kärnan i kalla krigets konfliktmönster går igen i västvärldens förhållande till både Ryssland och Kina. Det förhållandet att de kommunistiska samhällena gjort sig av med sina förstelnade och doktrinära läror har knappast gjort dem mindre främmande och fientliga mot västvärldens demokratiska värden och individuella friheter. Deras fientlighet har bara fått en ny och annorlunda karaktär. I dagens globaliserade ekonomi spelar de efter samma regler som alla andra, och i synnerhet Kina har med sin statskapitalism lyckats skapa sig en världspolitisk nyckelroll såväl politiskt som ekonomiskt. I väst tröstar man sig med att ett närmande och en intensifierad samverkan med dessa i grunden främmande samhällstyper måste leda till att de på sikt kommer att assimileras och dela det hegemoniska västs politiska ideal. Att de i det långa loppet tvingas acceptera västliga värden och ideal och att de efter hand kommer att ge sina folk samma rättigheter som västvärldens folk, steg för steg, tillskansat sig alltsedan franska revolutionen.

”I glädjeruset över att fienden inte längre fanns tappade den västliga världen en del av sin vaksamhet och sin vilja till självbevarelse.”

För Kuttner framstår denna hållning som ett fromt önsketänkande eller en barnslig fantasi. Han ser snarast det motsatta, att det istället är väst som tar intryck av det kinesiska systemet. Till skillnad från västvärldens ekonomier har Kina en till synes obegränsad tillgång på billig arbetskraft, vars underbetalda arbete skapar oändliga kapitalresurser för den kinesiska staten, resurser som den övriga världen törstar efter och villigt mottar som gudagåvor. Man tycks inte förstå att Kina skaffar sig inflytande och maktpositioner i den västliga kapitalismens högborgar när landet investerar sitt ackumulerade kapital, utan tar emot det som om det vore sakralt välsignat nådemedel.

Det är förvisso sant att Donald Trump har insett att Kina översvämmar den amerikanska marknaden med billiga varor som ofta är kopior av amerikanska produkter men tillverkade med en mikroskopisk kostnad jämfört med sina amerikanska motsvarigheter. Hans politik har sökt begränsa Kinas export till USA genom att lägga tullar och andra handelshinder på kinesiska exportvaror. Men enligt Kuttner är detta otillräckligt. I grund och botten förändras inget i obalansen mellan Kina och USA och inte heller mellan Kina och hela den västliga världen. I en globaliserad ekonomi är handelshot och handelskrig inga verksamma medel. De lindrar inte västvärldens skriande behov av kapital, kapital som finns i Kina. Det behovet kommer att övervinna varje handelsmur som Trump eller någon annan försöker resa i världsekonomin. Dessa hinder leder bara till att Kina gör en eller annan eftergift, så öppnas muren och flödet av kinesiska varor och kinesiskt kapital kan fortsätta som förut.

Trump är affärsman och han söker driva politik efter samma mönster som man gör affärer. Men politik och affärer är inte samma sak. Handeln frågar inte efter värden och ideal, utan efter marknadsandelar och vinster. Trumps politiska svaghet visar sig när han inbillar sig att han kan förhandla fram politiska lösningar med länder som Ryssland och Nordkorea efter samma mönster som man gör upp ett handelsavtal, där båda parter får något och ingen lämnar bordet tomhänt. Men en politisk förhandling är inte en kamp om fördelar. Det är en strid på liv och död mellan djupgående skillnader i kulturella, sociala och religiösa hållningar som tar sig uttryck i starkt skiljaktiga livsmönster. I detta avseende liknar politiken mera krigets än det liknar ekonomins logik. Politiken handlar inte om kvartalsrapporter och kortsiktiga vinster, dess perspektiv är långsiktigt och grundas på historiska erfarenheter och traditioner. Politiken är därför en långt svårare och mer komplicerad överlevnadskonst än att bara hålla sig på benen i de ekonomiska konjunkturernas kastvindar.

Ur Kuttners perspektiv är idealet den politiskt styrda ekonomi som dominerade de flesta av västvärldens samhällen efter 1930-talskrisen och som i USA gick under namnet New Deal och som i Skandinavien genomfördes av socialdemokratiska regeringar och i övriga Europa av kristdemokratiska partier. Denna ekonomi ingrep med hårda medel mot det fria kapitalet, tyglade det med en reglerande lag- ››

Kinesisk tillverkningsindustri: mikroskopiska kostnader. FOTO: MIKAEL WOLF

Polsk nationalism: sitter på makten.
FOTO: JAAP ARRIENS/NURPHOTO/GETTY IMAGES

stiftning, en lagstiftning som garanterade arbetarna och den lägre medelklassen både drägliga arbetsförhållanden och rimlig levnadsstandard. Denna ordning bestod och utvecklades ytterligare under de första efterkrigsdecennierna, men bröts under 1970-talet. Det som, enligt Kuttner, orsakade dess fall var dels oljeprischocken, dels liberaliseringen av finanskapitalets rörelsefrihet. Kuttner argumenterar väl för sin tes, men jag har ändå svårt för att svälja att globaliseringen är den stora syndabocken i den västliga världens försvagning.

På sätt och vis har världsekonomin varit globaliserad sedan medeltiden. När de europeiska staterna i desperation sökte förverkliga en merkantilistisk politik under 1600- och 1700-talet, genom att gynna den egna exporten och förhindra all import av konkurrerande staters produkter, led den obönhörligen till skeppsbrott. Den politiken havererade på grund av att den inte kunde förenas med behovet av ekonomisk rörelsefrihet. Merkantalism är som system en logisk självmotsägelse. Om alla stater upphör att importera, kan heller ingen exportera och istället för att skapa en positiv handelsbalans som var tanken undergräver den all handel och ersätter den med kaos och organiserad smuggling. Systemet avlöstes följaktligen av den frihandel som sedan dess har varit starkt bidragande till västvärldens välstånd och ekonomiska expansion.

Den modell för återhämtning som Kuttner förespråkar är faktiskt en modern typ av merkantilism, med höga skyddstullar kompletterad med en reglerad marknadsekonomi av den typ som fanns under New Deal och de första efterkrigsdecennierna. Jag har svårt att se hur en begränsning av globaliseringen och frihandeln skall kunna rädda den västliga världen undan de maktförskjutningar som har skett efter kalla krigets slut. Dessa har nämligen inte bara sin grund i ekonomiska förändringar. Deras orsak är i första hand en förändring i den västliga världens syn på politik och de grundläggande politiska hållningar som den hävdade under kalla krigets kamp mot kommunismens totalitära samhällsmodell.

Kalla kriget handlade inte bara om de spänningar som skapades av konflikten mellan kapitalismen och demokratin i väst å ena sidan och den totalitära planekonomin i öst å andra sidan, även om denna konflikt spetsade till kampen mellan de båda blocken. Under kalla krigets politiska konflikter låg också en mera djupgående kulturell olikhet mellan de block som stod mot varandra. Kipling hade rätt i sin aforism: ”Öst är öst och väst är väst och aldrig mötas de två.” Han förstod att världen är fundamentalt kluven i två vitt skilda livshållningar och världsåskådningar, som tar sig uttryck i olika sätt att forma både politiska och sociala relationer.

Under den östliga kommunismen låg en syn på elit och massa, där den breda massan obetingat var satt att tjäna och eliten lika obetingat att härska. Så var det i Ryssland under tsarismen och i Kina under kejsarväldet och i grunden ändrade kommunismen ingenting i denna syn på livet och på samhället. Idag när dessa samhällen har kastat av sig både det koloniala och större delen av det kommunistiska oket har man återvänt till den ursprungliga samhällsordning som alltid har präglat dessa samhällen. Denna ordning passar väl med den snabba globaliseringen eftersom den billiga arbetskraften i dessa samhällen kan hopa kolossala kapitalresurser i de härskande eliternas händer. Rovdriften på arbetskraften känner inga gränser och uppkomsten av en självständig och frimodig arbetar- och medelklass, som enligt västliga förhoppningar skulle kräva sociala, ekonomiska och politiska rättigheter går oändlig långsamt och möts av en statsmakt vars våldsresurser och självhärskarfasoner är nedärvda sedan århundraden.

Under kalla kriget mötte väst kommunismen med en socialt och ekonomiskt progressiv politik, en politik som siktade till att skapa en välmående arbetarklass och en välbeställd medelklass för att blockera kommunistiska framgångar i den marknadsorienterade världen. Resultatet blev ett slags social blandekonomi och segern över kommunismen säkrades genom att den västliga marknadsekonomin lyckades med att förse sina samhällen med billiga konsumtionsvaror av hög kvalitet. Efter segern i kalla kriget ägnades ingen eller mycket litet av eftertanke åt hur västvärlden förmått att stå emot kommunismens och planekonomins frestande löften. På den punkten har Kuttner otvivelaktigt rätt. Omedelbart efter krigsslutet fanns en påtaglig rädsla i hela den västliga världen för att man skulle sakna kraften och resurserna att avvisa kommunismens ihåliga men frestande locktoner. I stora delar av Europa stod en nationellt förankrad kommunism mycket stark.

Det gällde inte bara i det Östeuropa som hade befriats av röda armén och som med eller mot sin vilja inkorporerades i Sovjetimperiet. I Frankrike, Italien och Grekland var de kommunistiska partierna stora och väl organiserade. Den fara som de nationellt förankrade kommunistpartierna tillsammans med trycket från Sovjetunionen utgjorde var en viktig drivkraft bakom den militära västliga alliansen, och samma hot svetsade också politiskt samman staterna i väst mot kommunismen. Den mobilisering som skedde i väst var inte bara en militär samordning och en militärstrategisk beredskap. Den framtvingade också i lika hög grad en form av politisk styrning av marknad och kapitalistisk frihet, som gjorde det västliga ekonomiska systemet bättre skickat än den kommunistiska planekonomin när det gällde att skänka den egna befolkningen en dräglig tillvaro och en trygg utkomst.

”Man tycks inte förstå att Kina skaffar sig inflytande och maktpositioner i den västliga kapitalismens högborgar när landet investerar sitt ackumulerade kapital.”

Kuttner lovprisar denna ordning och sörjer dess undergång. Han lägger skulden för dess haveri enbart på ekonomiska faktorer, i synnerhet på finanskapitalets ökade makt och rörelsefrihet. Delvis kan han ha rätt i sin kritik av den ekonomiska utvecklingen, men han ser inte konsekvenserna av det hastiga fiendebortfallet för såväl den politiska som den ekonomiska utvecklingen i västvärldens samhällen. Plötsligt tyckte man sig ensam vara herre på täppan och inledde en både militär och politisk nedrustning. I en värld utan fiender var varje kostsam beredskap överflödig.

Därför överraskades man av de konflikter av kulturell och religiös karaktär som plötsligt yttrade sig i organiserad terrorism och i en invasionsliknande ström av invandring från en bortglömd och missgynnad värld, plågad av fattigdom och inhemskt förtryck. Denna invandring av

kulturellt och religiöst annorlunda människoskaror tog de västliga samhällena på sängen, skapade nya och tidigare okända motsättningsmönster och belastade länderna ekonomiskt och kom därigenom att underblåsa den aggressiva nationalism som var i vardande i både Europa och USA. Den nya nationalismen blev en svår nöt att knäcka, helt enkelt eftersom den tycktes stå i strid med de i väst så omhuldade mänskliga rättigheterna.

Därför stod man till en början handfallen inför den flodvåg som sköljde över västvärldens samhällen och skapade nya och djupa kulturella konflikter. När den västliga världen dessutom drabbades av en svår ekonomisk kris fanns heller inga resurser för att ta emot och integrera invandringen, varför den aggressiva nationalismen fick ytterligare vind i ryggen. Kuttner tangerar i och för sig dessa problemställningar, men lägger inte någon särskild vikt vid dem. I avslutningen av boken diskuterar han möjligheten av att kunna återupprätta den politiskt styrda kapitalism som han menar gick under på 1970-talet. Här havererar hans analys just på grund av att han inte intresserar sig tillräckligt för de nya nationella rörelser som idag dominerar och problematiserar den politiska scenen i snart sagt alla västliga samhällen.

Han betonar alltför litet den politiska grunden till den konservativa och nationella populism som vi dagligen ser växa i styrka och alltför mycket hoppet om en progressiv populism som skulle kunna skapa ännu en "New Deal". För min del tror jag att det är ett önsketänkande, en ljuv dröm utan verklighetsförankring. Trots denna svaghet vill jag starkt rekommendera boken. Den behandlar den civiliserade världens framtid och överlevnad. Framställningen är inte sällan en stark tobak som får läsaren att vakna till. Den har förvisso sina brister, men är i sitt perspektiv, sin argumentering och i sin välinformerade analys av västvärldens ekonomiska försvagning och politiska handfallenhet stundtals briljant och väl värd att begrunda.

Håkan Arvidsson

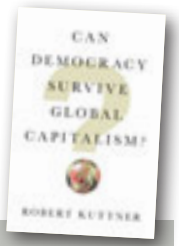

CAN DEMOCRACY SURVIVE GLOBAL CAPITALISM?
ROBERT KUTTNER
WW Norton 2018

Solidaritet i handling: BHL i Kurdistan. FOTO: WIKIPEDIA

Hegels Ande gör halt

ESSÄ

Titeln på Bernard-Henri Lévys senaste bok, *L'Empire et les cinq rois*, ger intryck av att syfta på äldre historiska skeenden, men så är inte fallet. Han skriver om högst aktuella förhållanden och ordvalet är symboliskt. Termen kejsardöme kan bytas ut mot stormakt och syftar på dagens USA, medan kungadömena är länder belägna huvudsakligen utanför Europa dit makten är på väg att förflyttas. Vilka de är framgår under berättelsens gång.

Efter att med kraft och mod ha visat sig solidarisk med förtryckta folkgrupper i Bosnien och i Libyen engagerade sig Lévy 2015 för ett land som geografiskt har stor utsträckning över delar av Irak, Turkiet, Iran, Syrien och Armenien men som inte är erkänt som autonom och suverän stat, nämligen Kurdistan. Lévy påminner om att kurdernas kamp för självständighet har pågått i 100 år, men betonar framförallt deras kamp i nutid gentemot kalifatet, den islamistiska staten. Det var den kurdiska armén, Peshmerga, som under sin anförare Barzani bekämpade IS i Irak och Syrien och stoppade dess framfart. Det var av den anledningen Lévy tillsammans med en skara vänner reste ner och från juli till december 2015 filmade Peshmergatruppernas kamp. Ett år senare spelade samma team in en andra film om befrielsen av Mosul, kalifatets huvudstad.

Irak är en federal stat varav Irakiska Kurdistan med huvudstaden Erbil är en del. Dess president är den omstridde nationalisten Masoud Barzani, som efter sin seger förväntade sig att hans folk skulle få leva i fred i det territorium det försvarat. Han utlyste därför en folkomröstning, som inte var avsedd att utmynna i en självständighetsförklaring utan endast utgöra grunden för en dialog med regeringen i Bagdad.

I Turkiet blev president Erdoğan genast på sin vakt, men hans rådgivare ansåg att omröstningen i Erbil inte var någonting att oroa sig för. Det värsta som kunde hända var att det skulle skapas en allians mellan kurderna på ömse sidor av gränsen, men det hade Barzani lovat inte skulle hända. Det som tv-skärmarna visade nästa dag var dock inte bara folkmassor i huvudstaden Erbil som jublade över omröstningens resultat, utan även några israeliska flaggor som smugit sig in bland alla kurdiska flaggor. Lévy ger ingen explicit förklaring till hur det förhöll sig med detta, men någonstans i hans text framskymtar det att man från israeliskt håll ansåg att uppkomsten av ytterligare en demokratisk stat skulle vara bra för hela regionen.

I Erdoğans tankebanor slog misstanken om en sionistisk komplott ner som en blixt. Det handlade om en konspiration med ursprung i Tel Aviv. Det fanns bevis: ett foto som cirkulerade på sociala medier, ett foto som tagits vid den lunch till vilken Barzani bjudit in de internationella observatörerna, men där

>>

även Lévy och Bernard Kouchner, medgrundare av Läkare utan gränser, stod leende vid Barzanis sida.

Erdoğan kontaktade omedelbart Irans president Rohani. Även denne ansåg att det han uppfattade som kurdernas dumdristighet hotade att leda till kaos. Bagdad å sin sida inte bara uttalade sig i hetsiga ordalag utan vidtog skrämmande manövrer, vilka övergick till en militär offensiv. Hela området runt Kirkuk, den oljerika delen av Irak, belägrades. Tanks gick fram mot människor, hus brändes ner, man våldtog och torterade. Lévys kameraman, Arkan Shari, förblödde efter att han stuckits ner med en kökskniv. Stridsvagnar fortsatte sedan från Kirkuk mot Erbil som Peshmerga genom att uppbåda all sin kraft lyckades skydda. Det internationella samfundet rörde inte ett finger för att förhindra denna skändlighet.

Angenäm men dock anstalt: Ritz-Carlton i Riyadh. FOTO: WIKIPEDIA

Efter att ha tagit sista flyget hem till Paris innan Irak förklarade Kurdistan i blockad tog Lévy reda på hur omröstningen skett i FN:s säkerhetsråd med anledning av vad som hänt. Kina och Ryssland hade lagt in sitt veto mot ett ingripande. Lévy hade även fått vetskap om att Amerikas dåvarande utrikesminister, Rex Tillerson, skickat ett brev till Iraks premiärminister Haider al-Abadi med uppmaning om att beordra eldupphör samt att se till att Irans shiamuslimska trupper lämnade området. USA verkade ha insett i vilket dilemma landet försatt sig. Denna sena, alltför sena insats föll platt till marken.

Lévy tycker sig bevittna en tragedi, där protagonisterna var en medioker president som sätter ”America first”, en stolt men politiskt naiv Barzani och en högmodig irakisk premiärminister som tog åt sig äran över att ha tagit striden mot kurderna och samtidigt glömde deras bragd gentemot IS.

Vad var det exakt som hände i Kirkuk? Lévy medger att det är lätt att skylla på en inkonsekvent och okunnig president, men han medger samtidigt att rent historiskt är det inte helt naturligt för USA att agera världspolis. Till sin hjälp att förklara USA:s historia tar han filosofen GWF Hegel. Enligt Hegels *Andens fenomenologi* går människoanden i sin bana genom historien på så sätt att allt sker i ett systematiskt uppbyggt framåtskridande förlopp. Där Anden går segrande fram styr förnuftet och människan är fri. USA utgör förlängningen av Europa och utgör slutpunkten för den folkförflyttning som går i en rak linje från öst till väst. För många blev USA framtidslandet, som, om man tar Hegels tankar på allvar, är ägnat att, när tiden är mogen, ge ett fritt och behagligt liv åt en stor del av jordens befolkning. Enligt Lévy är tiden dock ännu inte mogen och det kan dröja innan det amerikanska samhället uppfyller det mål mot vilket världsanden strävar.

USA har styrka och makt, det har stått som segrare i många krig. USA har artister, författare och vetenskapsmän, men landet saknar den strålglans, den självsäkerhet för att inte säga det övermod som kännetecknade 1700-talets Frankrike eller renässansens Italien. Det märkliga, och nu citerar Lévy André Malraux, är att USA blivit världens mäktigaste land utan att ha strävat efter det. Alexander ville vara Alexander, Caesar ville vara Caesar. USA är en stormakt men det har aldrig siktat på att bli ett imperium. När landet nu drar sig tillbaka är det många som finner detta lugnande. Lévy själv är djupt besviken. Han säger med egna ord vad Hegel skulle ha kunnat säga. Anden har inte nått sitt mål, förnuftet har inte segrat. I annat fall skulle president Trump ha höjt sin röst och agerat för Kurdistan.

”Alexander ville vara Alexander, Caesar ville vara Caesar. USA är en stormakt men det har aldrig siktat på att bli ett imperium.”

Fiender är en sak. Har kurderna inga vänner? I varje fall har de allierade, och dit hör Saudiarabien. Irans shiamuslimer är de sunnitiska saudiernas huvudsakliga fiende, alltså kurdernas vänner. Det som dock hände just när denna vänskap skulle prövas var att den unge kronprinsen, Mohammed bin Salman, var i färd med att utföra sin första utrensning, vilken omfattade en handfull teologer och gick helt oförmärkt förbi. Sex veckor senare, och detta krävde noggranna förberedelser, låste han in elva prinsar, fyra ministrar och mer än 30 höga dignitärer på Ritz-Carlton i Riyadh. Han hade varit medveten om att befinna sig i en strid på liv och död och helt upptagen med den uppgift han ålagt sig själv.

Ryssland var egentligen inte kurdernas fiende. Landet hade för många intressen i Kurdistan för att Kreml skulle ingripa på Iraks sida i den pågående konflikten. I Erbil förväntade man sig att Putin skulle mana till nedtoning av stridigheterna. Och Putin hade faktiskt samtalat med Erdoğan om kurderna, men inte om kurderna i Kirkuk utan om kurderna i Syrien. Kriget i Syrien var hans krig och där rönte han framgång. Det är möjligt att de ryska trupperna beredde de kurder som var instängda i Afrin en andningspaus, innan den turkiska soldatesken som befann sig i området grep in och anställde massaker. Erdoğan och Putin hade förstått varandra mycket väl. De hade bekämpat samma fiende.

Återstod Kina som varken sågs som vän eller fiende. Lévy upptäckte dock när han blev inbjuden att presentera sin film om Peshmerga inför FN:s generalförsamling att Kina hade varit den i säkerhetsrådet som kraftigast motsatt sig det kurdiska folkets historiska rättigheter.

Fem kungar träder fram på världsarenan: Kina, Turkiet, Iran, Ryssland och Saudiarabien. I dessa länder är Hegels filosofi helt ointressant, då folkets frihet inte är en

prioriterad fråga. Lévy vågar sig inte på att ställa någon framtidsprognos, men trots dessa kungars aggressiva framtoning har de alla betungande handikapp. Med undantag för Kina så kämpar de andra länderna med en svag ekonomi. Erdoğan är efter försöket till statskupp 2017 försvagad och paranoid. De iranska mullorna kan hysa vilka drömmar de vill om att utöka sitt territorium, vad landets ungdomar och medelklass önskar är reformer som stävjar korruption. Ryssland är illa ute med en raserad industri, en sviktande demografi och en BNP som är lägre än Danmarks. Och är Saudiarabien rustat för den era som inträder då landets oljeresurser sinar?

Medan USA tiger och västvärlden ger prov på en viss uppgivenhet, träder dessa fem länder fram, fast beslutna att ta sin revansch och till sin egen fördel rita om världskartan. Det är länder med högst olika betydelse. Det är svårt att till exempel jämföra Kina och det av sanktioner utsatta Iran, men det är länder som kan sluta strategiska allianser, som kan kämpa tillsammans, de skulle också, dessvärre, kunna starta krig.

Europa måste därför, menar Lévy, stå upp mot Erdoğan för det turkiska folket, mot Putin, Xi Jinping, Khamenei och den saudiska kungafamiljen, men för deras folk, speciellt om de är alltför skräckslagna för att vädja till oss.

Lévys skildring av den aktuella situationen och skeendena i Kurdistan är intressant i sig. Hans tes att det växer fram nya maktkonstellationer som Europa måste ta ställning till är väl underbyggd och övertygande. För många svenska läsare innebär det som berättas ny och okänd information.

Bilden av författaren Bernard-Henri Lévy så som den har växt fram under alla de år han har befunnit sig i rampljuset förstärkts. Den utgörs av en fascinerande blandning av självbespegling och äkta engagemang i initiativ som utspelar sig i krigszoner och är förenade med uppenbara risker. Även den falang som är kritisk till hans självupptagenhet och till honom som person måste om än motvilligt beundra hans insats i Kurdistan.

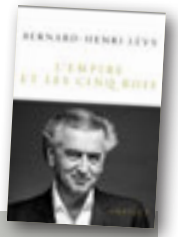

Ruth Lötmarker

L'EMPIRE ET LES CINQ ROIS
BERNARD-HENRI LÉVY
Grasset 201

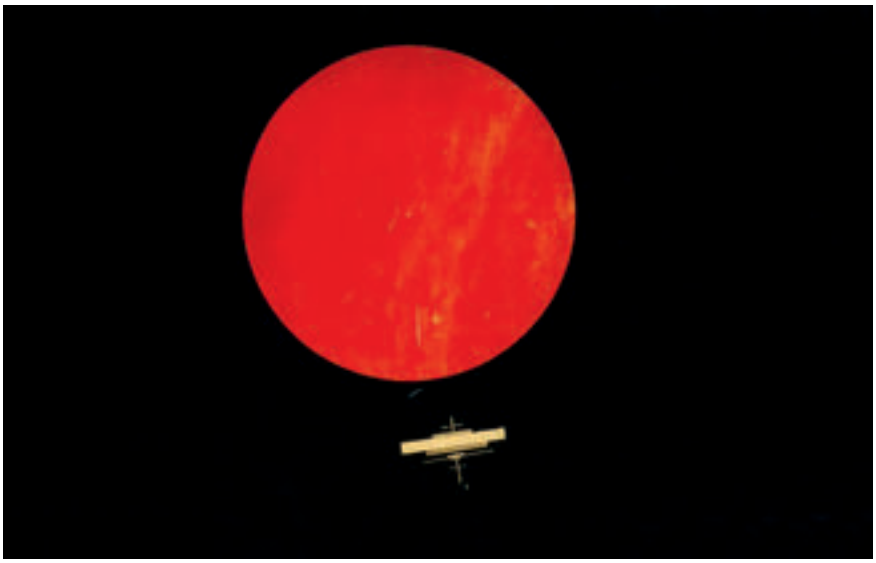

Kosmetiskt måleri: ***Ilya Chashnik/Röd cirkel mot svart fond.*** FOTO: WIKIPEDIA

En andlig känga

KULTURHISTORIA

I novellen ”Solens ättlingar” (1922) av den ryska kommunismens metafysiske skildrare Andrej Platonov (1899–1951) beskrivs en revolution av kosmiska proportioner. Den utraderar inte bara alla klass- och könsskillnader, utan innebär någonting mycket större: ”ett uppror mot världsalltet”. ”Tinget måste förintas”, konstaterar Platonov med en av världslitteraturens kanske slagkraftigaste paroller. Med hjälp av en ”fotoelektromagnetisk resonanstransformator” (det vill säga: ett solbatteri) förvandlas människan till kroppslös materia som flyter ut i världsrymden och befolkar allt. Kommunismens slutmål är ett uppror inte så mycket mot sociala orättvisor, som mot ontologin som sådan.

Dylika idéer var inte gripna ur intet av den unge Platonov, utan härrörde från en utopisk, teknikoptimistisk och antroporadikal tankevärld som förförde unga snillen i Ryssland och på andra håll i början av 1900-talet och under de första Sovjetåren. Den hade i sin tur växt fram ur den våg av intresse för mysticism som föregick sekelskiftet. En salig blandning av Charles Fouriers tidiga utopiska socialism, den franska ockultismen med Eliphas Lévi i spetsen samt den brittiska spiritualismen, som använde ett pseudovetenskapligt språk för att bjuda emot den synbara meningstomheten i Darwins teorier – jämte Helena Blavatskys teosofiska mischmasch av alla världsreligioner med buddismen i förgrunden – banade väg för ett särskilt ryskt tänkande där alla dörrar liksom stod öppna och där ord också krävde omsättning i handling. Varje idé skulle följas till dess yttersta spets; varje tanke tänkas fullt ut.

Resultatet blev ofta en vulgär utopism och vad man skulle kunna kalla en ”filosofisk naivism”. Bisarra förslag om att bestraffa naturen om skörden var dålig samsades med planer på att flytta ut i rymden, vända flodriktningar, flytta isberg ut till sandöknen och kontrollera väder och klimat. Som synes blev vissa av förslagen faktiskt verklighet. Andra förblev aningslösa upprepningar av den forngrekiska anekdoten om Xerxes, som påstods ha låtit piska havet efter ett förlorat sjöslag.

När ockultismen i början av 1900-talet blandades med marxism och socialism, uppstod en rörelse som senare kommit att betecknas som ”den ryska kosmismen”. Den är knappast känd i väst, men i Ryssland betraktas den som en viktig företeelse i den inhemska filosofin. Nu presenteras till sist dess centrala texter på engelska i antologin *Russian Cosmism*, redigerad av Boris Groys.

Kosmisterna var en brokig skara poeter, forskare, anarkister, köksfilosofer och konstnärer, med centrum i något så bisarrt som en liten ort i centrala Ryssland, Kaluga. Tankeströmningens andlige fader är excentrikern, museibibliotekarien och oäkta aristokratsonen Nikolaj Fjodorov (1829–1903). Till en början publicerade denne självlärde ”homme de lettres” i princip inte ett ord, utan spred

››

sina idéer muntligt till en liten krets av lärjungar, varvid han fick öknamnet ”Sokrates från Moskva”. Han vägrade bli befordrad, gav bort större delen av lönen, hade samma kläder på sig oavsett årstid och levde ensam i ett litet Raskolnikovskt kyffe där han sov på en halmsäck. Efter hans död utgav lärjungarna hans samlade skrifter, *Den allmänna uppgiftens filosofi*, som fick stor spridning och blev en central text i det ryska tänkandet. ”Det var som om jag läste mina egna tankar”, konstaterade Dostojevskij när han kom i kontakt med några av hans idéer. Även Tolstoj umgicks med Fjodorov ett tag, innan den senare anklagade honom för bristande patriotism och avslutade vänskapen.

Fjodorov räknas alltså själv inte riktigt till kosmismen och är därför presenterad med en enda ypperligt kort text i antologin: ”Astronomi och arkitektur” (enligt honom är all vetenskap en form av astronomi och all konst en form av arkitektur). Det är synd, eftersom hans rabiata, våldsamt patriarkala och närmast vansinniga ”filosoferande” hör till en nietzscheansk tradition som omhuldas mycket i ett land som Ryssland och har utövat ett inte ringa inflytande. Med kännedom om hans idévärld klarnar åtskilligt hos det ryska avantgardet. Kosmist eller ej, de två kosmistiska huvudidéerna finns redan hos honom: återuppväckandet av de döda och befolkandet av rymden.

För Fjodorov är det ett moraliskt imperativ att mänskligheten måste arbeta tillsammans för att ”medvetet återskapa” alla som någonsin levat. Det är vår plikt på samma sätt som påbudet att inte döda. Han jämför detta med ett slags enormt konstprojekt, som han beskriver i närmast museivetenskapliga termer (han författade även ett antal verk i biblioteksvetenskap och ”museifilosofi”). Detta är vad han kallar ”den allmänna uppgiften”. Om projektet lyckas kommer jorden rimligen att bli överbefolkad. Mänskligheten måste följaktligen ta språnget ut i rymden. Med hjälp av solenergi ska jorden (eller ”den stora kyrkogården”, som han också kallar planeten) förvandlas till en enorm ”elektrisk båt” som seglar ut i rymden och befolkar ”allt”. Därmed kommer mänskligheten att förvandla hela universumet till en artefakt, ett konstnärligt objekt. Tid och rum som kategorier besegras; mänskligheten blir allestädes närvarande och evig.

Om Fjodorov var Sokrates från Moskva kallades en av hans lärjungar, Konstantin Tsiolkovskij (1857–1935), för ”kufen från Kaluga”. Han räknas som en av frontfigurerna för det sovjetiska rymdprogrammet och utarbetade några av dess allra tidigaste teoretiska verk, främst inspirerad av författare som Jules Verne. I Kaluga

Lenin i Moskva: vilar i andlig dimension. FOTO: GETTY IMAGES

självpublicerade han emellertid även en mängd didaktiska broschyrer, i vilka han på hårdkokt prosa uttryckte sina planer för jordklotet.

Av en sådan erkänd figur väntar man sig kanske vetenskapliga texter snarare än naiva hemsnickrade spekulationer. För Tsiolkovskij är emellertid planeten Jorden inte så mycket en gravplats som ”en öken”. Enligt hans egna beräkningar finns det 400 gånger mer mark än nödvändigt. Det är först när befolkningsmängden har ökat tusenfalt som människan kan bli herre över allting. Hemma i Kaluga har Tsiolkovskij räknat på det hela och vet nu hur det ska lösas. Det som krävs är en människans gemensamma kamp mot naturen, organiserad i en ”arbetsarmé” som består av en front på minst 1 000 kilometer, helst flera tusen. Denna front, bestående av ett antal burliknande lådor utan botten i vilken varje soldat bor och verkar, på tio meters avstånd från varandra, utraderar på sin långsamma frammarsch all växtlighet och allt djurliv och besår jorden med människovänliga grödor. Bakom fronten byggs massbosättningar, täckta av ett enormt nät som skydd mot insekter och oväder. När allt detta är klart återstår det bara ”att reproducera sig, fylla Jorden och dominera naturen”.

”Kommunismens slutmål är ett uppror inte så mycket mot sociala orättvisor, som mot ontologin som sådan.”

Tsiolkovskijs vän och kollega Alexandr Tjizjevskij (1897–1964) bodde också i Kaluga, men deltog aktivt i det tidiga sovjetiska intellektuella storstadssamtalet och var bekant med sådana inflytelserika figurer som utbildningspolitikern Anatolij Lunatjarskij. Han spinner vidare på en annan huvudströmning från de ockulta 1800-talsrörelserna: numerologi och astrologi. Detta gör hans texter till antologins mest dubiösa. De är helt enkelt inte tillräckligt galna och saknar den ”élan” som annars ofta utmärker de ryska tänkarna. Istället anlägger Tjizjevskij en torr, pseudovetenskaplig ton som nog lurade en och annan läsare. Han anser sig ha etablerat en järnhård korrelation mellan solfläckarnas elvaåriga cykler och alla de större sociala händelserna på Jorden som krig, revolutioner och epidemiska utbrott. Även om hans ”teorier” var mycket omdiskuterade när det begav sig kan man fråga sig om det finns någon som helst mening med att läsa dem idag; man hade önskat sig av redaktören Groys en tydligare markering mot den skriande pseudovetenskapliga rappakaljan i form av diverse tabeller och vaga hänvisningar till icke-redovisade ”rön”, som dessutom inleder antologin och skapar ett märkligt första intryck.

Även för de mer praktiskt inriktade marxisterna framstod ovanstående tankeexperiment snabbt som problematiska. Tjizjevskijs teorier befanns vara oförenliga med den marxistiska världsbilden och han dömdes till åtta års läger. Märkligt nog överlevde han, och arbetade

sedan resten av livet med att utveckla tekniker för konstbevattning.

Också anarkofuturisten Alexandr Svjatogor (Agijenko) (1889-1937) dömdes, när Sovjet inte längre hade utrymme för radikalt tänkande, till åtta års läger och försvann. Han hann med ett tämligen stormigt liv. Han började som futurist och aktivist för ”vertikalisterna” med slagordet ”Ner med Kant”. Efter revolutionen ägnade han sig åt att expropriera borgerliga lägenheter i Moskva, slåss mot tyskar och österrikare i Ukraina och organisera poesiläsningar och debatter runt om i Sovjet under parollen ”biokosmism”. Hans variant av kosmismen skulle lite anakronistiskt kunna kallas identitetskritisk och drar åt det anarkistiska hållet. Enligt honom står människan inför två centrala begränsningar: i tiden av döden och i rummet av ”den primära positionen som tilldelats en av ens hem, stat och ras”. Det är först genom att transcendera dessa två som hon kan bli fri. I rymden bryr sig ingen om din etnicitet eller ditt genus. På samma sätt måste också Jorden bli fri från Solen, runt vilken den annars kretsar ”som en get runt herden”. Sovjetstaten är för Svjatogor bara ett första steg på vägen ut i världsalltet. Samtidigt utgörs hans egna dikter paradoxalt nog av ett slags oden till olika djur, som han anser är visare än människan, och av vilka – hellre än av Bergson, understryker han – vi borde lära oss filosofera.

”Tjizjevskij anser sig ha etablerat en järnhård korrelation mellan solfläckarnas elvaåriga cykler och alla de större sociala händelserna på Jorden.”

Det är just antagonismen mellan människa och natur som är så utmärkande för alla ovanstående tänkare. För forngrekerna, hävdade Albert Camus i sin bok om den revolterande människan, var den metafysiska revolten omöjlig, eftersom de såg sig själva som en del av naturen. Att vilja piska havet var sinnebilden för ett “barbariskt vansinne”. Samtidigt är det just den metafysiska revolten som gör den moderna människan modern. Den tidiga ryska kommunismen var ett uppror mot det givna; den var en dröm om övergången från den rådande hierarkin, den av naturen inrättade tsarmakten, till någonting icke-ödesbestämt, till ett tillstånd där människan äntligen bemäktigar sig naturen. Kampen mot döden är därför inom denna diskurs ingalunda oförnuftig, utan högst rationell och utgör kronan på verket i människans frihetslängtan.

Idag kryllar det alltjämt av förslag om att såväl bekämpa döden som att tvärtom sluta reproducera sig ”för miljöns skull”. Samtiden pendlar mellan extrem teknikoptimism och rural antimodernitet. Dagens nietzscheanska rörelser som transhumanism, vissa radikala grenar av ekologism eller den epistemologi som gör gällande att sanning är en position snarare än ett sakförhållande, verkar i samma tanketradition som kosmismen. Den påminner en å ena sidan om fluiditeten i centrala begrepp som liv, död, natur och teknik, vilka till vardags framstår som tämligen självklara och som alltid mår bra av en vansinnig men inte nödvändigtvis poänglös omformulering. Å andra sidan kan man också se hur naivt och i synnerhet ofritt ett dylikt tänkande, om det genomförs utan extrem *rigueur*, kan vara.

En riktig filosof, har antologins redaktör Groys hävdat i en annan bok, är inte en sanningsproducent – utan ”mannen på gatan”. Den som träffat dessa män ute på gatan kan inte annat än ha vissa invändningar. Här ser vi också exempel på vart en sådan antiakademisk filosofi kan leda. När det gäller den ryska kosmismen får Groys det besvärligt när han i förordet ger sig på att legitimera dess bisarra idéer i dagens akademiska termer.

Dåliga förlorare: Xerxes straffar havet.

FOTO: ALAMY

Texternas betydelse är snarare historisk, ungefär som Swedenborgs. Enligt Groys och flera andra forskare var kosmismen så dominant att den ”satte agendan” för den sovjetiska vetenskapen, däribland det ambitiösa rymdprogrammet. Därom kan man också tvista. Det är snarare tydligt att rörelsen till viss del är en efterhandskonstruktion; den upplevde en stor återfödelse i samband med Sovjets kollaps, dels på grund av nyväckt intresse inför allt som heter new age, dels på grund av en längtan efter en egen, riktig filosofisk ism av vilken det överrationella väst äntligen kan få sig en andlig känga.

Allt detta kan man alltså reservera sig mot. Det man däremot inte kan förneka är den tydliga kopplingen mellan kosmism, ockultism och det ryska avantgardet. Antologin bidrar till en klarare blick på 1910- och 1920-talets ryska tankevärld. Framstående författare som Andrej Platonov tycks ibland vara direkta lärjungar till Fjodorov, särskilt om man tar i beaktande den urbana museimunkens teorier om sexualdriften som någonting ont som bör utrotas. En inflytelserik futuristpoet och författare som Velimir Chlebnikov (1885–1922) och dennes radikala språkexperiment kan anföras som exempel på någonting gott som kommit ur den mer astrologiska kosmismen: även han var mycket intresserad av diverse ockultistiskt färgade ”korrelationer” och gav sig hän åt numerologiska excerciser. Det gjorde honom till en usel tänkare men en fantastisk poet. Den finländske konsthistorikern Sixten Ringbom var en av de första att peka på den tydliga inspirationen som modernismen och det ryska avantgardet inom målarkonsten hämtade hos rörelser som teosofin och antroposofin; det är fortfarande omstritt och lite genant för somliga av den svarta kvadratens beundrare. Jevgenij Zamjatins dystopiska men inte entydiga roman *Vi* från 1921 slutligen, med dess siffermänniskor och rymdkolonisering som samhällsdefinierande projekt, är en direkt gestaltning av hur världen skulle kunna se ut om kosmismen fick som den ville.

Kanske är det också logiskt att det balsamerade liket efter Lenin ännu idag ligger i en glaskista i en sval granitkammare mitt i hjärtat av Moskva. I ett av de många samtalen om det kommunistiska projektets andliga dimensioner i Platonovs stora roman *Tjevengur* säger en av huvudpersonerna att marxismen, den kan göra vad som helst. Lenin ligger bara där och väntar på vetenskapen. Han tänker resa sig från de döda.

Maxim Grigoriev

RUSSIAN COSMISM
BORIS GROYS (RED)
The MIT Press 2018

Haldeman & Nixon: samkörda.

FOTO: CORBIS/GETTY IMAGES

Policyprofessionalism

POLITIK

Makt utan mandat var den suggestiva titeln på en forskningsantologi som under sedvanlig pompa och ståt presenterades på *DN Debatt* häromåret. Temat utgjordes av den yrkesgrupp jag själv tillhör, och som nu har förärats en akademisk benämning: de policyprofessionella. Enligt artikeln är detta ”en till sin omfattning och verksamhet i stora delar okänd kategori politiska makthavare” som ”återfinns i stort sett överallt i det politiska systemet”.

Att forskningsfältet är nytt betyder dock inte att studieobjektet är det. För svenska forskare är möjligen den naturliga startpunkten när Olof Palme anställs som Tage Erlanders politiska sekreterare. De internationella och historiska motsvarigheterna lär dock vara både fler och äldre. Man skulle kunna argumentera för att till och med ”statsvetenskapens fader”, Nicolo Macchiavelli, är ett exempel på en makthavare som inte ryms inom gängse organisationsschema.

Förekomsten av så kallade doldisar är sannolikt lika vanlig som viljan att avslöja hur det ”egentligen” förhåller sig i maktens närhet.

En av världens viktigaste doldisar är utan tvekan den person som innehar posten Chief of Staff (”stabschef”) i Vita huset. Jag hade också kunnat skriva den man, för det har hittills enbart varit fråga om just män.

Närmaste motsvarighet i Sverige vore jobbet som statsministerns statssekreterare, även om jämförelsen haltar, precis som alla andra andra paralleller mellan vår lilla nation och den stora federationen i väster.

Här ett test: Vet läsaren vilka personer som idag innehar dessa ämbeten? En ovetenskaplig undersökning i min egen bekantskapskrets antyder att även den som i vanliga fall betraktar sig som väl bevandrad i svensk eller till och med amerikansk politik har märkbart svårt att presentera ens en kvalificerad gissning.

Detta är helt enkelt funktioner som oftast flyger under den mediala radarn. Kanske är det för att uppgiften framstår som oglamorös? Jobbet handlar inte primärt om att ta hand om politikens bländande retorik eller bakomliggande strategi. Jobbet handlar om att få något gjort.

Om det är ett demokratiskt problem att politikens professionella medarbetare har makt utan mandat får bli föremål för fortsatt diskussion i annat sammanhang.

Däremot är det en obestridlig slutsats att den stabschef som har mandat utan makt inte kommer att bli särskilt framgångsrik i jobbet. Detta är i alla fall huvudtesen i journalisten Chris Wipples bok *The Gatekeepers*. Undertiteln sammanfattar som vanligt budskapet: Hur Vita husets stabschef definerar varje presidentskap.

Enkelt uttryckt: en framgångsrik stabschef ger presidenten förutsättningar till politisk framgång – och bristen på framgång för stabschefen kommer ofelbart också att spilla över på den som utsett honom. Men vad är det då som definierar en framgångsrik stabschef?

I tio välskrivna kapitel går författaren igenom samtliga stabschefer som har arbetat i Vita huset under det senaste halvseklet. Han börjar med Nixons stabschef Bob Haldeman och avslutar med Reince Priebus och John Kelly, de första två stabscheferna hos Donald Trump. Boken bygger på intervjuer med såväl studieobjekten som topptjänstemän i deras närhet – Whipple har även haft tillgång till några av presidenterna. Resultatet ger en unik inblick i ett unikt persongalleri, samtidigt som läsaren påminns om avgörande politiska händelser i modern amerikansk politik.

Donald Rumsfeld, idag mer känd som försvarsminister i George W Bushs regering, konstaterar att det svåraste jobb han någonsin haft var som stabschef åt Gerald Ford. ”Det var som att sätta sig bakom spakarna i ett skadskjutet plan och försöka få det att landa”, berättar han. Statistiken bekräftar att rollen är krävande: Den genomsnittliga anställningstiden är 18 månader.

Av boken framträder två typer av stabschefer, och på motsvarande sätt två typer av presidenter. Richard Nixon utsåg Bob Haldeman till ”Lord High Executioner”, och gjorde samtidigt klart för sin omgivning att ingen och ingenting kommer in i eller ut ur Vita huset utan Haldemans godkännande.

Ingen blir populär genom att säga nej, och därför har inte presidenten råd att säga nej till människor – det blir stabschefens uppgift.

Nixon brukar, för att uttrycka saken milt, inte uppfattas som en framgångsrik president. Men faktum är att under Bob Haldeman så fungerade Vita huset väl, i bemärkelsen att saker blev gjorda. Medan Nixons eftermäle för alltid är förknippat med Watergateskandalens lögner, framkommer det att Bob Haldemans sätt att med fast hand och tydliga rutiner organisera Vita huset än idag står som föredöme för hans efterträdare. Samspelet mellan Nixon och Haldeman fungerade, eftersom Nixon visade Haldeman förtroende, och Haldeman i sin tur såg till att det som behövde göras också blev gjort.

Haldeman var till och med så lojal, att han rentav ljög under ed för att skydda presidenten, ett brott han sedermera dömdes för. Medan Nixon benådades fick alltså Haldeman skaka galler.

Jimmy Carter var ingen Richard Nixon. När han vann valet 1976 ansåg många, möjligen också han själv, att i ett rum fullt av smarta människor var han ändå alltid den klarast lysande stjärnan. Detta avspeglades också i hur han organiserade Vita huset. Någon formell stabschef utsågs inte, även om hans nära förtrogne Hamilton Jordan tog plats vid det skrivbord som Gerald Fords siste stabschef, Dick Cheney, hade haft. Likt ekrar i ett hjul skulle de åtta–nio närmaste rådgivarna ha lika mycket tillgång till presidenten.

Modellen var inte ny. John F Kennedy hade försökt med samma sak, liksom Gerald Ford under ett första kaotiskt presidentår. Men resultatet var förödande, och förklaringen är tämligen enkel. I maktens centrum uppstår falangstrider mellan rådgivare, som både handlar om politiskt innehåll och personlig fåfänga. Det finns heller ingen som kontrollerar den resurs som verkligen är begränsad: presidentens tid. Och när alla på lika villkor kämpar om presidentens gunst och uppmärksamhet finns heller ingen som på allvar vågar göra det som varje makthavare behöver mer än någonsin: säga sanningar som presidenten inte vill höra.

”Ingen blir populär genom att säga nej, och därför har inte presidenten råd att säga nej till människor – det blir stabschefens uppgift.”

När Carter efter fyra år åter skulle möta väljarna var domen tydlig: det här hade inte varit en framgångsrik presidentperiod.

I en av bokens många intressanta passager framkommer att Carter inte delar detta omdöme, utan tycker att Vita husets organisation fungerade förhållandevis väl. Det är ett omdöme som inte ens hans egna politiska anhängare delar idag.

Trump & Kelly: tanken var ordning på torpet. FOTO: SUSAN WALSH/TT

Efter Carter kom Ronald Reagan. De var varandras motsatser på många sätt, inklusive i valet av stabschef. Efter att ha besegrat George Bush sr i primärvalet utsåg Reagan sin rivals kampanjchef James Baker till Vita husets stabschef. Reagan förstod att de medarbetare som hade hjälpt honom att vinna valet inte nödvändigtvis besatt de egenskaper som krävs för att styra landet. Och han behövde någon som kunde säga nej till bundsförvanterna – och någon som vågade säga nej till honom själv.

Det var ett uppdrag som Baker i efterhand har berättat att han hatade intensivt och helst ville lämna, men som även hans politiska motståndare erkänner att han utförde ypperligt. John Podesta, sedermera stabschef hos Bill Clinton och hårdnackad politisk motståndare till Reagan, rankar Baker som en av de bästa stabscheferna genom tiderna.

Enligt detta mönster avancerar sedan boken vidare liksom i en pendelrörelse. När Baker slutar försvagas organisationen och slutet på Reagans presidenttid blir kantad av skandaler snarare än framgångar. Bill Clintons första år är kaotiska tills Leon Panetta skapar ordning och förutsättningar för återval. Det är naturligtvis en förenkling att säga att allt hänger på stabschefen. Men det är knappast en överdrift att säga att även de bästa politiska förutsättningar och föresatser snabbt kan komma på skam på grund av bristfällig beslutsförmåga. Rätt person på rätt plats är alltså en nödvändig om än inte en tillräcklig förutsättning för framgång.

I det perspektivet är förstås dagens utveckling i Vita huset både intressant och talande. Reince Priebus överlevde inte jobbet som stabschef mer än ett halvår under Donald Trumps kaotiska presidentskap. Den pensionerade generalen John Kelly tog över, vilket ansågs vara ett tecken på att Trump ville få ordning på torpet. Men så blev inte fallet. Snart konstaterade allt fler att någon förtrolighet mellan Trump och Kelly inte finns. Allt kretsar kring presidenten själv, som gång efter annan underminerar sin egen stabschefs position och trovärdighet.

Hur detta i längden påverkar Donald Trumps presidentskap är förstås, för att tala med Zhou Enlai, för tidigt att säga. Med Chris Wipples bok i handen skulle en gissning vara att utan en fungerande administration kommer de praktiska politiska resultaten att utebli. Och det brukar förr eller senare straffa sig i mötet med väljarna.

Håkan Tribell

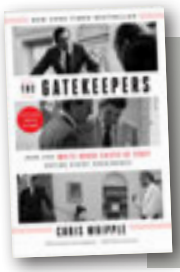

THE GATEKEEPERS
HOW THE WHITE HOUSE CHIEFS OF STAFF DEFINE EVERY PRESIDENCY
CHRIS WHIPPLE
Broadway Books 2017

Och där står vi alltså

Bengt Ohlsson

IGÅR VAR DET panelsamtal på författarförbundet i Shanghai. Besökande författare från Nya Zeeland och Australien mötte en intresserad publik och en simultantolk som effektivt mördade alla ansatser till lättsamheter.

Imorgon går Sverige till val. Prefixet ”ödes-” har dammats av. Igen. Om detta svävar Kina i okunnighet. På vägen hem från panelsamtalet hade jag sällskap med en grekisk och en tysk kollega. Det var lördagskväll. Mellan tjugofem och trettio grader. Unga flamsiga människor myllrade runt uteserveringarna. Greken pratar god kinesiska – på frågan om han pratar flytande mandarin rycker han på axlarna och svarar att inte ens kineserna gör det – och han berättade om hur han en gång frågade några unga kineser om ”demokrati”, och de stirrade oförstående på honom. De visste inte vad ordet betydde. ”Frihet” visste de vad det var, och tyckte att de hade. Men ”demokrati”? Greken förklarade processen med allmänna val och rösträtt. De såg måttligt imponerade ut. På sätt och vis har vi också demokrati, tyckte de, eftersom det ibland är partikongress och val av ordförande och så.

DET ÄR LÄTT att bli pösig och överlägsen. I väst pratar vi om ”demokrati” med snudd på religiös hänförelse, som om det är ett system som nått sin fulländning och är bortom all diskussion. Förutom när folket väljer ”fel”, som i Ungern, USA och Storbritannien. Och kanske i Sverige imorgon.

I Shanghai lyssnar vi på föredrag av gamla stötar som berättar om vardagslivet på 1960- och 70-talen. Ransoneringarna. Trångboddheten. Åtta familjer som samsades om ett köksbord, för att inte tala om toaletten – man fick upprätta scheman för familjernas besök, med en nödklausul för brådskande ärenden (tacksamt skrockande från publiken, ingenting livar upp ett simultantolkat föredrag som lite hederlig dasshumor).

Idag är Shanghais gator fyllda av elmopeder, knäpptysta fordon som kommer susande som attackerande hajar i mörkret, och som innebär att mycket som man förknippar med en 25-miljonerhövdad stad – buller och avgaser – lyser med sin frånvaro. Tunnelbanan är hypermodern och rullar på utan köer, trots att alla väskor rullas genom en securitymaskin.

Jag närmar mig här en flitigt upptrampad och innerligt tröttsam genre – svensk på besök i diktatur som förundras över hur väl allt fungerar och hur sorglös lokalbefolkningen verkar – men allt eftersom det svenska ”ödesvalet” närmar sig tänker jag på min ungerska kollegas skräckhistorier, om hur Viktor Orban sopade hem valsegern med överväldigande majoritet och sen dess ägnat sig åt att köpa upp tv-stationer och hetsa mot ”liberaler” som honom själv; hur han på grund av sina åsikter frysts ut från alla statskontrollerade medier och nu får förlita sig på sin ”fan page” på Facebook för att kunna kommunicera med sina läsare.

OCH JAG TÄNKER på den minsta enheten i samhället, nämligen familjen, och hur vi förfasar oss över alla familjer där inte föräldrarna har sista ordet, utan överlämnar beslutet åt hela gänget, stora som små, medelst handuppräckning. Föräldrar som samlar barnaskaran och frågar, exempelvis, vart tycker ni att vi ska åka på semester i år?

– Månen, svarar treåringen.

– Hawaii, svarar tolvåringen.

– Enköping, svarar den andra föräldern, och försöker låta entusiastisk.

Vi tar det som något självklart att föräldrarna fattar beslutet, eftersom de har koll på sånt som treåringen och tolvåringen inte kan förväntas ha koll på. Ekonomin, restiderna et cetera. Men den demokrati vi har idag är en familj där alla har en röst, och det är fritt fram för tolvåringen att uppvigla sitt lillasyskon.

> ”Det är lätt att bli pösig och överlägsen.”

– Mamma säger att vi inte har råd. Men hon ljuger. Jag har själv sett hur mycket pengar de har.

– Dessutom är de inte våra riktiga föräldrar. Jag såg det i ett brev som de hade glömt framme.

HUR HANDSKAS DEN goda föräldern med semesterplanerna? Gissningsvis genom att fatta beslutet, men att väl på plats i Enköping försöka klämma in ett besök på ett äventyrsbad där det finns plastpalmer och till kvällen bjuda på en Zingo med paraply i, och medan alla ändå sitter på balkongen kan man titta på månen och öppna en medhavd bok och peka ut olika kratrar och hav på den gulvita rundeln – på så sätt får barnen känna sig lyssnade på, och att deras föräldrar gick dem till mötes så långt det lät sig göras. Och därigenom blir alla glada och nöjda. Eller åtminstone inte förbittrade.

Vi förväntar oss att den goda föräldern kör över barnen när det behövs, eftersom de är barn. Men rösträtt ges åt alla som fyllt arton, och rösterna kan fiskas av alla som lär sig att tala till våra högsta eller lägsta sidor. Och hur frestande det än kan vara att – som i Kina – styra nationen enligt samma principer som den goda familjen är kruxet att när man en gång avhänt sig demokratin är den svår att ta tillbaka.

Och där står vi alltså.

Stad mot land. Tradition mot alternativ. Folk mot elit.
Världen har blivit en lång lista av motsatspar. I polariseringens tid blir måttfullheten en bristvara och nyfikenheten ett hot. Journalistiken har svårt att hantera det som sker. Och när läsare, lyssnare och tittare anar att de som ska rapportera om verkligheten blir nervösa av att göra det, när de inte känner igen sig i beskrivningarna av verkligheten, vänder de sig någon annanstans. I den myllan växer konspirationsteorier, extremism och en misstro mot all fakta. Fokus vill bryta den onda spiralen. Vi tassar inte kring de brännande ämnena. Vi tror på fakta, även om den är oönskad.

Vi tror att människor med olika åsikter och olika bakgrund kan ha utbyte av varandra. Vi tror att sans, lugn och måttfullhet, i kombination med nyfikenhet och klarspråk, fortfarande är det bästa sättet att lära känna världen. Vi utmanar gärna våra läsare, men vi uppfostrar dem inte. Vi är oberoende och självständiga: politiskt, men också i förhållande till vår egen bransch. Vi har ett intresse för samtiden, utan att vara samtidens fångar. Och vi gillar god stilistik.

Johan Hakelius, politisk chefredaktör

Erbjudande: 5 nummer av Fokus för endast 199 kronor

☐ **Ja tack! Jag vill beställa 5 nummer av Fokus för 199 kronor** (lösnummerpris 345 kr).

Du kan även beställa på internet. Gå till **fokus.prenservice.se** och fyll i kampanjkod **AXESS5** för 5 nummer för 199 kronor.

Frankeras ej. Mottagaren betalar portot.

NAMN .....

E-POST ..... **TEL/MOBIL** .....

ADRESS .....

POSTNUMMER ..... **ORT** .....

FPG Media AB – Prenumeration
SVARSPOST
204 720 55
110 27 Stockholm

Gäller t o m 181130 och endast inom Sverige

Posttidning B
Axess Magasin
PressData AB
Box 610
832 23 Frösön

ROLEX RETAILERS, PLACES OF EXCELLENCE.

This newly designed official Rolex retailer offers the authentic Rolex experience. It will provide you with the most diverse selection of Rolex watches and the care, skill and equipment needed to service a Rolex, ensuring the highest standard of quality.

Discover our newest Stockholm retailer at Biblioteksgatan 1. Now open.

ROLEX

OYSTER PERPETUAL 39

1851
NYMANS UR
WATCHES & JEWELRY
STOCKHOLM | VÄSTERÅS
WWW.NYMANSUR.COM

ROLEX